

BIBLIOTHECA INDICA :

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1180.

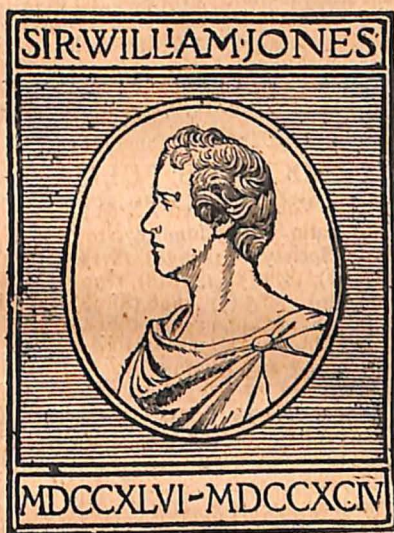
गृह्यसूत्रम्

गोमिलप्रणीतम्, श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृतभाष्यसहितम्, तेनैव परिशीलितम् ।

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR,

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA

VOL. II, FASCICULUS I.

(SECOND EDITION.)

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1907.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS

MR. BERNARD QUARITCH, 15, PICCADILLY, LONDON. W.,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	Rs.	1	1
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	1 1/4
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/	...	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V. Sāmasramī	...	2	0
*Anu bhāṣya, Fasc 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Ātharvāna Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Avadāna Kalpalatā, (Sāns. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/	...	1	4
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Bhā nāṭi, Fasc 4-8 @ /10/-	...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/-	...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1, @ /10/-	...	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-2	...	2	8
Qatadusani, Fasc. 1-2	...	1	0
Catalogue of Sanskrit Books and	...	3	0
Qatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1	...	14	6
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) V	...	5	4
Part II, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	5	4
Qlokavārtika, (English) Fasc. 1-5	...	7	8
*Qrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	6	14
Ditto Ācvalāyan, Fasc 1-11 @ /10/ each	...	10	0
Ditto Qāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	14
Qri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	4	6
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	0
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	1	0
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-2	...	1	0
Gobh liya G hyo Sutrum, Fasc. 1-12 @ /10/	...	17	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /14/ each	...	5	10
Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	3	0
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	2	8
Ditto Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	6	14
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	16	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	1	14
Manuṭikā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	...	9	0
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	2	8
* Ditto (Text) Fasc. 4-7 @ /10/	...	10	10
*Mīmāṃsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 3-19 @ /10/ each	...	10	10

Library

IAS, Shimla

S 294.153 2 G 536 G

00025003

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

द्वितीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

एवन्तावत् द्वितीये प्रपाठके शिष्यजिज्ञासानुरोधाद्दिवाहमेवा-
दितः सूत्रयित्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तः संस्कारकलापः सूत्रितः ।
अथेदानीमुपनयनान्तसंस्कारसंस्कृतेन ब्रह्मचारिणा गुरौ वसता
साङ्गो वेदोऽधिगन्तव्यः । तथाच मनुः ।

“कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्” ।

इति ।

“अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकन्तपः” ।

इति च । तथा चोक्तम् । “संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुष-
श्रुतिः”—इति । अतस्तस्य प्रतिपिपादयिषया तावदिदमुपक्रमते,—

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ॥ १ ॥

अथ-शब्दः पूर्वप्रकृतजन्मकालानुकर्षणार्थः । अथ,—जन्मकाला-
दारभ्य षोडशे वर्षे गोदानम्, न पुनरानन्तर्यादुपनयनकालात्—

इति । अथवा । “गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्”—इति सूत्रान्तराद्-
गर्भकाल एवायशब्देन परामृश्यते । तेनोपनयनवदिदमपि गर्भा-
वधि गणनयैव षोडशे वर्षे स्यात् । क्षत्रियादेः कालविशेषद्योत-
नार्थो वा अयशब्दो वर्णनीयः । कथन्नाम ? ब्राह्मणस्य षोडशे
वर्षे गोदानम्, क्षत्रियस्य द्वाविंशे, वैश्यस्य चतुर्विंशे,—इति ।
तथाच मनोः स्मरणम् ।

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” ।

इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्,—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ।

इत्येवमादिस्मरणाद् वेदाध्ययनमवश्यं कर्त्तव्यम् । यस्माच्च,—

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः ।

वेदः कत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” ।

इत्यादिवचनाद् व्रताचरणपूर्वकत्वं तदध्ययनस्य । अतः एतस्मात्
कारणात्, षोडशे वर्षे गोदानं नाम व्रतं कर्त्तव्यम् । गावः केशाः
दीयन्ते खण्डान्तेऽस्मिन्निति गोदानमिति व्रतस्य नामधेयम् । ततश्च,
इतः पूर्वमुपासत्योपनयनव्रतस्यायमवधिः—इत्यवगम्यते । एवञ्च,
ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकमुपनयनव्रतं भवति, क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकम्,
वैश्यस्य द्वादशवार्षिकम्,—इति सिद्धयति ।

“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे” ।

इत्येतस्मिंश्च पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्ययोश्च षोडशवार्षिकमुपनयनव्रतम् । उपनयनकालातिपाते तु सर्वेषां न्यूनतरमपि,—इत्यवगन्तव्यम् । न्यूनतरपक्षेऽप्यन्ततोऽष्टौ दिनानि तत् करणीयम् । तथाच गृह्यासङ्ग्रहः ।

“समामासा अहोरात्रास्तुत्या ब्राह्मणचोदिताः ।

सावित्तमष्टभिर्वर्षैः कार्यं मासैर्दिनैश्च वा” ।

इति । सावित्तमुपनयनव्रतम् । तदानीमेव सावित्रीप्रवचनस्योपदेशात् । तथाच पुरुषशक्तिशीलदेशकालवयोऽवस्थाविशेषेण कालव्यवस्था प्रतिपत्तव्या ।

अन्ये त्वाहुः । यतः “नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्”—इति संवत्सरमात्रव्रताचरणस्यात्यन्तमावश्यकत्वं सूत्रयिष्यति, अतः कारणात् संवत्सरव्रताचरणात् परमञ्चागपि षोडशाद्वर्षात्, षोडशवर्षोपनीतस्य च संवत्सरव्रताचरणानुरोधात् परतोऽपि षोडशाद्वर्षात् गोदानं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नायमवश्यं कालनियमः,—षोडशे वर्षे गोदानम्—इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम्—इति । तदसङ्गतम् । पूर्वोदाहृतगृह्यासंग्रहविरोधात् । ‘नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्’—इति गोदानादिव्रतविषयमिति तत्रैव वक्ष्यामः ।

तत्र तावदुपनयनव्रतं सावित्तया अध्ययनार्थं सावित्तं सहप्रवचनञ्चाख्यायते । उपनयनव्रतसमकालमेव सावित्रीप्रवचनोपदेशात् । गोदानादीनि व्रतानि देवपर्वादीनां वेदानामध्ययनार्थानि अनुप्रवचनीयानि कोच्यन्ते । अमीषां व्रतानां पञ्चादेव तत्सद्देवभागानां

प्रवचनस्योपदेशात् । गुरुश्चैतावता कालेन ब्रह्मचारिणं शीचाचारादिकं शिचयेत् । तथाच मनुः ।

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिचयेच्छैचमादितः ।

आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेवच” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

चूड़ाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

गोदानव्रते यत् केशान्तकरणं केशानामन्तकरणं विनाशकरणं छेदनमित्येतत् । तत् चूड़ाकरणेन पूर्वोक्तेन व्याख्यातं कथितम्— इति केशान्तकरणे चूड़ाकरणधर्मा अतिदिश्यन्ते । तेनात्रापि शिरोऽभितः पश्चाद्भागकेशानां कपुष्पिकाकपुच्छलाख्यानां चूड़ाकरणोक्तरीत्या छेदनं कर्त्तव्यम् । एवञ्चोपनयनव्रतान्ते ब्रह्मचारिणः कियन्तमपि कालं वपनं न कर्त्तव्यम् । अन्यथा पिच्छूलीभिः सह कपुष्पिकाकपुच्छलग्रहणच्छेदनादि कर्त्तुमशक्यं स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाक् गोदानिकाद्वतात् ।

व्रतिनो वत्सरं यावत् षणमासानिति गौतमः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

समस्तचूड़ाकरणधर्मातिदेशे प्राप्ते

विशेषोऽभिधीयते,—

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी स्वयमेव केशान्तान् कारयते न माता । कथञ्चाम् ?

चूडाकरणे तावत् माता कुमारमङ्गे कृत्वोपविशति , तथागतञ्च
तमन्यः संस्करोति । केशान्तकरणे तु न ब्रह्मचारी मातुरङ्गतो
भवति । अकुमारत्वेनायुक्तत्वात् । गुरुकुले चेदानीमस्यावस्था-
नात् । स खल्वयं स्वयमेव कारयते न मातेत्ययमर्थः ।

एवं वा—

चूडाकरणे कुशलीकारयन्ति—इति बहुवचनाद् वापनकर्त्तु-
रनियम उक्तः । केशान्तकरणे तु ब्रह्मचारिणः स्वयमेव वापन-
क्रिया नियम्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अयञ्च विशेषः ,—

सर्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ॥ ४ ॥

संहारो विनाशोवपनमित्यनर्थान्तरम् । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अयमपि विशेषः ,—

गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

मिथुनं स्त्रीपुंसौ ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

दक्षिणा ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अविमिथुनं वैश्यस्य ॥ ७ ॥

दक्षिणा—इत्येव । अविमेषः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

गौर्वैव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥

यथोक्तदक्षिणाया अलाभे गौरेव वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां

दक्षिणा भवति । दक्षिणा चेयमाचार्यस्यैव न ब्रह्मणः । कस्मात् ?
 तस्यैवोपनयनकेशान्तकरणादिकर्मोपदेशात् । कर्ममूल्यत्वाच्चास्याः ।
 वक्ष्यति चाचार्यः,— “आच्छादयेद्गुरुमित्येके”—इति । “आचार्य-
 सकाशे वाचं विसृजेत,—वरं ददामीति , गोमिथुनं दक्षिणा”—
 इति गृह्यान्तरे चाचार्यायैव केशान्तकरणदक्षिणादानावगतेः ।
 ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्रादिका दक्षिणा स्यात् । भिक्षोरपि ब्रह्मचारिणः
 प्रावरणादिवन्नोमिथुनादेर्नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
 अथमप्यपरो विशेषः,—

अजः केशप्रतिग्राहाय ॥ ९ ॥

केशान् यः प्रतिगृह्णाति वपनार्थम् , स खल्वयं केशप्रतिग्राहो-
 वपनकर्त्ता नापितो भण्यते । तस्मै कर्ममूल्यमजो देयः । पवञ्च
 अत्र व्रीह्यादिपात्रकसरासादनं न स्यात् , तेषां मूल्यार्थत्वात्
 इह च मूल्यान्तरस्योपदेशात् । अत्र गोदानव्रताङ्गस्य केशान्त-
 करणकर्मणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

लाघवार्थमिदानीं गोदानादीनां सर्वेषामेव व्रतानां साधारणां
 परिभाषां वक्तुमारभते,—

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

उपनयनेनैव पूर्वोक्तेन उपनयनं गोदानादिव्रताङ्गं व्याख्यातं
 कथितम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तत्रापि कञ्चिद्विशेषमाह,—

न त्विहाहतं वासी नियुक्तम् ॥ ११ ॥

इह गोदानादिव्रताङ्गोपनयने पुनरहतं वासी न नियुक्तं न नियमितम्—इति नियमे प्राप्ते अनियमश्चोच्यते । तेन पूर्वस्मिन्नुपनयनेऽहतस्य वाससी नियमोऽवगम्यते ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नालङ्कारः ॥ १२ ॥

इह नियुक्तः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

नाचरिष्यन्त्वं संवत्सरमुपनयेत् ॥ १३ ॥

संवत्सरमपि यो न व्रतं चरिष्यति तं नोपनयेदित्याचार्यस्यायं नियमश्चोच्यते । ब्रह्मचारिणोऽप्यर्थान्नियमः सिध्यति । स खल्वयं नियमो गोदानिकएवोपनयने स्यात् । कुतः ? अत्रैवोपदेशात् । तस्मात् संवत्सरमपि व्रतं यो न चरिष्यति, तस्यापि प्राचीनमुपनयनं भवति ।

अन्ये त्वाहुः । प्रकरणादेवैतस्मिन्नुपनयने प्राप्ते पुनरुपनयनग्रहणं सामान्यार्थम् । तस्मात् प्राचीनेऽप्युपनयनेऽयं नियमः । तेन यस्यापि षोडशे वर्षे उपनयनं, तस्यापि संवत्सरव्रतचरणात् परत उपरिष्ठादपि षोडशाद्वर्षाद्गोदानं स्यात्, न तु षोडश एव वर्षे—इति बोद्धव्यम् । परतो वक्ष्यमाणा अपि धर्माः सामान्यगोचरा एव—इति ।

नैतदेवम् । ‘उपनयेत्’—इत्यनुक्ती वाक्यार्थस्यैवाघटनात् । अन्यथाऽभिधाने चाचार्यस्य निषेधस्यालाभात् । अतिक्रम्याभिधानाच्च । ‘समा मासा अहोरात्राः’—इत्युदाहृतगृह्यासङ्ग्रहवचनेन प्राचीने उपनयने विशेषस्याभिधानाच्च तत्रैतस्याप्रवृत्तेः । सोऽयमुपनयतिः

सन्निहितं गौदानिकादिकमेवोपनयनमभिधत्ते न प्राचीनमिति ।
व्यक्तिवचनः खल्वयम् । व्यक्तिवचनानाञ्च सन्निहितव्यक्तिपरत्व-
मान्नेयीन्याये सिद्धान्तितम् । तत् कुत एवानेन सामान्यपरिग्रहः
शक्यते वक्तुम् । परतो वक्ष्यमाणानामादेशानां यथा प्राचीनेऽप्यु-
पनयनेऽभिनिवेशः, तथाऽभिहितमस्माभिः,—‘वार्त्तञ्चास्मै दण्डं’
प्रयच्छन् वाचयति—इत्यत्र । परतश्चैतद्व्यामः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

वार्त्तञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ॥ १४ ॥

ऋजुरचरार्थः । दण्डं प्रयच्छन्—इत्यनूद्यते क्रमार्थम् । कथं
नाम ? दण्डं प्रकर्षेण यच्छन्नेवादिशति, न तु विलम्बेत—
इत्यर्थः । दण्डमन्त्रवाचनात् परतः खल्वादेशा बोद्धव्याः । कुतः ?
प्रशब्दस्वरसात् । दण्डं प्रयच्छन्नित्येतावतैव निर्व्वाहे गुरुकरणं
निर्देशसामान्यात् पूर्व्वोक्तस्मारणार्थम् । तेन प्राचीनेऽप्युपनयने
दण्डप्रदानात् परममी आदेशा भवन्ति । तस्मात् सामान्य-
धर्मत्वममीषामिति सिद्धम् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

ते खल्वादेशाः द्वादशभिः सूत्रैरभिधीयन्ते,—

आचार्य्याधीनो भवान्यत्राधर्मचरणात् ॥ १५ ॥

अधीनो निम्न आयत्तः—इत्यनर्थान्तरम् । अधर्मचरणादन्यत्रा-
चार्य्याधीनो भव । अधर्मसंयुक्तामाचार्य्यादेशमपि माकार्षी-
रित्यर्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

क्रोधानृते वर्ज्जय ॥ १६ ॥

‘ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

मैथुनम् ॥ १७ ॥

वर्ज्य — इतीदमितः प्रभृतिसर्वत्रानुषङ्गनीयम् । मैथुनं व्यवायः
सम्भवद्व्यनर्थान्तरम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

उपरि शय्याम् ॥ १८ ॥

उपरि शय्याम् आचार्यशय्याया उच्चतरां शय्यां वर्ज्य । तथाच
मनुः ।

“नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ” ।

इति । एवं वा —

उपरि खट्वादौ शय्यां वर्ज्य । तदनेनाधोभूमावेव शय्या कर्त्त-
व्येत्युपदिशति । तदप्याह मनुः ।

“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ।

इति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कौशीलवगम्याञ्जनानि ॥ १९ ॥

कौशीलवं नृत्यगीतवादित्रम् । गम्यो वृष्टोमलयजः । अञ्जनम-
ह्णोर्यद्दीयते । एतानि वर्ज्य । तथाच मनुः ।

“अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्षीरूपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्” ।

इति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

स्नानम् ॥ २० ॥

वर्ज्य । सुखार्थस्नानस्यायं प्रतिषेधो न वैधस्य । तेन वैधस्नानं

कर्त्तव्यमेव । तथाच सूत्रान्तरम् । “नाप्सु स्नाधमानः स्नायात्”
 -इति । “कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकरणम्”-इति चैवमादि ।
 वक्ष्यति चाचार्यो नित्यधर्मेषु,—“उदकोपस्पर्शनप्रातरभिवादाः”
 -इति । अथवा । स्नाने गात्रोत्सादनादिकमेवानेन निषिध्यते
 न तु स्नानमिति बोद्धव्यम् । कुतः ? “अप्सु दण्डवन्मज्जनम्”-
 इति सूत्रान्तरात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कथञ्चन ।

जलक्रोडामलङ्कारं व्रतौ दण्डद्वान्नवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ॥ २१ ॥

वर्ज्यम् । अवलेखनं कङ्कतिकादिना शिरसः, भूमेर्वा निष्प्रयो-
 जनम् । दन्तप्रक्षालनं दन्तानां प्रकर्षेण क्षालनं दन्तधावनं—
 पत्रकाष्ठादिना दन्तघर्षणमित्येतत् । पादप्रक्षालनम्—उद्धर्त्तन-
 पूर्वकं सुखार्थं यत् क्रियते । पादेन वा पादस्य प्रक्षालनं वर्णनीयम् ।
 “पादेन नाक्रमेत् पादम्”—इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

चुरकृत्यम् ॥ २२ ॥

वर्ज्यम् । पाक्षिकोऽयं चुरकृत्यप्रतिषेधो बोद्धव्यः । कुतः ?

“सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाङ्गञ्चारिणाम् ।

आश्वीरविमोक्षार्थं ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत्” ।

इति कर्मप्रदीपे सशिखवपनस्योपदेशात् ।

“वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाक् गोदानिकाद्वतात् ।

व्रतिनोवत्सवं यावत् षणमासानिति गौतमः” ।

इति च वपनावगतेः । स खल्वयमाचार्यस्यासष्टोऽभिप्रायः
परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतः । तथाच गौतमसूत्रम् । “मुण्डजटिल-
शिखाजटाश्च”—इति । ममुरपि स्मरति ।

“मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः” ।

इति । अथवा । क्षुरकृत्यप्रतिषेधान्मुण्डनविधानाच्च मुण्डनं कर्त्त-
व्यमेव , तदन्यत् क्षुरकृत्यम् अङ्गलोमसंहारादिकं न कर्त्तव्य-
मित्ययं सूतार्थः । अन्ये त्वाहुः । क्षुरकर्मप्रतिषेधान्मुण्डनविधा-
नाच्च कर्त्तर्या मुण्डनं युक्तम्,—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

मधुमांसे ॥ २३ ॥

वर्ज्यः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

गोयुक्तारोहणम् ॥ २४ ॥

गोयुक्तस्य शकटादेरारोहणं वर्ज्यम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अन्तर्ग्राम उपानहोर्धारणम् ॥ २५ ॥

अन्तःशब्दो मध्यवचनः । अन्तर्ग्रामे ग्राममध्ये , उपानहौ प्रसिद्धे ,
तयोर्धारणं वर्ज्यम् । ग्राममध्ये उपानहधारणं माकार्षीरित्यर्थः
॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

बहुत्वाद्वाच्यचारिधर्माणां प्रत्येकमुपदेशे ग्रन्थगौरवं मन्यमानः
खल्वेवाचार्यो लाघवार्थमिदमुपदिशति,—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २६ ॥

स्वयमात्मना कामतः—इत्येतत् । इन्द्रियमोचनम् । इन्द्रियाणि

कर्त्तव्यमेव । तथाच सूत्रान्तरम् । “नाप्सु स्नाघमानः स्नायात्”
 -इति । “कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकरणम्”-इति चैवमादि ।
 वक्ष्यति चाचार्यो नित्यधर्मेषु,—“उदकोपस्पर्शनप्रातरभिवादाः”
 -इति । अथवा । स्नाने गात्रोत्सादनादिकमेवानेन निषिध्यते
 न तु स्नानमिति बोद्धव्यम् । कुतः ? “अप्सु दण्डवन्मज्जनम्”-
 इति सूत्रान्तरात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कथञ्चन ।

जलक्रोड़ामलङ्कारं व्रतो दण्डइवाप्तवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ॥ २१ ॥

वर्ज्य । अवलेखनं कङ्कतिकादिना शिरसः, भूमेर्वा निष्प्रयो-
 जनम् । दन्तप्रक्षालनं दन्तानां प्रकर्षेण क्षालनं दन्तधावनं—
 पत्रकाष्ठादिना दन्तघर्षणमित्येतत् । पादप्रक्षालनम्—उद्धर्त्तन-
 पूर्वकं सुखार्थं यत् क्रियते । पादेन वा पादस्य प्रक्षालनं वर्णनीयम् ।
 “पादेन नाक्रमेत् पादम्”—इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

क्षुरकृत्यम् ॥ २२ ॥

वर्ज्य । पाक्षिकोऽयं क्षुरकृत्यप्रतिषेधो बोद्धव्यः । कुतः ?

“सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाद्वयचारिणाम् ।

आशवीरविमोक्षार्थं ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत्” ।

इति कर्मप्रदीपे सशिखवपनस्योपदेशात् ।

“वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाक् गोदानिकाद्वतात् ।

व्रतिनोवस्त्रं यावत् षणमासानिति गौतमः” ।

इति च वपनावगतेः । स खल्वयमाचार्यस्यास्पृष्टोऽभिप्रायः
परिशिष्टकृता स्पृष्टीकृतः । तथाच गौतमसूत्रम् । “मुण्डजटिल-
शिखाजटाश्च”—इति । ममुरपि स्मरति ।

“मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः” ।

इति । अथवा । क्षुरकृत्यप्रतिषेधान्मुण्डनविधानाच्च मुण्डनं कर्त्त-
व्यमेव , तदन्यत् क्षुरकृत्यम् अङ्गलोमसंहारादिकं न कर्त्तव्य-
मित्ययं सूत्रार्थः । अन्ये त्वाहुः । क्षुरकर्मप्रतिषेधान्मुण्डनविधा-
नाच्च कर्त्तर्या मुण्डनं युक्तम्,—इति ॥ • ॥ २२ ॥ • ॥

मधुमांसे ॥ २३ ॥

वर्ज्यः ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

गोयुक्तारोहणम् ॥ २४ ॥

गोयुक्तस्य शकटादेरारोहणं वर्ज्यम् ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

अन्तर्ग्राम उपानहोर्धारणम् ॥ २५ ॥

अन्तःशब्दो मध्यवचनः । अन्तर्ग्रामे ग्राममध्ये , उपानहौ प्रसिद्धे ,
तयोर्धारणं वर्ज्यम् । ग्राममध्ये उपानहधारणं माकार्षीरित्यर्थः
॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

बहुत्वाद्वाच्यचारिधर्माणां प्रत्येकमुपदेशे अन्यगौरवं मन्यमानः
ष्वस्वाचार्यी लाघवार्थमिदमुपदिशति,—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २६ ॥

स्वयमात्मना कामतः—इत्येतत् । इन्द्रियमोचनम् । इन्द्रियाणि

श्रोत्रादीन्येकादश प्रसिद्धानि । तेषां मोचनं मोक्षणं—प्रतिषिद्ध-
स्वगोचरकर्मस्वनिवारणबुद्ध्या प्रवर्त्तनम्—इति यावत् । तत् वर्ज्यम् ।
तदनेनैतदुक्तं भवति । ‘नाचार्यनिन्दां शृणुयात्’—इति प्रति-
षिद्धो ब्रह्मचारी न केवलं तामेव कामतो न शृणुयात्, अपि तु
यत्र तत्श्रवणमेव न स्यात् तत्र निष्ठेत् । तथाच मनुः ।

“गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्त्तते ।

कर्णे तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः” ।

इति । एवं चक्षुरादीन्यपि परस्त्रीप्रेक्षणाद्यर्थं प्रवृत्तानि निवर्त्त-
येत् । तदप्याह स एव ।

“द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च” ।

इति । एवं वा,—

स्वयमिन्द्रियमोचनं कामतो रेतःस्कन्दनं वर्ज्यम् । यद्यपि,—

“स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्युचं जपेत्” ।

इत्यकामतोऽपि रेतःस्कन्दनं मनुना निषिद्धम् । तथाप्येतदधि-
कदोषकरं व्रतहानिकरं वा वर्णनीयम् । यस्मान्नानुरेवाह ।

“एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।

कामाक्षि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः” ।

इति । इतिकरणमादेशपरिसमाख्यर्थम् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

इदानीमन्यानपि व्रतधर्मानुपदिशति,—

मेखलाधारणभैक्षचर्य्यदण्डधारणसमिदाधानो-
दकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः ॥२७॥

मेखलायाः—विशेषानुपदेशात् पूर्वोक्तलक्षणाया धारणम् । तथाच
मनुः ।

“यत् यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि” ।

इति । भैक्षचर्य्यं भैक्षचरणम्—वेदयज्ञादिमतां गृहेषु । भैक्ष-
चर्य्या—इति पाठे व्यक्त एवार्थः । तदाह मनुः ।

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेर्ब्रह्मं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अन्ताभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।

सर्वं वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिः शस्तांस्तु वर्जयेत्” ।

इति । तस्मात्,—अत्रापि पूर्वोक्तोपनयनवस्त्रस्थस्यैव ब्रह्मचारिणो-
भैक्षचर्य्या न स्थानान्तरं गतस्य—इत्यसङ्गतं वचनम् । दण्डधारणं
दण्डस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य धारणम् । समिदाधानमधस्ताद्व्याख्या-
तम् । उदकोपस्पर्शनं स्नानम् । तच्च सायंप्रातर्दण्डवदप्लवनम् ।
वक्ष्यति चाचार्य्यः “तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम्”—इति ।
काल्यायनोऽप्याह । “व्रती दण्डइवाप्लवेत्”—इति । प्रातरभिवादः
पादग्रहणं गुरोरित्येतत् । तच्च,—

“व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः” ।

इति ।

“उत्तानाभ्याश्च हस्ताभ्यां पादावस्य सृदु सृशेत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत्” ।

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण करणीयम् । अभिवादन-
विधिरपि मनूक्त एवादरणीयः । यथा मनुः ।

“अभिवादात् परं विप्रोऽन्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्” ।

इति ।

“भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादेन ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः” ।

इति च । ज्येष्ठमभिवादयन् विप्रः अभिवादात्—पादग्रहणात्
परम् अमुकनामाहमस्मि—इति स्वं नाम कीर्त्तयेत्, अन्ते च
भोःशब्दम्—इति वचनयोरर्थः । तेन पादग्रहणानन्तरं अमुक-
नामाहमस्मि भोः—इति कथयेत् । यच्च,—अभिवादये अमुक-
शर्माहमस्मि भोः—इत्युच्चार्य अभिवादनं कर्त्तव्यम्—इति रघु-
नन्दादीनां मतम् । तदसङ्गतम् । अभिवादये—इत्युक्तेः प्रमाणा-
भावात् । ‘अभिवादात् परम्’—इत्यादिना पादग्रहणादनन्तरमेव
नामकीर्त्तनस्योपदेशाच्च । यदपि,—अभिवादात् परम्—इत्यस्य
अभिवादये—इति शब्दोच्चारणात् परम्—इति व्याख्यानम् ।
तदप्यसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । लक्षणाप्रसङ्गाच्च । श्रुतिलक्षणा-

विषये च श्रुतिं ज्यायसीमवोचाम । सा खल्वियं वर्णना व्याख्या-
तृणामिव यदृच्छापरिकल्पिता भवेत्, न तु मुनेरनुमता । मुनि-
वचनञ्चोपरुध्य यदृच्छया परिकल्पनं तेषामप्यनुचितमेव ।
“असावहम्भोः— इत्यात्मनोनामादिशेत्”— इत्येवमादिसम्यन्तरे-
ष्वपि अभिवादनवाक्ये, अभिवादये—इति पदप्रयोगो नानु-
श्रियते । मिताक्षरादीपकलिकादिष्वपि अभिवादये—इति प्रयोगो-
न दृश्यते ।

अभिवादयन्—इति तु वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदुप-
देशः । एतच्च भवताऽपि वाच्यम् । हेत्वर्थे वा शता वर्णनीयः ।
ततश्चाभिवादनस्य नामकीर्त्तनहेतुत्ववचनात् हेतोश्च पूर्ववर्त्तित्वनि-
यमात् अभिवादात् परमित्यस्यास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम् ।
यच्च गौतमसूत्रम्— “स्वनाम प्रोच्यायमहमित्यभिवादोऽन्नसम-
वाये”—इति । तदज्ञाभिवादनविषयत्वादेव न प्राज्ञाभिवादन-
विषयम् । अतएव मनुनाऽपि,—

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैवच” ।

इत्यज्ञाभिवादे भोःशब्दो नाभिहितः । ततश्च अमुकोऽयमहम्—
इत्यज्ञाभिवादनप्रयोगः । इदं गौतमसूत्रं कैश्चित् कल्पनाकुशले-
राकुलीकृत्य पठितम्— ‘स्वनाम प्रोच्याहमभिवादये इत्यभिव-
देत्’—इति । तदनाकरम् ।

यच्चापरमुक्तम्,—मनुवचने नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वात्
अभिवादनवाक्ये नामशब्दोक्तीहोऽप्रमाणः—इति । तदप्युक्तम् ।

स्वं नाम—इति नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वेऽपि, असौनामाहम्—
इति नामशब्दस्यानन्यप्रयोजनत्वात् । अन्यथा नामशब्दस्य द्विरु-
च्चारणानुपपत्तेः । कण्ठतश्चाभिधानात् । असौनामाहमस्मि—
इति—एवं स्वं नाम कीर्त्तयेत्—इति कण्ठत एव नामशब्दस्या-
प्युल्लेखोऽनुशिष्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अलमतिप्रसङ्गेन ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे । एते मेखलाधाराणादयोऽभि-
वादान्ताः नित्यधर्मा अहरहरनुष्ठेयाः—इत्यर्थः । धर्मपदो-
पादानाच्च व्रतस्यैवेति नित्यधर्माः न पुनर्यावज्जीवमनुष्ठेयाः—
इत्यवगम्यते । इतिकरणादन्येऽपि,—

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्” ।

इत्येवमादयः स्मृत्यन्तरोक्ता धर्माः संगृह्यन्ते ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि व्रतानि येषां गोदानप्रसङ्गेनायं साधारणधर्मो-
पदेशः ? कियन्तश्च कालं कर्त्तव्यानि ? उच्यते ।

गोदानिकव्रातिकादित्यव्रतौपनिषदज्यैष्ठसामिकाः
संवत्सराः ॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ननु ‘नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्’—इत्यनेन
गतार्थत्वात् किमर्थमत गोदानग्रहणम् ? दृष्टान्तार्थम्—इति
ब्रूमः । कथन्नाम ? यथा गोदानिके व्रतादेशादि, तथा एतेष्वपि
स्यात्—इति । अथवा । नाचरिष्यन्तम्—इत्यनेन सर्वत्रैव संवत्सर-
व्रते प्राप्ते गोदानादीनां परिगणना क्रियते ; सुखावबोधार्थम्,
आदरार्थम् महानाम्निकव्रतस्य कालविशेषद्योतनार्थञ्च—इति न
किञ्चिदनुचितम् । तत्र, उपनयनव्रतन्तावत् सावित्र्या अध्यय-

नार्थमुक्तम् । गौदानव्रतमाग्नेयेन्द्रपावमानानां देवपर्वणाम् ,
 व्रातिकव्रतमारण्यकस्य शुक्रियवर्जस्य, आदित्यव्रतं शुक्रियाणाम् ,
 औपनिषदव्रतमुपनिषद्वाङ्मणस्य , ज्यैष्ठसामिकव्रतमाज्यदोहानाम-
 ध्ययनार्थम्—इति बोद्धव्यम् । ननु, ‘चत्वारि वेदव्रतानि’—इति
 गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् कथममौषामध्ययनार्थत्वमु-
 च्यते ? नैष दोषः ।

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजश्चाना” ।

इति मनुनाऽध्ययनार्थत्वस्याप्यमौषामुपदेशात् । तस्मात् , पुरुषार्था-
 नामेव सतामेषां संयोगपृथक्त्वन्यायेनाध्ययनार्थत्वमध्ययनार्थानामेव
 वा पुरुषार्थत्वमादरणीयम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पुनरपि साधारणधर्ममुपदिशति,—

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् ॥ २९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । सायं प्रातः—इति गुणविधानार्थमुदकोप-
 स्पर्शनमिति विहितमनूयते,—इति बोद्धव्यम् । पूर्वमुदकोपस्पर्शनं
 कृतमूत्रपुरीषस्य मूत्रपुरीषलिप्ताङ्गस्य वा शौचसम्पत्त्यर्थम् , अयन्तु
 स्नानविधिः—इति केचित् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

आदित्यव्रतन्तु न चरन्त्येके ॥ ३० ॥

एके शाखिन आदित्यव्रतं न चरन्ति । तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः ।
 कः पुनरसौ ? उच्यते । येषां किल शाखिनामारण्यकेऽन्तर्भूतानि
 शुक्रियाणि व्यस्तानि पठ्यन्ते , ते तावदादित्यव्रतं न चरन्ति ।

कस्मात् ? आरण्यकाध्ययनेनैव तेषामधीतत्वात् । येषान्तु पुनः
कौथुमादीनामारण्यकात् पृथगेव शुक्रियाणि पठ्यन्ते , ते खलु
शुक्रियाणामध्ययनार्थमादित्यव्रतं चरन्ति । स खल्वयं विनि-
वेशविकल्पः तुशब्देन द्योत्यते ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

ये पुनरादित्यव्रतं चरन्ति, तेषां विशेषधर्मानुपदिशति ,—

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ ३१ ॥

ये शाखिनश्चरन्त्यादित्यव्रतं ते खल्वेकवाससो भवन्ति । एकमेव-
वासो येषां त इमे एकवाससः । अधरीयमेकमेव तेषां वासः ,
न पुनरुत्तरीयमजिनमपीत्यर्थः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

आदित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्याम् ॥ ३२ ॥

वृक्षः प्रसिद्धः । शरणं गृहम् । वृक्षशरणाभ्यामन्यत्रादित्यं नान्त-
र्दधते नापवारयन्ति नाच्छादयन्ति—इत्येतत् । के ? ये चर-
न्त्यादित्यव्रतम् । एवमुत्तरत्रापि । तथाच , वृक्षशरणयोऽप्यायां
वर्जयित्वा ग्रीष्मधर्मतत्प्रेरणादित्यव्रतचारिभिश्चूत्रादिना नादित्यो-
ऽन्तर्धातव्यः—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः ॥ ३३ ॥

जानुभ्यामूर्ध्वं अप उदकं नाभ्यवयन्ति नावतरन्ति । किं नित्यव-
देव नावतरन्ति ? न । किन्तर्हि ? उच्यते । अगुरुप्रयुक्ताः ।
गुरुभिः प्र-युक्ताः गुरुप्रयुक्ताः ते न भवन्ति ,—इत्यगुरुप्रयुक्ताः ।

अगुरुप्रयुक्ताः खल्वादित्यव्रतचारिणी जानुभ्यामूर्ध्वमपो नाभ्यव-
यन्ति । गुरुप्रयुक्तास्तु तदभ्यवयन्तोऽपि न प्रत्यवायभाजो भवन्ति,—
इति गुर्वीज्या दोषाभावं दर्शयति ।

ननु 'आचार्याधीनोभवान्यत्राधर्मचरणात्'—इति ह्युक्तम् ।
तत् कथमाचार्यप्रयुक्तोऽधर्मं चरेत् ? उच्यते । अगुरुप्रयुक्ता जानु-
भ्यामूर्ध्वमपोनाभ्यवयन्ति इत्युक्ते गम्यत एवेतत् यत् गुरुप्रयुक्ता-
अभ्यवयन्ति—इति । तस्माददोषः । अपिच । नैवात्र किञ्चि
द्विधीयते निषिद्धते वा, किन्तर्हि , ये खल्वादित्यव्रतं चरन्ति ते
किलैवं कुर्वन्ति न च कुर्वन्ति इत्युच्यते । तस्मादधर्मचरणशङ्का-
गन्धोऽपि नास्ति । अन्ये त्वाहुः । 'यस्याल्पोदोषस्तमाचार्यादेशेन
कुर्वतामधर्मसंयोगो नास्तीत्युक्तं भवति'—इति ॥०॥ ३३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका ॥ ० ॥

—————

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

आदित्यव्रतात् परमध्ययनक्रमान्माहानान्त्रिकेन व्रतेन भवितव्यम् ।
औपनिषदज्यैष्ठसामिकव्रतयोस्तु कालादीनां सामान्यात् लाघ-
वार्थः प्रासङ्गिक एवास्मिन् क्रमे उपन्यासः । महानान्त्रिकव्रतस्य
तु कालक्रियाकलापयोर्वैशिष्ट्यात् न तत्रोपन्यासः कृतः । तदि-
दानीं स्वे क्रमे पृथगुपदिशति,—

द्वादश महानान्त्रिकाः संवत्सरा नव षट् त्रय इति
विकल्पः * ॥ १ ॥

महानान्त्रीनामध्ययनार्था महानान्त्रिकाः द्वादश संवत्सरा भवन्ति ।
महानान्त्रीनामध्यायनार्थं द्वादश संवत्सरानभिव्याध्य व्रतं कर्त्तव्य-

* भट्टभाष्ये तावदत्र सूत्रद्वयं कल्पितम् । तत्र, 'द्वादश महा-
नान्त्रिकाः संवत्सराः'—इत्येकं, 'नव षट् त्रय इति विकल्पः'—इति चापरं
सूत्रं कल्पितम् । परन्तु एवं सूत्रच्छेदे 'द्वादश महानान्त्रिकाः संव-
त्सराः'—इत्यनेन विकल्पस्य संवत्सः क्लेशेन सम्पादनीयो भवेत् । इत्येवं
मन्यमानेन मया प्रथमसंस्करणे 'द्वादश महानान्त्रिकाः संवत्सराः' 'नव
षट् त्रयः' 'इति विकल्पः'—इति सूत्रत्रयं कल्पितमासीत् । इदानीन्तु,
'इति विकल्पः'—इत्येवंरूपस्य सूत्रस्य कस्मिंश्चिदपि सूत्रग्रन्थेऽदर्शनात्
व्याख्याणां नेतादृशी शैलीति विभावयता मिलितमेकमेव सूत्रमङ्गी-
कर्तुमुचितं मित्यालोचयता चैकमेव सूत्रं लिखितम् । सूत्रद्वैर्घ्या-
दने' नात्र कोऽपि दोष इति विपश्चितो विदां कुर्वन्तु ।

मित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । नव षट् त्रयो वा महानान्निकाः
संवत्सरा भवन्ति । इत्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां विकल्पो बोद्धव्यः । स
खल्वयं विकल्पो नैच्छिकः, दोषाष्टकग्रासात् । किन्तु व्यवस्थितः ।
कथन्नाम ? पुरुषशक्तिशीलकालवयोऽवस्थाविशेषापेक्षया एते
विकल्पा भवन्ति । अथवा । पूर्वपूर्वकल्पेषु कृच्छ्रभूयस्त्वात् फल-
भूयस्त्वं कल्पनीयम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं भुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ।

इति । एवञ्च सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशेषणामी विकल्पा भवन्ति
न तु पुरुषशक्त्यापेक्षया—इति सिध्यति । अस्मिंस्तु पक्षे पूर्वत्र
प्रत्येकं वाशब्दा लुप्तवत् द्रष्टव्याः । कथन्नाम ? हादश वा नव वा
षट् वा त्रयो वा महानान्निकाः संवत्सरा भवन्ति—इति
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

संवत्सरमध्येके ॥ २ ॥

संवत्सरमात्रमपि महानान्निकव्रतमेके आचार्या मन्यन्ते । तदिद-
मेकीयं मतमाचार्यस्याप्यनुमतमिति प्रतिपद्यामहे । कस्मात्
कारणात् ? संवत्सरपक्षस्य धर्मविशेषोपदेशात् । गृह्यासंग्रहेऽ-
प्युक्तम् ।

“आचार्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते कचित् ।

शेषाणि चैव वाक्यानि आचार्यो न प्रशंसति” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

व्रतन्तु भूयः ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वेषां पक्षाणां व्यवच्छेदार्थः । कथन्नाम ? संवत्सरमात्र-
पक्षे व्रतं भूयो बहुतरं भवति न पूर्वेषु पक्षेषु । किमनेनोक्तं भवति ?
एतदनेनोक्तं भवति । येऽप्यत्रानियता धर्मा वक्ष्यन्ते,—“अनियमो-
वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु”—इति, तेऽपि वार्षिकव्रतचर्यापक्षे
नियमेनानुष्ठेयाः, पूर्वेषु तु पक्षेष्वनियम एव—इति । तुशब्दो
विशेषार्थो वा । संवत्सरव्रतचर्यापक्षे विशेषेण नियमेन बहुतरं
व्रतं भवति—इत्यत्रापि पूर्ववदेवार्थः । अन्येतु तुशब्दं हेत्वर्थं मन्य-
माना वर्णयन्ति,—यस्मात् “तिष्ठेद्दिवा, आसीत नक्तम्”—इत्येव-
मादिविषमधर्मवत्त्वात् दुरनुष्ठेयं बहुकालमेतद्व्रतं, तस्मात् संव-
त्सरमात्रमनुष्ठेयम्—इत्येकेषां मतम्—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं य एव कश्चित् संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते ? न । कस्तर्हि ?
उच्यते ।

पूर्वैश्चेच्छ्रुतामहानाम्नाः ॥ ४ ॥

पूर्वैः—बहुवचनात् पित्रादिभिः त्रिभिः पुरुषैः, यथोक्तव्रतचर्या-
पूर्वकमाचार्यस्यानुगमनं कुर्वद्भिर्महानाम्नायोऽध्ययनविशेषाः श्रुता-
श्चेदभूवन्, तदा खल्वसौ संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते, न य एव
कश्चित् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापि रौरुकिब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

अथ एतस्मिन् महानाम्निकव्रतविषये रौरुकिब्राह्मणमपि भवति,—
व्रतचर्याप्ररोचनार्थम् । (आभामान्तं सूत्रम्) ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कुमारान् ह स्म वै मातरः पाययमाना आहुः ॥ ६ ॥

ह वै—इत्यनर्थकावैतिह्यार्थको वा निपातौ । कुमारान् उत्सङ्ग-
गतान् स्तनन्धयान् , स्तन्यं पाययमाना मातरः आहुः स्म भुवन्ति स्म
किल । स्म—इत्ययमपि वाऽनर्थक एव निपातः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शक्करीणां पुत्रका व्रतं पारयिष्णावो भवतेति ॥ ७ ॥

हे पुत्रकाः , शक्करीणां महानान्नीनामध्ययनार्थं यदेतद्व्रतम् , तस्य
पारयिष्णावः समापयितारो भवत यूयम् । अनया अस्मदाशिषा
महानान्त्रिकव्रतस्य पारं गन्तुं समर्था भवत,—इत्यर्थः । इतिः
ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं महानान्त्रिकव्रतधर्मानाह,—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

तासु शक्करीषु विषये—महानान्त्रिकव्रते—इत्येतत् । तासु शक्करीषु
अधीयमानासु—इति केचित् । अनुसवनम्—सवनमनु लक्ष्मी-
कृत्यानुसवनम्—त्रिसन्ध्यमित्यर्थः । उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम्
॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ॥ ९ ॥

अनुपस्पृश्य अस्नात्वा प्रातर्भोजनं न कर्तव्यं । प्रातःशब्दो दिवाव-
चनः । उक्तमप्युपस्पर्शनं पुनरुच्यते,—अनुपस्पृश्य प्रातर्भोजने दो-
षातिशयप्रज्ञापनार्थमुपस्पर्शस्यावश्यकत्वोपदेशार्थञ्च ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

सायमुपस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् ॥ १० ॥

उपसृश्य स्नात्वा आ समिदाधानात् समिदाधानपर्यन्तं सायमभोजनं कर्त्तव्यम् । सायंशब्दो रात्रिपरः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कृष्णवस्त्रः ॥ ११ ॥

कृष्णं मेचकं वस्त्रं यस्य सोऽयं कृष्णवस्त्रः , भवेत्—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कृष्णभक्षः ॥ १२ ॥

भवेत् । केनाप्युपायेन ॥ १२

आचार्याधीनः ॥ १३ ॥

भवेत् । उक्तमपि पुनरुच्यते , अतिशयेनाचार्याधीनत्वप्रज्ञापनार्थम् । कथन्नाम ? व्रतकर्माप्याचार्याविरोधेनैव कर्त्तव्यम् , मातृ-
पितृशुश्रूषाप्याचार्यानिष्ठेन न कर्त्तव्या—इति । तथाच मनुः ।

“न चानिष्ठो गुरुणा स्नान् गुरुनभिवादयेत्” ।

इति । अथवा । अधर्मचरणादन्यत्राचार्याधीनत्वं पूर्वमुक्तम् , इह पुनरधर्मसंयुक्तस्याप्याचार्यादेशस्य परिपालनमनुशिष्यते—इति न किञ्चिदनुचितम् । आचार्येनानिष्ठो ब्रह्मचारी स्नान् गुरुन् नभिवादयेत्—इत्यपि पूर्वेष्वेव गतार्थमिति बोद्धव्यम् । अतएव मनुना गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यत एव तदभिहितम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अपन्यदायी ॥ १४ ॥

पन्यानां दातुं शीलमस्येति पन्यदायी स न भवतीत्यपन्यदायी भवेत् । येषामपि ,—

“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च” ।

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरेषु पथोदानमुपदिष्टं , तेषामपि पत्न्या न देयः—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तपस्वी ॥ १५ ॥

भवेत् । व्रतस्यापि तपस्त्वात् पुनरुपादानं व्रतव्यतिरिक्तमन्यदप्यु-
पवासादिकन्तपः कुर्यादित्येवमर्थम् । अथवा ।

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः” ।

इति मनुना व्रततपसोर्भेदेनोपन्यासात् अन्यथा व्याख्यास्यामः ।
तपस्वी—चान्द्रायणादितपोविशेषवान् , इन्द्रियसंयमादिरूपतपो-
विशेषवान् वा भवेत्—इति । यद्यप्येतदपि,—

“सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः” ।

इति मनुना , “स्वयमिन्द्रियमोचनम्”—इत्याचार्येण च गुरौ-
वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यतोऽभिहितम् , तथाप्यत्र पुनरुपादानं
व्यतिरेके दोषातिशयार्थं व्रतवैगुण्यार्थं वा ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तिष्ठेद्दिवा ॥ १६ ॥

दिवा अहनि , तिष्ठेत् स्थाणुवदूर्ध्वं भवेत् नोपविशेत् न च पर्य-
टेत्—अन्यत्र सन्ध्योपासनादेर्भिन्नाचर्यातश्च ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आसीत नक्तम् ॥ १७ ॥

नक्तं रात्रौ , आसीत उपविशेत् न शयीत न वा तिष्ठेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम् ॥ १८ ॥

वर्षति पर्जन्ये, कृत्रं मनुष्यैराच्छादितं गृहादिकमित्येतत् । नोप-
सर्पेत् न गच्छेत् न प्रविशेदिति यावत् । कियन्तं कालम् ?
यावन्न वर्षोपशमः । कुतः ? वर्षति,—इति वर्त्तमानवदुपदेशात् ।
सप्तमीनिर्देशाच्च । गृहाद्युपसर्पणप्रतिषेधात् वृक्षमूलमुपसर्पती-
ऽपि न दोषः—इति वर्णयन्ति । चशब्दाद्वर्षणसम्भावनायामपि
गृहोपसर्पणं निषिध्यते । अथवा । चशब्दाद्वाति च वायौ
नोपसर्पेच्छन्नमिति बोद्धव्यम् । गृहावस्थितस्तु वर्षत्यपि न
निष्क्रामेत् । कस्मात् ? नोपसर्पेदितिकरणात् । वहिरवस्थितस्य
खल्वेतत् सम्भवति । न च गृहान्निष्क्रमे प्रमाणं पश्यामः । अन्ये
पुनरध्याहाररसिका व्याचक्षते,—वर्षति निष्क्रामेत्, न पुनः
प्रविशेत्—इति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति ॥ १९ ॥

ऋतावनृतौ वा अहनि रात्रौ वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले वर्षन्तं
पर्जन्यं ब्रूयात् — आपः शक्यं इति मन्त्रम् । सोऽयं वर्षस्य
प्रारम्भे सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात् । तावतैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् ।
न तु सन्ततवर्षे पौनःपुन्येन मन्त्रावृत्तिः । प्रमाणाभावात् ।
उत्तरमन्त्रद्वयपाठोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ।

आह । वर्षन्तमिति वर्त्तमानवदुपदेशात् यावद्वर्षे पौनःपुन्येन
मन्त्रपाठोऽवगम्यते । अन्यथा 'वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम्'—इत्यय-

मपि निषेधोवर्षप्रारम्भ एव स्यात् परतस्तु च्छन्नोपसर्पणेऽपि न
 दोषः स्यात्—इति । उच्यते । नैतदेवम् । वर्त्तमानवदुपदे-
 शेऽपि “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इत्यादिवदत्रापि सकृदेवानु-
 ष्ठानं वर्णयितुमुचितम् । ‘सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः’—इति
 न्यायात् । अन्यथा तिष्ठन्तमिति वर्त्तमानोपदेशात् प्रयाजस्या
 वृत्तिः स्यात् । ‘वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम्’—इत्यत्र सप्तमीनिदेशा-
 त्तस्य निषेधरूपत्वाच्च यावत्कालभावित्वम् । कलञ्जाधिकरण-
 न्यायात् । तस्माद् यथोक्तएवार्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

विद्योतमानं ब्रूयादेव् रूपः खलु शक्यो भवन्तीति
 ॥ २० ॥

ऋज्वर्थम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

स्तनयन्तं ब्रूयान्मह्यमहान् घोष इति ॥ २१ ॥

स्तनयन्तं गर्जन्तम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न स्तवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् ॥ २२ ॥

स्तवन्तीं निम्नगामनुपस्पृशन् स्नानमकुर्वन् । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्त-
 मानवदुपदेशः । नातिक्रामेत् । स्तवन्तीमतिक्रमिष्यन् स्नात्वाऽति-
 क्रामेदित्यर्थः । तथाच स्मरणम् ।

“असन्तर्प्य पितृन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” ।

इति । तदनेन स्नानमप्यर्थात् सिद्धरति । यच्च, “स्नात्वा न च
 नदीं तरेत्”—इति वचनान्तरम्, तदस्माच्छाखिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अथवा । प्रमाणस्योभयथा दर्शनात् वर्तमानसामीप्यमप्युभययैव व्याख्येयम् । सोऽयं विकल्पः ,—स्नात्वा वा स्नवन्तीमतिक्रामेत् , अतिक्रम्य वैनां तत्रैव स्नायात्—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

न नावमारोहेत् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् ॥ २४ ॥

नावारोहणमकुर्व्वतश्चौरव्याघ्रादिभिः प्राणसंशये,—नावारोहणमन्तरेण स्नवन्त्यतिक्रमे प्राणसंशये सम्भाव्यमाने वा,—उपस्पृश्य स्नात्वा नावमारोहेत् । तु—इत्यनर्थको निपातः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

तथा प्रत्यवरुह्य ॥ २५ ॥

प्रत्यवरुह्य नावोऽवतीर्थ्य , तथैव उपस्पृशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्रिषवणोपस्पर्शादयो बाहुल्येनोदकाश्रया-
एव धर्मा महानाम्निक्वते विधीयन्ते ? उच्यते ।

उदकसाधवी हि महानाम्ना इति ॥ २६ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । इतिः प्राकाशे । उदकं साधु अधीनं यासाम्, उदकेषु विषये साधवः कुशला हिता वा यास्ताः खल्विमा-
उदकसाधव उदकदात्रयः कथ्यन्ते । यस्मान्महानाम्ना उदकसाधव-
इति प्रसिद्धं , तस्मात्तदीयव्रते बाहुल्येनोदकाश्रयाणां धर्माणां
विधानं युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

यस्मादुदकसाधवो महानाम्नास्तस्मात्तदीयव्रतमाचरतः फलमपि
तदनुरूपमेव भवति,—इत्याह,—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पज्जन्त्यो भवति ॥ २७ ॥

खल्वित्यनर्थकोनिपातः । एवमुक्तप्रकारेण व्रतं चरतः , पज्जन्त्यः
इन्द्रः , कामवर्षी भवति । काम्यन्ते—इति कामाः , तान् वर्षितुं
शीलं यस्य स खल्वयं कामवर्षी भण्यते । यत् किञ्चिदसौ कामयते
तत्तत् सर्वमिन्द्रो वर्षति सम्पादयतीत्यर्थः । अथवा । पज्जन्त्यशब्दो-
मेघवचनः । यत्र यत्र यदा यदा वा असौ वर्षं कामयते, तत्र तत्र
तदा तदा मेघोवर्षति—इति वाक्यार्थः ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अथेदानीं नियमबाहुल्यात् दुरनुष्ठेयत्वं व्रतस्य मन्यमानः परम-
दयालुः खल्वाचार्यः केषुचिद्वर्गेष्वनियममुपदिशति,—

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु ॥ २८ ॥

कृष्णवस्त्रं , दिवा ऊर्ध्वावस्थानं , रात्रौ आसनमुपवेशनम् , पथोऽ-
प्रदानं , कृष्णभक्षम्—इत्येतेषु अनियमो नियमाभावो वा ।
विकल्पेनामीषामनुष्ठानमित्यर्थः ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अधुना महानाम्नीनां आवणकालमुपदिदिक्षुरिदमाह,—

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् ॥ २९ ॥

तृतीये व्रतभागे चरिते,—व्रतस्य तृतीये भागे चीर्णं सतीत्यर्थः ।
स्तोत्रीयामेकामनुगापयेत् ब्रह्मचारिणि आवयेदाचार्यः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

एवमितरे स्तोत्रीये ॥ ३० ॥

एवमनेन प्रकारेण इतरे अपरे अपि द्वे स्तोत्रीये अनुगापये-
दित्यनुवर्त्तते । तथाच व्रतस्य एकस्मिन् तृतीयभागे चोर्णे एकाम्,
अपरस्मिन् तृतीयभागे चोर्णे अपराम्, अन्यस्मिन् तृतीयभागे
चोर्णे चान्यां स्तोत्रीयामनुगापयेदित्यर्थः ॥०॥ ३० ॥०॥

सर्वावाऽन्ते सर्वस्य ॥ ३१ ॥

सर्वस्य व्रतस्यान्ते वा सर्वाः स्तोत्रीयाः युगपदेवानुगापयेत्
॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

अनुगापनस्य कालमभिधाय प्रकारमाह,—

उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत् ॥ ३२ ॥

‘वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा’—इति वक्ष्यमाणेन
विधिना उपोषिताय कृतोपवासाय, संमीलिताय परिणद्धाक्षाय
ब्रह्मचारिणे अनुगापयेत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

कथं पुनर्ब्रह्मचारिणोऽक्ष्णोः परिणहनं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते ।

कंसमपां पूरयित्वा सर्वौषधीः कृत्वा हस्ताव-
वधाय प्रदक्षिणमाचार्योऽहतेन वसनेन परिणह्येत्
॥ ३३ ॥

कंसं कांस्यभाजनं अपां पूरयित्वा, अद्भिर्बद्धयित्वा, सर्वौषधीः
कृत्वा सर्वाथ ता ओषधयश्च ताः सर्वौषधीः,—

“ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाश्चौषधयः सप्त विपदोऽप्यन्ति धारिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणाः ब्रीह्यादीः सप्त , कृत्वा ,
—उपस्थितत्वात् कंसस्थितास्तेवाप्सु स्थापयित्वा , तास्तेव सर्व्वो-
षधिमिश्रास्वप्सु हस्ताववधाय ब्रह्मचारिणो हस्तौ निमज्ज्य , प्रद-
क्षिणं यथा भवति तथा अहतेन वसनेन ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी
आचार्य्यः परिणह्येत् परिवष्टयेत् । एवन्तावत् निमग्नहस्तः परि-
णह्याच्चो वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये तिरात्रमहोरात्रं वा उपव-
सेत् । तत उपोषिताय वाग्यताय तथैव निमग्नहस्ताय परिणह्या-
चाय ब्रह्मचारिणे अरण्य एवाचार्य्योऽनुगापयेत् । अयन्तावदेकः
पक्षः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

अयश्चापरः पक्षः ,—

परिणहनान्ते वाऽनुगापयेत् ॥ ३४ ॥

परिणहनस्यान्ते अवसाने तदनन्तरमित्येतत् । पूर्व्वत्राप्येतदविशेषात्
परिणहनान्त एवेति व्याख्येयम् । तदानीमेव वा अनुगापयेत् ।
एतस्मिन्नपि पक्षे वाग्यताय निमग्नहस्ताय परिणह्याचाय अरण्य-
एवानुगापनं भवति , किन्तु अनुपोषिताय ,—इत्येतावानेव वि-
शेषः । ततश्चात्र पक्षे अनुगापनात् पश्चादुपोषणं प्रत्येतव्यम् ।
हस्तोन्मज्जनोत्थानचक्रमणानि तु स्नानसन्ध्योपासनमूत्रपुरीषकरण-
मन्तरेण न कर्त्तव्यानि । परिणहनसंसस्तु तत्रापि न कर्त्तव्य-
एव । तथा चोक्तम् ।

“न हस्तोन्मज्जनोत्थाने कार्यं स्नानादिकं विना ।

अक्षिसन्नहनत्यागस्तत्रापि न भवेत् कचित्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

यदि उपोषितायानुगापनं यदि वा अनुपोषिताय, उभयथाऽप्युप-
वासोऽस्त्येव । अतस्तद्विधिमाह,—

परिणद्धो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा

॥ ३५ ॥

तथैव निमग्नहस्तः परिणद्धाक्षौ वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये नि-
वसन् त्रिरात्रं—त्रीण्यहोरात्राणि न भुञ्जीत । त्रिरात्राशक्तौ
अहोरात्रौ वा न भुञ्जीत । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ—अहो-
रात्रमित्यर्थः । अथवा । उपोषितायानुगापनपक्षे अनुगापनात्
पूर्वमुपवासः,—‘उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत्’—इत्यनेनैव-
प्राप्तः । तस्मादनुपोषितायानुगापनपक्षे एवानुगापनात् परमु-
पवासविधायकमेतत् सूत्रं वर्णनीयम् । अस्यामपि वर्णनायां
प्राक्तनोऽप्युपवासः त्रिरात्रमहोरात्रं वा बोद्धव्यः । कस्मात् ?
अस्मादेव दर्शनात् । अरण्ये निवसन्—इति कुतो व्याख्यायते ?
उत्तरसूत्रानुसारात् ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

यदि व्याघ्रादिभयादरण्ये त्रिरात्रमहोरात्रं वा निवस्तुं न शक्यते,
तदा किं कर्त्तव्यम् ? उच्यते ।

अपिवाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयात् ॥ ३६ ॥

अपिवा अथवा , आस्तमयात् आ अस्तमयात्—अस्तमयपर्यन्त-
मित्येतत् । तावन्तं कालमरण्ये तिष्ठेत् रात्रौ तु ग्राम एव
॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

प्रबोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽयै-
नमवेक्षयेत् ॥ ३७ ॥

श्वः अनागतदिने भूते, प्रभाते जाते,—इत्यर्थः । अरण्ये अग्निमुप-
समाधाय,—इत्युक्तार्थम् । प्रकृतत्वादरण्ये प्राप्ते पुनररण्यग्रहणं ग्राम-
निवासपक्षेऽप्यरण्यं गत्वैवेतत् कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । व्याहृतिभि-
र्हुत्वा , द्रव्यानादेशादाज्येन,—इत्यर्थः । हुत्वा,—इत्यवचने अना-
देशात् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च होमः प्राप्नोति, अतो हुत्वा—इत्युक्तम् ।
व्याहृतिभिरितिवचनं क्रमार्थम् । कथन्नाम ? व्याहृतिभिर्हुत्वैव
एनमवेक्षयेत् , न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा,—इति । एवमेके ।
व्याहृतिभिरितिवचनं परिसंख्यानार्थम् । तेन क्षिप्रहोमः स्यात् ।
एवमपरे । अथ शब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । होमानन्तरमथ पूर्वप्रकृतमेनं
ब्रह्मचारिणं अवेक्षयेदाचार्यः । अथशब्द आनन्तर्यार्थोवा । तद-
यमर्थः । व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ अक्षिपरिणहनमोचनानन्तरमेन-
मवेक्षयेत्—इति ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

किमवेक्षयेत् ? तदाह,—

अग्निमाज्यमादित्यं ब्रह्माणमनड्वाहमन्नमपो-
दधीति ॥ ३८ ॥

इत्येतान्यवेक्षयेत् । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ब्रह्माणं विप्रम् । ब्राह्म-
णमिति पाठे व्यक्त एवार्थः । असमासकरणात् पृथक् पृथग्वेक्षणम्
॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

किन्तूष्णीमवेक्षयेत् ? न । कथन्तर्हि ?—

स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यमिति ॥ ३९ ॥

स्वरभिव्यख्यमित्यनेन मन्त्रेण । मनसैव मन्त्रपाठो बोद्धव्यः । कुतः ?
परतोऽस्य वाग्विसर्गसूत्रणादिदानीमपि वाग्यतत्त्वावगतेः । प्रति-
दर्शनं मन्त्रावृत्तिर्व्याख्याता ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

किं सक्तदेवेक्षयेत् ? न । किन्तर्हि ?—

एवं त्रिः सर्वाणि ॥ ४० ॥

एवमनेन प्रकारेण प्रत्येकेनेत्यर्थः । सर्वानि अग्न्यादीनि त्रिरवे-
क्षयेत् । प्रथमेन सहैव त्रित्वं बोद्धव्यम् । सर्वाणि—इत्येतावति कृते
मिलितानामग्न्यादीनामवेक्षणमप्याशङ्क्य कश्चिदित्येवंशब्दनिर्देशः
क्रियते । अथैवं, सर्वाणि—इति शक्यमवक्तुम्, एवमित्येतावतैव
गतार्थत्वात् । उच्यते । एवं त्रिः—इत्येतावति कृते सन्निहित-
तरस्य मन्त्रस्यैवैवमा परामर्शान्मन्त्रस्यैव त्रिः पाठोऽवेक्षणन्तु सक्त-
देव, —इत्यपि भवत्याशङ्का कदाचित् कस्यचिदिति तां निर-
सितुं सर्वाणीत्याह । सर्वाणीत्यनेनाग्न्यादीनामवगमात् प्रत्यासत्त्या
तदन्विताया एवावेक्षणक्रियाया वाराभिधानं त्रिरित्यनेन स्यात्,
न मन्त्रपाठक्रियायाः ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ॥ ४१ ॥

शान्तिं कृत्वा,—इति सिद्धमपि पुनरुच्यते क्रमार्थम् । तेन वाम-
देव्यगानान्तमिदानीमाचार्यः कुर्यात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारी गुरु-
मभिवादयते । व्याख्यातः क्ताप्रत्ययार्थः पूर्वापरीभावमात्रम् ।
अथवा । ब्रह्मचारी स्वयमेव शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ।
सेयं शान्तिव्रतापवर्गविहिता । अतएवानन्तरं दक्षिणासूत्रण-
मुपपद्यते । स्थालीपाकादयश्च व्रतान्तकर्त्तव्या एव । अन्यैव वा
शान्तिरिह विधीयते,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥
योऽयं गुरोरभिवादः,—

सोऽस्य वाग्विसर्गः ॥ ४२ ॥

अस्य ब्रह्मचारिणः परिणहनात् प्रभृति वाग्यतस्यासीनस्य ॥ ० ॥
४२ ॥ ० ॥

अनड्वान् क०सी वासो वर इति दक्षिणाः ॥ ४३ ॥

अनड्वान् बलीवर्द्धः । कंसः कांस्यभाजनम् । एतच्चानडुत्सन्नि-
धावुक्तत्वात्तन्मूल्यरूपमिच्छन्ति । वासो वसनम् । इदमपि पूर्ववत् ।
वरो गौः । तथा चोक्तम् ।

“गौर्विशिष्टतमा विप्रैर्विदेव्यपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्व्वर उच्यते” ।

इति । इत्येता महानाम्निक्वत्रते आचार्यस्य दक्षिणा भवन्ति
॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

तिस्र एव स्तोत्रीयाः , दक्षिणाश्चेमाश्रतस्त्र उपदिश्यन्ते । का
पुनरत्र गतिः ? उच्यते ।

प्रथमे विकल्पः ॥ ४४ ॥

प्रथमे द्रव्यद्वये विकल्पो बोद्धव्यः । तस्मात् प्रथमायां स्तोत्रीयायां
श्रुतायामनङ्गान् कंसो वा दक्षिणा, द्वितीयायां वासः, तृतीयायां
वरः—इति । सेयं गतिः ॥ ० ॥ ४४ ॥ ० ॥

आच्छादयेद्गुरुमित्येके ॥ ४५ ॥

महानाम्निक्वत्रतदक्षिणाप्रस्तावात् प्रासङ्गिकमिदमुच्यते । येषां व्रता-
नां व्रातिकौपनिषदिकादित्यानामन्ते दक्षिणा न सूचिता, तेषु गुरु-
माच्छादयेत् प्रीणयेत् । यावता वस्तुना गुरुः प्रीयते , तावदल्प-
मपि किञ्चित् दक्षिणा भवति—इत्येके आचार्या मन्यन्ते । एक-
ग्रहणम् , ‘तत् प्रमाणं वादरायणस्य’ इति वत् एकानाचार्यान्
पूजयितुं नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् । तदिदमेकीयं मतमाचार्य
स्याप्यनुमतं बोद्धव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“येषां व्रतानानन्तेषु दक्षिणा नाभिधीयते ।

वरस्तत्र भवेद्दानमपि वाऽऽच्छादयेद्गुरुम्” ।

इति । अस्मादपि कारणात् उपनयनव्रतान्तेऽपि गौरेव दक्षिणा

वाच्या । अन्ये तु,—महानाम्निकव्रत एव यथोक्तदक्षिणाया अलाम्भे
सूत्रमिदं योजयन्ति ॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय महानाम्निकव्रतशेषमेवानुसरति,—

ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादचं साम यजामहे—
इत्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति वोभाभ्यां वा ॥ ४६ ॥

इन्द्रो देवता यस्य सोऽयमैन्द्रः, स्थालीपाकः । तस्य जुहुयादेका-
माहुतिमित्यर्थः । तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तेन सर्वहुतत्वं न
कर्तव्यम् । केन मन्त्रेण जुहुयात् ? ऋचं साम यजामहे—इत्ये-
तया ऋचा । सदसस्पतिम्—इत्येतया वा । उभाभ्यां वा आभ्या-
ष्टभ्यां मिलिताभ्यामित्यर्थः ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

तदिदमन्यत्राप्यतिदिशति,—

अनुप्रवचनीयेष्वेवम् ॥ ४७ ॥

अनु पश्चात् व्रतान्ते—इत्येतत् । प्रवचनं प्रकृतग्रन्थश्रावणं येषु व्रतेषु
क्रियते, तानि खल्विमान्यनुप्रवचनीयानि गोदानादीनि व्रतानि
भण्यन्ते । तेषु अनुप्रवचनीयेषु सर्वेष्वेव व्रतेषु, एवम्—अन्ते ऐन्द्रः
स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादित्यतिदिश्यते । सर्वत्रेति पराचीन-
मत्रापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । अनुप्रवचनीये-
ष्वितिकरणाच्च उपनयनव्रतान्ते न भवति ऐन्द्रः स्थालीपाकः ।
कुतः ? तस्य सहप्रवचनीयत्वात् । किन्तु तदन्ते सावितश्चत-
र्भवतीत्यवोचाम ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

इदानीं सकलव्रतान्तमेवाधिकृत्य किञ्चिदुपदिशति,—

सर्वत्राचारिषं तदशकं तेनारात्समुपागामिति
मन्त्रविशेषः ॥ ४८ ॥

सर्वत्र सर्वेषु व्रतान्तेषु । इति,—अयं, मन्त्रविशेषः कर्त्तव्यः । कः पुनरसौ ? उच्यते । यत्र 'चरिष्यामि'—इति पदं , तत्र 'अचारिषम्'—इति पदं कर्त्तव्यम् । 'अचार्षम्'—इति पाठान्तरम् । एवं यत्र 'तच्छक्यम्'—इति पदं, तत्र 'तदशकम्'—इति , यत्र 'तेनर्द्धासम्'—इति पदं, तत्र 'तेनारात्सम्'—इति, यत्र 'उपैमि'—इति पदं , तत्र 'उपागाम्'—इति । सर्वत्र,—इति करणादुपनयनव्रतान्तेऽप्ययं विशेषः स्यात् । कुतः ? सर्वत्रग्रहणस्यैवमर्थत्वात् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । अनुप्रवचनीयेषु—इति खल्वनुवर्त्तत एव । तस्मात् सहप्रवचनीयस्यापि संग्रहार्थं सर्वत्रग्रहणम् ।

स खल्वयं होमश्चरुहोमात् परतः स्विष्टकृद्धोमाच्च पूर्वं स्यात् । कस्मात् ? चरुहोमात् परतः सूत्रणात् । प्राक् स्विष्टकृत आवापः—इति वचनाच्च । द्रव्यानुपदेशादाज्यद्रव्यकश्च स्यात् । यच्च,—ब्रह्मचारिणां जपमात्रं न होमो वचनाभावात् स्वाहान्तानामपि होमदैवत—इत्यादीनां होमादर्शनात्—इति सरलावर्णनम् । तदसङ्गतम् । जपेऽपि वचनाभावस्याविशेषात् । 'अग्ने व्रतपते इति हुत्वा'—इति पूर्वत्र होमकरणतया सूत्रितानां मन्त्राणां अचारिषमित्यादिपदोहमात्रसूत्रेण होमस्यावगतेश्च । व्रतारम्भे होमवत् व्रतसमाप्तावपि होमस्य वर्णयितुमुचितत्वाच्च । एवञ्च, समावर्त्तनमध्ये एतद्धोमाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम् । कुतः ? व्रतान्त-

विहितत्वादस्य । कर्मान्तरत्वाच्च समावर्त्तनस्य । व्रतश्चरिष्यामी-
त्यादेर्व्रतारम्भकत्ववत् व्रतमचारिषमित्यादेरपि व्रतसमापकतया
तस्यैवान्तताया वक्तुमुचितत्वाच्च ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेषो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः

॥ ४९ ॥

आग्नेये देवपर्वणि आविते अजो दक्षिणा आचार्यस्य । ऐन्द्रे देव-
पर्वणि आविते मेषः । पावमाने देवपर्वणि आविते गौः । एव-
मेताः पर्वदक्षिणाः,—पर्वणामध्ययनार्थं दक्षिणाः पर्वदक्षिणाः
ज्ञेयाः । सामर्थ्याद्गोदानव्रतान्ते एतादक्षिणा भवन्ति । अथ
सुखावबोधार्थं कर्मक्रमः प्रदर्श्यते । उपनयनव्रतान्ते सावित-
श्चरुः । चरुहोमात् परतः स्विष्टकृतश्च प्राक् अग्ने व्रतपते व्रतमचा-
रिषमित्यादिविशेषमुक्त्वा पञ्चभिर्मन्त्रैराज्येन होमः । कर्मसमाप्तौ
गौर्दक्षिणा । नान्दीमुखश्चाङ्गम् । केशान्तकरणम् । गोदानार्थं पुन-
रुपनयनम् । व्रतान्ते आग्नेयेन्द्रपावमानानां देवपर्वणां समस्तानां
साम्नाच्चाश्रावणम् । ऐन्द्रश्चरुः । तस्य च यथोक्तरीत्या होमः । अत्रापि
प्राक् स्विष्टकृतः, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादि पूर्ववद्धोमः ।
कर्मान्ते अजगोमेषदक्षिणादानम् । पुनर्नान्दीमुखश्चाङ्गम् । व्राति-
कार्थं पुनरुपनयनम् । उत्तरोत्तरव्रतचर्त्तयाकाले पूर्वपूर्वव्रतान्त-
आवितस्याध्ययनम् । एवं सर्वेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥
अवसिता प्रासङ्गिकीकथा । महानान्निकव्रतशेषमेवेदानीमनु-
वर्त्तमहे,—

प्रत्येत्याचार्यं सपरिषत्कं भोजयेत् ॥ ५० ॥

प्रत्येत्य अरण्यात् प्रत्यागत्य, आचार्यं भोजयेत् । मिमेकाकिनमेव ?
न । सपरिषत्कम् । सह परिषदा वर्त्तते—इति सपरिषत्कस्तम्—
शिष्यवर्गसहितमित्यर्थः । सपर्षत्कमिति पाठेऽपि तथैवार्थः ॥ ५० ॥

सब्रह्मचारिणश्चोपसमेतान् ॥ ५१ ॥

समानं तुल्यं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनार्थं व्रताचरणं येषां, त-
दमे सब्रह्मचारिणः स्वशाखिनो भण्यन्ते । अथवा । समानं तुल्य-
कालं ब्रह्मचर्यं येषां ते खल्विमे सब्रह्मचारिणो भिन्नशाखिनोऽ-
प्युच्यन्ते । तांश्च उप समीपे समेतान् भोजयेत् । यत्र स्वयं ब्रह्म-
चर्यमाचरति तत्समीपे भिन्नगुरवोऽपि ये ब्रह्मचारिणः समेताः स्युः,
तानपि भोजयेदित्यर्थः । उपसमेतानितिकरणात् भिन्नगुरवोऽपि
लभ्यन्ते ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

ज्येष्ठसाम्नो महानाम्निकेनैवानुगापनकल्पो व्या-
ख्यातः ॥ ५२ ॥

ज्येष्ठसाम्नोऽनुगापनकल्पोऽनुगापनविधिर्महानाम्निकेनैवानुगापन-
विधिना व्याख्यातः,—इति पूर्वोक्तं सर्व्वमतिदिश्यते । ननु त्रीणि
तावत् ज्येष्ठसामानि पठ्यन्ते, तत् कथमत्र ज्येष्ठसाम्नः—इत्येक-
वचनम् ? उच्यते । जात्याश्रयणात् त्रयाणामपि ज्येष्ठसाम्ना-
मेकस्यामृचि गीतत्वाभिप्रायाद्वा एकवचनम्—इति न दोषः
॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

तच्चैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति ॥ ५३ ॥

तत्र ज्येष्ठसाम्नि विषये एतानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्रतानि याव-
ज्जीवनमनुपालनीयानि व्रतानि भवन्ति । न तु यावद्व्रतमेव ।
कुतः ? नित्यशब्दस्यैवमर्थात् । अन्यथा , व्रतानि भवन्ति—इत्ये-
तावति कृतेऽपि व्रतान्तरसूत्रितमाभिवाप्तीषामपि यावद्व्रतमनु-
पालनं स्यादेवेति नित्यपदमनर्थकं स्यात् । उभादर्जनोत्तर-
भाविनः शूद्रोपयमस्य निषेधाच्च । नित्यधर्माः—इत्युक्त्वा नित्य-
व्रतानि,—इतिकरणाच्चैवमवगन्तव्यम् । यत्र हि यावद्व्रतमनु-
ष्ठेयत्वमभिप्रेयते, तत्र नित्यधर्माः—इति क्षियते । यथा जोदा-
नादौ ॥ ० ॥ ५३ ॥ ० ॥

न शूद्रामुपेयात् ॥ ५४ ॥

शूद्रां नोदहेत् । ‘चेतस्त्रो ब्राह्मणस्य भार्या भवन्ति तस्त्रो हे
चैका चेतरेषाम्’—इति शूद्रोपयमस्यापि प्राप्तत्वात् प्रतिषिध्यते
॥ ० ॥ ५४ ॥ ० ॥

न पक्षिमांसं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ५५ ॥ ० ॥

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

एकञ्च तत् धान्यञ्चेति एकधान्यं वर्जयेत् । यस्मिन् देशे यानि धान्यानि भवन्ति तत्र तेषां मध्यादेकं वर्जयेत्,—कदाचिदपि न भुञ्जीत । एकदेशं वर्जयेत् । गन्तव्यदेशानां मध्यादेकदेशं वर्जयेत्,—कार्यार्थमपि न गच्छेत् । एकवस्त्रञ्च वर्जयेत् । कार्पासशाणकौशियादीनां मध्यादेकं वस्त्रं वर्जयेत्,—न जातुचिदपि परिदध्यात् ।

एवं वा—

एकधान्यं वर्जयेत्,—एकमेव धान्यं सर्वदा न भक्षयेत् । एकदेशं वर्जयेत्,—न यावज्जीवमेकस्मिन्नेव देशे निवसेत् । एकवस्त्रमेकवस्त्रत्वनित्यर्थः । धर्मप्रधानो निर्देशः । तदपि वर्जयेत् । कथन्नाम ? येष्वपि प्रेतस्नानप्रेतोदकदानादिषु एकवस्त्रत्वं स्मृत्यन्तरेषूपदिष्टं, तेष्वप्येकवस्त्रत्वं—वर्जयेत्,—एकवासा न भवेदित्येतत् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘अधरीयोत्तरीयभेदात् प्राप्तयोर्हयोर्वाससोरेकं वासः प्रेतोदकदानादिकालेषु वर्जयेत्,—तदानीमेकवासा भवेदित्यर्थः’—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादेवं खल्वन्येषां प्रेतोदकदानादिष्वेकवस्त्रत्वं न स्यात् । इष्यते च । न च प्रेतोदकदानादिकालेषु—इत्यस्यां वर्णनायां प्रमाणमस्ति । तस्मादस्मदुक्तैव व्याख्या ॥ ० ॥ ५६ ॥ ० ॥

उद्धृताभिरङ्गिरुपस्पृशेत् ॥ ५७ ॥

जलाशयादुद्धृताभिरङ्गिरुपस्पृशेदाचामेत् । यद्वा । कतमूत्रपुरीषस्य मलदिग्धाङ्गस्य वा यच्छीचं तदिहोपस्पृशः । तदुद्धृताभिरङ्गिः

कुर्यान्नाशयस्याभिः । स्नानमेव कस्मान्न व्याख्यायते । उच्यते ।
 एवं किल वर्णनायां पुण्यसलिलावगाहनमपि यावज्जीवनमस्य
 निषिद्धं स्यात् । तथाऽन्यत्रापि नित्यनैमित्तिकवहिःस्नानमस्य
 न स्यात् । तच्चानिष्टम् । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । सेयं पूर्वा-
 चार्याणां वर्णना न ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिष्वेवावतिष्ठते । सर्वत्रा-
 प्येतदविशेषात् । तस्मात्, महानाम्निकव्रतचारिणां, येषामपि
 पत्न्या देवतयाऽनुशिष्यते तेषामपि पथोऽदानवत्, अग्निहोत्रिणां
 तीर्थानभिगमनवच्च ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिणामुद्धृताभिरेवाङ्घ्रिः स्नानं
 न त्ववगाहनमितियुक्तमुत्पश्यामः ॥ ० ॥ ५७ ॥ ० ॥

आदेशनात् प्रभृति न मृन्मयेऽश्लीयात् ॥ ५८ ॥

प्राथमिकोपनयने यदिदमादेशनम्,—‘समिधमाधेह्यपोशान’—
 इत्यादिरूपं, तस्मादादेशनात् प्रभृति मृन्मये शरावादौ नाश्ली-
 यात्;—ज्यैष्ठसामिकव्रतं करिष्यमाणः । अथवा । ज्यैष्ठसामिक-
 व्रतार्थं यदुपनयनं क्रियते, तत्र यदादेशनं ‘समिधमाधेहि’—
 इत्यादिकं, तस्मात् प्रभृति,—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ५८ ॥ ० ॥

न पिबेत् ॥ ५९ ॥

आदेशनात् प्रभृति मृन्मये न पिबेत् । चशब्दो लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।
 न च पिबेदिति ॥ ० ॥ ५९ ॥ ० ॥

श्रवणादित्येके ॥ ६० ॥

ष्येष्ठसामिकव्रतद्वितीयभागे चीर्णे, व्रतान्ते वा ब्रह्मचारिणे ज्येष्ठ-
साम्नां यत् श्रवणमाचार्येण क्रियते, तस्मात् श्रवणात् प्रभृति
न मृन्मयेऽश्रीयत्, न च पिवेदित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥
॥ ६० ॥ ॥ ० ॥

इति ब्रह्मसूत्रोपाध्यायसभाकान्तलिप्तान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीगण्डवान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके तृतीया खण्डिका ।

गोदानव्रतान्ते देवपर्वणां श्रावणविधानात् श्रावणादूर्ध्वमेवाध्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालो विधातव्यः । उपाकरणञ्च छन्दसां वक्तव्यम् । कस्मात् ? एवं हि स्मरन्ति । ‘छन्दांस्युपाकृत्याधी-
यीत’—इति । अतस्तद्विधानार्थमिदमाह,—

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् ॥ १ ॥

प्रौष्ठपदी भाद्रपदः । तस्येयं पौर्णमासी प्रौष्ठपदी । तां प्रौष्ठ-
पदीं प्रति । हस्तेन—इति, “नक्षत्रेण युक्तः कालः”—इत्यण् ।
“लुबविशेषे”—इति तस्य लुप् । “नक्षत्रे च लुपि”—इति सप्तम्यर्थे
तृतीया । तेन हस्तयुक्ते काले—इत्यर्थः । स खल्वयं विकल्पः,—
प्रौष्ठपदीं वा हस्तेन वा—इति । कस्मात् ? प्रौष्ठपद्यां हस्तस्या-
सम्भवात् लुबुच्चयानुपपत्तेः । कथमसम्भवः ? पौर्णमास्यां सूर्या-
चन्द्रमनोः परस्परविकर्ष-नियमात् । तथा चोक्तम् । “यः परमो-
विकर्षः सूर्याचन्द्रमनोः सा पौर्णमासी”—इति । हस्तयुक्तकालो-
ऽपि भाद्रपदशुक्लपक्ष एव ग्राह्यः । कुतः ? उपस्थितत्वात् ।
अथवा । प्रौष्ठपदस्येयं तिथिः प्रौष्ठपदी तिथिसामान्यं भण्यते ।

न पुनर्भाद्रपदपूर्णिमैव । कस्मात् ? “प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे हस्तेणा-
चार्यः शिष्यः प्राञ्जुखः उदञ्जुखो वा” — इत्यादिगृह्यपरिशिष्ट-
वचनात् । सोऽयमेकः कालो न कालद्वयम् । तदेतस्मिन् काले
उपाकरणम् । उपाक्रियते प्रारभ्यते वेदस्याध्ययनं येन कर्मणा
तदुपाकरणं नाम कर्मविशेषो वेदाध्ययनार्थं कर्त्तव्यम्—इति
सूत्रशेषः । उपाकरणं प्रकृष्टग्रन्थाध्ययनम्—इति केचित् ।

अत्र च प्रौष्ठपद्याम्—इति सप्तम्यां प्राप्तायां द्वितीयाकरणं
प्रतिशब्दाध्याहारार्थम् । तेन प्रति प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम्—
इति सिध्यति । यद्येवं किमतः ? उत्सृष्टस्योत्सृष्टस्य छन्दसः
भाद्रपदशुक्लपक्षे प्रतिवर्षमुपाकरणं कर्त्तव्यम् । एतदतः । कथं
पुनरेतदवगम्यते,—यत् प्रतिशब्दमध्याहृत्य प्रतिवर्षमुपाकरणम्—
इति ? लिङ्गादित्याह । “अतः आपुनरुपाकरणाद्देदं न व्याह-
रेयुः”—इति कर्मप्रदीपवचने खल्वापुनरुपाकरणादिति वचना-
दवगम्यते;—पुनः पुनरिदमुपाकरणं कर्त्तव्यम्—इति । अध्या-
पयितुराचार्यस्याध्ययनं कुर्वताञ्च शिष्याणां खल्वस्थानोच्छ्वास-
विच्छेदादिभिः प्रमादकृतैश्छन्दसां यातयामत्वं भवति । यात-
यामैश्च छन्दोभिः कृतमपि कर्म न यथोक्तं फलं जनयति ।
तत् खल्वेतत् यातयामत्वमुपाकरणोत्सर्गलक्षणेन कर्मणाऽप-
नुद्यते । अस्मादपि कारणात् प्रतिवर्षमेवेतत् कर्त्तव्यम् । तथा
चोक्तम् ।

‘अस्थानोच्छ्वासविच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् ।

।मादिकं श्रुतौ यत् स्थात् यातयामत्वकारि तत् ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्मं सोत्सर्गं विधिवत् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्” ।

इति ॥ ० ॥ १

उपाकरणविधिविवक्षया इदमाह,—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्रानुवचनं
यथोपनयने ॥ २ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्वा सर्वेषामेव शिष्याणां सावित्रानुवचनमाचार्येण
कर्त्तव्यम् । यथोपनयने पक्षोऽर्द्धचंश ऋक्शस्तथैवानुवचनमत्रापि
कर्त्तव्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । हुत्वा—इत्येतावति-
कृतेऽपि विशेषानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव होमो भविष्यति ।
तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनं कर्म्मक्रमार्थम् । कथन्नाम ? व्या-
हृतिभिर्हुत्वा अनन्तरं सावित्रानुवचनं कर्त्तव्यमिति । किमतो-
भवति ? एतदतो भवति,—व्याहृतिहोमादनुपदन्निवानुवचन-
मुपदिशन् अन्योऽपि होमो व्याहृतिहोमात् पुरतः स्यात्—
इति दर्शयति । व्याहृतिभिरित्यवचने हि व्याहृतिभिरेव होमः
स्यात् न पुनरन्योऽपि । तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनमादितो हो-
मान्तरद्योतनार्थम् । न चेदानीं तन्वसमापनाभावद्योतनार्थमेव
कुतो न स्यादिति वाच्यम् । आचार्येणैव परतः कर्म्मापवर्गस्य

सूत्रितत्वादिदानीं तन्त्रसमापनस्याप्रसक्तेः । कस्मात् पुनः कारणात् सूचितोऽयमन्यो होमो वेदारम्भात् परत एव न भवति ? उच्यते । वेदारम्भात् परमेव कर्मापवर्गस्य सूत्रणात्तदानीमन्यस्य होमस्याभिनिवेशस्यासम्भवात् । किञ्चित् पुरस्तात् किञ्चित् परस्ताद्वोतव्यमित्यर्हजरीत्यस्यानुचितत्वाच्च । अत एव नियमार्थताऽपि वचनस्य नोच्यते । वाक्यभेदश्चैवमापद्येत । कुतः ? शिष्याणां सावित्रानुवचनं, तच्च व्याहृतिभिरेव हुत्वा—इत्यर्थभेदात् । अगत्या हि क्वचित्तथा । न चात्रागतिरस्ति । नियमे च गौरवमपि स्यात् । तस्माद् व्याहृतिहोमात् पुरस्तादेवान्यो होमः—इति सिद्धम् । कर्मप्रदीपवचनाच्चैवमेवाचार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । तच्चोदाहरिष्यामः ।

आह । कः पुनरयमन्यो होमो नाम ? छन्दःप्रभृत्याहुतिषष्टिरूपः,—इति ब्रूमः । कथम् ?—इति चेत् । उच्यते । संहितायां गायत्रीछन्दस्का या ऋचः पठ्यन्ते, तासांमाद्यया ऋचा तावदेकामाहुतिं जुहुयात् । एवमुष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तिविष्टुब्जगतीछन्दस्कानामपि ऋचामादिभूताभिरेकैकाभिः ऋग्भिरेकैकामाहुतिं जुहुयात् । एवन्तावत् सप्त छन्दःआहुतयो भवन्ति । अनयैव रीत्या अतिच्छन्दःआहुतयोऽपि सप्तैव भवन्ति । सप्तैव च विच्छन्दःआहुतयः । तत्रातिच्छन्दोविच्छन्दसामपि च्छन्दोभेदत्वात् मिलित्वा एकविंशतिरेव छन्दःआहुतयः सम्पद्यन्ते । एवं गानादीन् पञ्च, पर्व्व्यादीन् सप्तदश, संहितादीन् त्रीन्, ब्राह्मणादीन्ष्टौ, षडङ्गादीन् षट्, जुहुयात् । स खल्वयमाहुतिषष्टि-

रूपोऽन्यो होमः । ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा सावित्रानुवचनम् । तदाह कर्मप्रदीपः । “पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादाचम्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पर्व्यादीन् वेदे षडङ्गे च ग्रन्थादीन् , ये वाऽधीताः येषां वा ज्ञायते तान् जुहोति व्याहृतीश्च” — इति । अत्र ‘छन्दांसि’—इत्यतिच्छन्दसामप्युपलक्षणम्—इति नारायणोपाध्यायः । अत्र खल्वादितश्छन्दोहोमादिकमभिधाय व्याहृतीश्च—इति करणात् व्याहृतिहोमात् प्राक्तनत्वमेव छन्दोहोमादीनां सुव्यक्तमवगम्यते । स खल्वयमाचार्यस्यास्पष्टोऽभिप्रायः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः । स खल्वाचार्यस्यास्पष्टस्याभिप्रायस्य प्रदीप इव स्पष्टमुपदेष्टा,—इत्यवोचाम ।

न च “व्याहृतीश्चेति सर्वप्रायश्चित्तहोमपरम्”—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । अवचनेऽपि तस्य प्रसत्त्वादानर्थक्यापत्तेः । एकस्य जुहोतिशब्दस्यैकत्वप्रधानहोमपरत्वमन्यत्र च प्रायश्चित्तहोमपरत्वमिति तात्पर्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । तन्त्रसमापनस्यान्यत्राचार्येणोपदेशाच्च । तस्मात् कर्मक्रमार्थमेव तदुपादानम् । उपविश्य—इति करणमपि कर्मक्रमप्रदर्शनार्थमेव । कथन्नाम ? उपवेशनानन्तरमेव छन्दोहोमादयो भवन्ति न तु पुरस्तादपि—इति । अन्ययोपवेशनस्यापि परिभाषाप्राप्तत्वात्तदप्यनर्थकं स्यात् ।

यच्च,—‘व्याहृतीश्च’—इत्यनन्तरम् , ‘ततः प्रतिसरान्’—इत्यादिना प्रतिसरबन्धनादिकमुक्तम् । तत्र , ‘उत्सर्गेणैवोपाकरणं व्याख्यातम्’—इति व्यवहितसप्युपाकरणं ततः—शब्देन परामृश्यते । तेन, उपाकरणकर्मणः परं प्रतिसरबन्धनादिकमिति तस्यार्थः ।

कस्मात् ? 'अव्यक्तं प्रधानगामि',—इति वचनात् । व्याहृतिहोमात् परमेवाचार्येण सावित्रानुवचनादेः सूत्रणाञ्च । अपि च । व्याहृतिहोमान्तस्यास्पष्टत्वात् तत् स्पष्टीकृत्य, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्य कर्मकलापस्याचार्येणैव स्पष्टमुपदेशात् न पुनः स्पष्टीकरणमपेक्षितमिति तदनुक्ता, वक्ष्यमाणदध्यक्षतधानाभक्षणात् प्राक् प्रतिसरबन्धनमुपदिष्टं कात्यायनेन । तस्याचार्येणानुपदिष्टत्वात् । एवञ्च, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्याचार्योपदिष्टस्य कर्मकलापस्य बुद्धिस्थित्वात् तस्यैव 'ततः प्रतिसरान्'—इति ततःशब्दात् परामर्शः,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

यदपि केचिदाहुः,—छन्दांसीत्यादिद्वितीयानिर्देशात् छन्दः-प्रभृतीनामेवात्र देवतात्वम् । ततश्च छन्दोभ्यः स्वाहा—इति वा, गायत्रौ स्वाहा—इति वा जुहुयात्,—इति । तदप्यसङ्गतमेव । कुतः ? षष्टिसंख्यावचनात् । ऋगादिभिरेव होमस्याभिधानाञ्च । तथा चोक्तम् ।

“छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम् ।

तच्छन्दस्काभिरेवर्गिर्भराद्याभिर्होम इष्यते ।

पर्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेषूत्तरादिभिः ।

अङ्गेषु च तथा मन्त्रैरितिषष्टिर्जुहोतयः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सामसावित्रीञ्च ॥ ३ ॥

अनुब्रूयादित्यनुवर्त्तनीयम् । सावित्रीं ऋचमाश्रित्य यत् साम गीयते, तदिह सामसावित्रीमित्युच्यते । गायत्रं सामेत्यर्थः । साम

सावित्राञ्चेति वक्तव्ये सामसावित्रीञ्चेति विभक्तिव्यत्ययः क्रियते,
—द्वितीयानिर्देशबलात् समस्तस्यैव साम्नोऽनुवचनं यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । इतरथा खल्वत्रापि यथोपनयने पञ्चोऽर्च्यः
ऋक्शः , तथैवानुवचनं स्यात् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सोमं राजानं वरुणमिति ॥ ४ ॥

‘चशब्दो लुप्तवद्द्रष्टव्यः सोमं राजानं वरुणमिति च’—इति भट्ट-
भाष्यम् । क्वचित् सूत्रग्रन्थे पठ्यतएव चशब्दः । सोमं राजा-
नमित्येतस्यामृचि गीयमानं साम चानुब्रूयात् । सामेति कस्मा-
द्वर्ण्यते ? अधिकारात् । ‘बार्हस्पत्यमिति त्रिकम्’—इति वच-
नाच्च । सोमं राजानमित्येतस्यां खल्वमृचि गीयमानं साम
बार्हस्पत्यमित्याख्यायते । तच्च गीयगाने पठ्यते । केचित्तु पूर्व्वेण
सूत्रेणास्यैकसूत्रतां कल्पयन्तो वर्णयन्ति । ‘साम सावित्रीञ्चानु-
ब्रूयात् । काम् ? सोमं राजानमिति’—इति । तदसङ्गतम् ।
कस्मात् ? यस्मात् सवित्रदेवताका ऋक् सावित्री भवति , इयं
खल्वग्नेयी । अपि च । अस्यां वर्णनायां त्रिकस्यानुवचनं न
प्राप्नोति , द्विकस्यैव स्यात् । तच्चानिष्टम् । कुतः ?

“गायत्रीं च सगायत्रां बार्हस्पत्यमिति त्रिकम् ।

शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्यात्ततः श्रुतम्” ।

इति वचनात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम् ॥ ५ ॥

कृन्दसः प्रकृतस्य ग्रन्थस्य आदितः किञ्चित् अधीत्य आरभ्य यथार्थ-
मिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तन्त्रसमापनमिदानीं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । यच्च,—यथार्थमिति वचनादिदानीं कृन्दोहोमादिकमिति
वर्णयन्ति । तदसङ्गतम् । यथार्थशब्दस्य कर्मापवर्गसूचनार्थताया-
एव सर्व्वत्रावगतेः । व्याहृतिहोमात् पूर्व्वमेव कर्मप्रदीपे तदु-
पदेशाच्च । तत् खल्वधस्ताम्निवेदितमस्माभिः । एतस्मिन्सर्व्वसरे
बाहौ प्रतिसरबन्धनम् । तदाह कर्मप्रदीपः । “ततः प्रतिसरान्
दक्षिणे बाहावावधीरन् स्वस्त्ययनार्थम् । अथ दध्यक्षतधाना भक्ष-
यन्ति”—इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्तं करम्भिणमिति ॥

॥ ६ ॥

अक्षता यवाः, त एव भृष्टा धाना भवन्ति । तथा चोक्तम् ।

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति । अक्षतधानाग्रहणं गोधूमादिधानाप्रतिषेधार्थम् । धाना-
वन्तमिति ऋचा न साम्ना । कुतः ? ऋगधिकारात् । भक्षयन्ति
सर्व्वे प्राश्नन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दध्नः प्राश्नन्ति दधिक्राव्णोऽकारिषमिति ॥ ७ ॥

दध्नः—इत्यवयवार्था षष्ठी । दध्नोऽवयवं सर्व्वे प्राश्नन्ति, दधिक्राव्ण-
इति मन्त्रेण । तदत्र धानानां दध्नश्च पृथगेव प्राशनम् । कस्मात् ?

सूत्रभेदेनैवोपदेशात् । भक्षयन्ति—इति ; प्राशन्ति—इति च ;
 क्रिययोः पृथगेव निर्देशाच्च । दधिप्राशनमन्तश्चोच्छिष्टा एव पठेयुः
 प्राणाग्निहोत्रमन्तवत् । ननु कृताचमना एव दधि प्राशिष्यन्ति ?
 न । आचान्तोदकाः—इति परतः करणादिदानीमाचमनाभा-
 वस्यावगमात् । अथवा । इदानीमाचमनस्यानुपदेशादिहोच्छिष्ट-
 तैव नास्ति—इत्यवगम्यते । यत्र खल्वाचमनं नोपदिशति, तत्रो-
 च्छिष्टत्वमेव शिष्टा नेच्छन्ति । यथा प्राणाग्निहोत्रे सोमभक्षणादौ
 च । धाना दधि चाखादयन्तो निगिरन्ति । तथाच कर्मप्रदीपः ।
 “अथ दध्यक्षतधाना भक्षयन्ति, दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति
 धानाः, अखादयन्तो लेलिहन्ति, निगीर्याचम्योपविश्यानुवचन-
 मनुगानम्”—इति । अपरे तु,—धानादध्नोर्ग्निलितयोः प्रा-
 शनमिच्छन्ति ;—शुष्कानां धानानामभक्षयित्वा निगिरणशक्यं
 मन्यमानाः । तदसङ्गतम् । पृथक् प्राशनस्योक्तत्वात् । यन्यान्तरे-
 ऽपि ‘दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति धानाः’—इति भेदेनैवोप-
 न्यासाच्च ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगेयाः
 कारयेत् ॥ ८ ॥

यदा सर्वे शिष्या आचान्तोदकाः सन्त उपविशन्ति, तदा
 खाण्डिकेभ्यः शिष्यसमूहेभ्यः अनुवाक्या अनुगेयाश्च कारयेत् ।
 आचार्यः स्वयमुक्त्वा अनु पश्चात् शिष्यान् वाचयेत्, स्वयश्च

गीत्वा शिथान् गापयेदित्यर्थः । सेयं खाण्डिकेभ्यः—इति—
चतुर्थी व्यत्ययात् द्वितीयार्थे वर्णनीया । खाण्डिकः समूहो-
घटेत्वनर्थान्तरम् । तथा चोक्तम् । “घटा खाण्डिक उच्यते”—
इति । काः पुनरनुवाक्या अनुगैयाश्चाभिप्रेयन्ते ? उच्यते । आ-
चार्यवचनादनु पश्चात् शिथैरुच्यन्ते—इत्यनुवाक्याः बहुवचन-
स्यार्थवत्त्वात् याः काश्चन तिस्र ऋचो भण्यन्ते । ता एव ऋचः
आचार्यगानात् परतः शिथैर्गीयन्ते इत्यनुगैयाः,—तास्वेवर्त्तु-
गीयमानानि त्रीणि सामानि कथ्यन्ते । अन्ये तु, अनुगैयाः—
इति व्यत्ययात् स्त्रीत्वमभ्युपगच्छन्तो यानि कानिचित् त्रीणि
सामानि वर्णयन्ति, न तास्वेवर्त्तु गीयमानानि—इति ।

एवं वा—

आचान्तोदका इति व्यत्ययात् द्वितीयार्थे प्रथमा । खाण्डिकेभ्य-
इत्यत्रापि तथैव द्वितीयार्थे चतुर्थी । तथाच , आचान्तोदकान्
खाण्डिकान् अनुवाक्या अनुगैयाः कारयेदिति पूर्ववदर्थः ॥ ० ॥

॥ ८ ॥ ० ॥

एवमुपाकरणात् परं किं तस्मादेवाङ्ग आरभ्याधीयते ? न ।
किन्तर्हि ?—

सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ॥ ९ ॥

सविता देवता यस्य, तत् सावित्रं हस्तनक्षत्रम् । तदयुक्तमहोऽपि
सावित्रमित्याख्यायते । तदुयोगात्तच्छब्दः । तदहः काङ्क्षन्ते
प्रतिपालयन्ति,—तस्मिन्नङ्गि नाधीयते—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् ॥ १० ॥

उदगयने उदङ्गं मार्गं प्रवृत्ते सषितरि । चशब्दात् पूर्ववदेवोपा-
कृत्य पक्षिणीं रात्रिं काङ्क्षन्ते । पक्षाविव द्विसावभितो यस्या-
रात्रेः सेयं दिनद्वयसहिता रात्रिः पक्षिणी—इत्युच्यते ।

“हावक्लावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ।

इति वचनात् । इदञ्चोदगयनोपाकरणं येषामुत्तरारण्यकादीनां
दक्षिणायनेऽध्ययनं प्रतिषिद्धं, तेषामध्ययनार्थं बोद्धव्यम् । तथा
चोक्तम् ।

“नाधीयीत रहस्यानि स्रोतराणि विचक्षणः ।

न चोपनिषदश्चैव षणमासान् दक्षिणायनान् ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रौष्ठपदेऽपिच” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

उभयत एके त्रिरात्रम् ॥ ११ ॥

उभयत उभयस्मिन्नप्युपाकरणे त्रिरात्रमनध्यायमेके आचार्या-
मन्यन्ते । त्रिरात्रं खल्वेतदुपाकरणदिनेन सहैव बोद्धव्यम् ॥ ० ॥
११ ॥ ० ॥

आचार्याणाञ्चोदकीत्सेचनमुभयत्र ॥ १२ ॥

उभयत्र उभयोरप्युपाकरणयोराचार्याणामुदकीत्सेचनं उदका-

ञ्जलिप्रक्षेपेण तर्पणं कर्त्तव्यम् । आचार्याणाम्—इति पूजायां बहुवचनम् । चशब्दादन्येषामपि ऋष्यादीनाम् । वक्ष्यति च, “छन्दाः सुषीनाचार्याश्च तर्पयेयुः”—इति ।

एवं वा—

आचार्याणां बहुवचनादन्येषाञ्च ऋष्यादीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । चशब्दात् ऋष्यादिपूजनमपि कर्त्तव्यम् । अन्ये तु वर्णयन्ति, आचार्याणामित्यादिशब्दो लुप्तवद्द्रष्टव्यः—इति । तदिदं तर्पणादिकं होमात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । तदाह कश्चिदपीपः । “उत्सर्गणैवोपाकरणं व्याख्यातम् । ऋषिसामान्याप्लावयन्तस्तथैव निमज्ज्याचम्य ऋषि सामानि गायन्त ऋषींश्च निगमादिभिः सम्पूज्य पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादाचम्योपविश्य छन्दांसि विछन्दांसि हुत्वा”—इत्यादि । अत्र यद्यपि ऋषिपूजा निमज्जनानन्तरपरिठिता, तथाप्युत्सर्गवन्निमज्जनतर्पणयोः पूर्वं प्रत्येतव्या । निमज्ज्य—इति पूर्वकालता जुहोत्यपेक्षया—इति नारायणोपाध्यायाः । युक्तञ्चैतत् । “उत्सर्गणैवोपाकरणं व्याख्यातम्”—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वात् । किमन्यत् कुर्यादतिदेशः क्रमं विना । ऋष्याद्याप्लावनादीनि हि स्वपदेनैव निर्दिश्यन्ते ।

अन्ये तु व्याचक्षते,—आचार्याणां गुरुणां बहुवचनात् तत्पुत्रादीनामपि उदकोत्सेचनं गन्धोदकोद्वर्त्तनेनाहोत्सादनं कर्त्तव्यम्—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अशब्दत्वात् । तर्पणस्य च स्फुटमुपदेशात् ।

“उत्सादनञ्च गात्राणां स्वपनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।

इति मनुना गुरुपुत्रस्य गात्रोत्सादननिषेधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

श्रवणामेक उपाकृत्यैतमासावित्रात् कालं काङ्क्षन्ते ॥ १३ ॥

श्रवणां श्रवणयुक्तां श्रावणस्य पौर्णमासीम्—इति केचित् । कस्मात् ? “श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम्”—इति गृह्यान्तरात् । “श्रवणां श्रवणनक्षत्रम्”—इत्यपरे । कस्मात् ? “श्रवणेन श्रावणस्य”—इति गृह्यान्तरात् । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । द्वितीया व्याख्याता । श्रवणां प्रत्युपाकृत्य, आसावित्रात् हस्तनक्षत्रपर्यन्तम्, एतं कालम् एके काङ्क्षन्ते । श्रवणामुपाकृत्य तावन्न पठन्ति, यावद्गात्रपदे हस्तः—इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तैषीमुत्सृजन्ति ॥ १४ ॥

तैषः पौषः । तस्येयं तिथिः तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति,—एके—इत्यनुषज्यते । तथा च गृह्यान्तरकारः । “श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम्”—इत्युपाकरणं सूत्रयित्वा, “पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजन्ति”—इति पौषे मास्युत्सर्गं सूत्रयाञ्चकार—इति । अथवा तिथ्यः पुष्यनक्षत्रम्, तदयुक्ता या काचित्तिथिः सा तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति उत्सर्गाख्यं कर्म कुर्वन्ति । तैषीं पौर्णमासीमिति कुतो न वर्ण्यते ? सर्वत्राविगानेनानुष्ठानात् ।

“पुथे तु कृन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः” ।

इति मनुवचनाच्च । सा खल्वियं तैषी द्वयी बोद्धव्या । कथन्नाम ? प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षे उदगयनशुक्ततैषीम् , उदगयनोपाकरणपक्षे तु प्रौष्ठपदतैषीं प्रत्युत्सर्गः । एवञ्च “प्रौष्ठपदे तिथ्येण वहिः” —इत्यादिकर्मप्रदीपवचनमपि उदगयनोपाकरणपक्ष एव प्रौष्ठपदे उत्सर्गविधायकं मन्तव्यम् । आरण्यकादीनां खल्वध्ययनार्थमुदगयनोपाकरणम् । तस्यैव च प्रौष्ठपदे उत्सर्गः ।

“उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि च” ।

इति वचनात् । प्रौष्ठपदोपाकरणे तु न प्रौष्ठपद एवोत्सर्गः । तत्र हस्तेनोपाकरणकर्तुस्तत्रैव पुनस्तिथ्येणोत्सर्गस्यासम्भवात् । अतएव मनुनाऽपि,—

“तिथे तु कृन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघमासस्य वा शुक्ले पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि” ।

इति वचनोत्तरार्द्धेन प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षाभिप्रायेणैवोदगयने उत्सर्गोऽभिहितः ।

प्रौष्ठपदोत्सर्गात् परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते , तावदारण्यकादीनामध्ययनं न कर्तव्यम् । कस्मात् ? “प्रौष्ठपदे तिथ्येण वहिः”—इत्यादिना उत्सर्गमभिधाय, “अत आपुनरुपाकरणोद्देष्टं न व्याहरेयुरन्यत्र ब्रह्मयज्ञात्”—इति कर्मप्रदीपवचने अतःशब्देन प्रकृतस्यैवोत्सर्गस्यावगतेः ।

“नाधीयीत रक्षस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः ।

न चोपनिषदस्यैव षणमासान् दक्षिणायनान्” ।

इति वचनेन दक्षिणायने सर्वदैवारण्यकादीनामध्ययननिषेधाच्च ।
अन्यानि तु कृन्दांसि उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेऽध्येतव्यानि ।
तदाह मनुः ।

“यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं कृन्दासां वहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमर्हन्निशम् ।

अत ऊर्ध्वन्तु कृन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्” ।

इति । तदिदं वचनं परिशिषादारण्यकादिष्वतिरिक्तविषयमेवाव-
धार्यते । तस्मादारण्यकादीनामेवापुनरुपाकरणादनध्यायो ना-
न्येषाम् । केचिदेतदबुद्धा बहु विरुद्धं ब्रुवन्ति स्म । अलं ग्रन्थगौर-
वजनकेन तदीयदूषणोपन्यासेन ?

वस्तुतस्तु अस्माकमुपाकरणद्वैविध्येऽप्युत्सर्गस्य न द्वैविध्यम् ।
उत्सर्गः खल्वेकएवोभयोरप्युपाकरणयोः प्रौष्ठपदे तैषां स्यात् ।
कुतः ? उभयमुपाकरणं सूत्रयित्वा परतस्तैषामुत्सर्गस्य सूत्र-
णात्तथाऽवगतेः । अतएव कात्यायनेनापि ‘प्रौष्ठपदे तिथेण वहिः’
इत्यादिना तथैवाह । न चेदमुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनमित्यत्र
प्रमाणमस्ति । तथात्वे चोत्सर्गान्तरं न स्यादेव । अनुपदेशात् ।
तस्मादेक एवोत्सर्गः प्रौष्ठपदे तिथेरेत्यवधार्यते । अतएवोभय-
मुपाकरणमुपदिश्य —

“उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रौष्ठपदेऽपि च” ।

इत्येकमेवोत्सर्गमभिधत्ते । न च , प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकरण-

कर्तुंस्तत्रैव पुनस्तिथ्येणोत्सर्गो न सम्भवतीति वाच्यम् । वर्षा-
न्तरे प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकर्तुर्वर्षान्तरे तत्रैव तिथ्येणोत्सर्गस्य सम्भ-
वात् । तथा गार्ग्यः—

“सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाह्णेऽविवरे वहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युः उत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम् ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम्” ।

इति सिंहे रवौ पुष्यर्चे उत्सर्गमभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिदधान-
यतदेवाह । अस्माद्वचनादस्माकमुपाकरणे अपराह्नः कालः स्यात् ।

“अध्यायानामुपाकर्म्मं कुर्यात् कालेऽपराह्निके ।

पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः” ॥

इति परिशिष्टवचनाच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । गोभिलस्यैतदिति
हेमाद्रिः । तथा तस्यैव,—

“छन्दोगा मिलिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ।

अपराह्णे ह्युपाकर्म्मं पुष्यहस्तर्चयोर्द्विजाः” ।

इति । यदा पुनः सिंहस्थे सूर्ये शुक्लपक्षे योहस्तः तस्मात् प्राचीनः
पुष्यः कर्कटस्थे रवौ भवति, तदा तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः ।
कुतः ?

“मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वी भवेद् यदा ।

तदा तु श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः” ॥

इति परिशिष्टोक्तेः । तथा प्रौष्ठपदे हस्तस्य दुष्टत्वे तत्रोपाकरणं
निषेधति चतुर्वर्गचिन्तामणौ स्मृतिः ।

“उपाकर्म्मं न कुर्वन्ति क्रमात् सामर्थ्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्त-श्रवण-पर्वसु” ॥

इति । तदेवभूतस्थले श्रावण एव हस्ते उपाकरणं कर्त्तव्यं भवति ।

“बह्वृचाः श्रवणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः” ।

इति परिशिष्टवचनात् । श्रावणे हि बह्वृचाः श्रवणेनोपाकुर्वन्ति । गोभिलस्यैतदिति निर्णयामृतकारः ।

“धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋचसमन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

इति परिशिष्टवचनान्तरेऽपि श्रावणं कर्म्मैतिसमाख्यया तथाऽवगम्यते । विशेषमाह तुर्वर्द्धमनुकात्यायनौ—

“अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिग्रहणं तदा ।

उपाकर्म्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्” ॥

इति । तस्मादियमेवावधारणा,—प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपकृत्य देव-पर्व्याणि गीयगानादीनि तावदधीयीत यावदब्दान्तरे प्रौष्ठपदे तिष्ठः भवति । उदगयने चोपाकृत्योत्तरारण्यकादिकं यावत् षणमासानधीयीत , ततः प्रौष्ठपदे तिष्ठेण द्वयोरुत्सर्गं कुर्यात् । उत्सर्गात् परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते , तावद्देदं न व्याहरेदन्यत्र ब्रह्मयज्ञात् । अस्मच्छास्त्रे तथैवोपदेशात् ।

एवं च उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेषु कृन्दसामध्ययनबोधकानि यानि मन्वादिवचनान्युदाहृतानि, तानि अस्मद्व्यतिरिक्तविषयाणि बोद्धव्यानि । अस्मच्छास्त्रे प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे तिष्ठेणोत्सर्गात् परतः पुनस्तत्रैव हस्तेनोपाकरणविधानात् तेषां वचनानां न खल्वत्राव-

काशोभवतीति ॥ उत्सर्गविधिश्च कर्मप्रदीपादवगन्तव्यः ॥ ० ॥

॥ १४ ॥ ० ॥

अथेदानीमाचार्यादीनामुदकोत्सेचनविधिरभिधीयते,—

प्राङ्प्रोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनवमेह-
नीयास्ता अभ्येत्योपस्पृश्य च्छन्दांश्च ऋषीनाचार्यांश्च
तर्पयेयुः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य । सोऽयं ग्रामान्नि-
ष्क्रमण एव प्राङ्मुखत्वादिनियमः । न पुनरपामपि प्रागादि-
दिगवस्थितत्वम् । या आपोऽनवमेहनीयाः । मेहनं मेढ्रं, तस्मा-
दवाचीनाः अवमेहनीयाः ताः न भवन्ति—इत्यनवमेहनीयाः,
नाभिदघ्नाः—इत्येतत् । तथा चोक्तम् । “नाभिदघ्न उदकेऽनुप-
विष्टाः”—इति । ता एवभूता अपोऽभ्येत्य प्राप्य, उपस्पृश्य स्नात्वा,
च्छन्दःप्रभृतींस्तर्पयेयुः सर्वे । चण्डाद्वह्नादींश्च तर्पयेयुः ।

तर्पणञ्चेदं कुशमयान् ऋषीन् स्थलस्थान् गन्धादिभिः सम्पूज्य
कर्त्तव्यम् । तर्पणानन्तरञ्च स्थलस्थानामृषीणां जलाञ्जलिप्रक्षेपणा-
भिषेकः कर्त्तव्यः । तथाच कर्मप्रदीपः । “कौशादृषीन् स्थलस्थान्
गन्धमात्यदिभिः सत्कृत्य नाभिदघ्न उदकेऽनुपविष्टा ब्रह्माणं वेदान्
देवानृषींश्छन्दांस्याचार्यांश्च तर्पयेयुः, उच्चैर्ऋषीनभिषिञ्चन्ति”—
इत्यादि । “ऋषीणां सिच्यमानानाम्”—इति च । अत्र च श्रुत-
यैव विभक्त्या तर्पणं बोद्धव्यम् । तेन ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि—इत्या-
दिकः प्रयोगः । तथाच नित्यतर्पणे कर्मप्रदीपः ।

“यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाङ्गिः पितॄनपि ।

नामाऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्” ।

इति । तदिदमुपाकरणादुत्सर्गाच्च परं सूत्रयन्नाचार्य उत्सर्गेऽपि तर्पणं दर्शयति । एतच्च कर्मप्रदीपकता स्पष्टीकृतम् । तदिदमुपाकरणमुत्सर्गश्च गृहस्थवानप्रस्थाभ्यामपि कर्त्तव्यम् । अन्यथा खल्वयातयामता च्छन्दसां न भवेत् । तथाच स्मरणम् ।

“उपाकर्मोत्सर्जनञ्च वनस्थानामपौष्यते ।

धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथेदानीमनध्यायविवक्षयेदमाह,—

तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽभ्रानाध्याय आपुनरुपाकरणा-
च्छन्दसः ॥ १६ ॥

उदगयनोपाकरणं प्रत्युपाकरणमुच्यते । तस्मिन् प्रत्युपाकरणे कृते सति । अभ्रानाध्यायः । अभ्रदर्शनेऽनाध्यायोऽभ्रानाध्यायः । सदैवाभ्राणां सद्भावादभ्रदर्शनातिशयिकं गृह्यते,—इति कर्कोपाध्यायाः । अभ्रदर्शनञ्चेदं सर्वरूपोपपन्नम् इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । किं पुनरत्र तत्त्वम् ? उत्तरं तत्त्वमिति ब्रूमः । कस्मात् ? “अभ्रदर्शने च सर्वरूपे”—इति गृह्यान्तरात् । कतमानि पुनस्तानि रूपाणि कियन्ति च ? उच्यते । अभ्रवायुस्तनितविद्युद्ववर्षाणि पञ्चैव ।

अध्ययनमध्यायः , आ अध्यायः आध्यायः, न आध्यायः, अना-
ध्यायः । एवञ्च सम्यगध्ययननिषेधात् गुरुमुखाद् यदध्ययनं क्रियते,
तद्वैवानध्यायो न तु व्याख्यानचिन्तनादावपि,—इति बोध्यम् ।
गौतमोऽप्याह ।

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्ययोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः” ।

इति । कियन्तं कालं यावदनाध्यायः ? आ पुनरुपाकरणात् । पुनरु-
पाकरणपर्यन्तम् । कस्य अनाध्यायः ? ऋन्दसः वेदस्य । तेन
वेदाङ्गादीनामध्ययनेऽप्यदोष एव । तथाच स्मरन्ति ।

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि” ।

इति ।

“तस्मादहरहर्वेदमनध्यायमृते पठेत् ।
यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्वचनमाचरन्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

विद्युत्स्तनयित्पृषितेष्वाकालम् ॥ १७ ॥

विद्युत् प्रसिद्धा । स्तनयितुः सशब्दो मेघः । पृषन्ति विन्दवः
संजातान्यस्येति पृषितं वर्षणमित्येतत् । पृषोदरादित्वात् तत् पदं
सिद्धम् । एतेषु समासकरणान्मिलितेषु जातेषु, आकालं—निमित्त-

कालादारभ्य अपरेद्युर्यावत् स एव कालस्तावन्तं कालम् ।
 छन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते । तानि खल्वेतान्यनृती यदैव
 जायन्ते तस्मादेव कालादारभ्य आकालमनध्यायं कुर्वन्ति,
 ऋती तु प्रादुष्कृताग्निसमय एव । तथा च मनुः ।

“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ।

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृती चाभ्रदर्शने” ।

इति । अत्र खलु, ‘अनृती चाभ्रदर्शने’,—इति परतः कुर्वन् प्रा-
 दुष्कृताग्निष्वमीषामभ्युदये ऋतावप्याकालिकमनध्यायं बोधयति ।
 सन्ध्यासु विद्युत्स्तनितयोः सन्निपाते पुनः सज्योतिरनध्यायः,
 वर्षणे त्वहोरात्रम् । कस्मात् ?

“प्रादुष्कृतैश्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा” ।

इति मनुवचनात् । तदत्र, ‘विद्युत्स्तनितनिस्वने’,—इति समास-
 करणात् द्वयोः सन्निपातं दर्शयति । शेषे, विद्युत्स्तनितवर्षेषु,—
 इति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे—वर्षे सति, यथा दिवाऽनध्यायस्तथा
 रात्रावपीत्यहोरात्रमित्यर्थः । रघुनन्दनस्त्वेतद्विशेषमनालोचयन् ;
 महोल्कासहचरितत्वेन महागर्जनमाकालिकम्, अल्पगर्जने तु
 सज्योतिरनध्यायः,—इत्येकत्र, वर्षासु सज्योतिरिति चान्यत्र,
 वर्णयाञ्चकार । यत् पुनर्हारीतवचनम्—‘सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिं
 प्रातःसन्ध्यायामहोरात्रम्’—इति केवलस्तनितेऽप्यनध्यायं विद-

धाति, तदपि वाचनिकत्वादविरुद्धम् । यदि पुनर्विद्युत्स्तनितयोः
सन्निपाते सज्योतिः, केवलस्तनिते अहोरात्रमिति वैषम्यादयुक्त-
मिति विभाव्यते, तदा तद्वचनं धर्मनैपुण्यकामं प्रति बोद्धव्यम् ।
कुतः ?

“नित्यानध्याय एव स्याद्भ्रात्रेभ्यः नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा” ।

इति मनुवचने धर्मनैपुण्यकामनयाऽप्यनध्याये विशेषदर्शनात् ।
विद्यानैपुण्यकामस्य तु नैषोऽनध्यायः—इति द्रष्टव्यम् । अनयैव
दिशा,—

“सन्ध्यायां गज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम्” ।

इत्येवमाद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । सोऽयं मनोः स्वरसलभ्यः
शास्त्रार्थः । अथात्रापरितोषोऽनध्यायरुचीनाम् ;—प्रत्येकमेवामौ-
षामनध्यायनिमित्तत्वमस्तु । तथापि वचनान्तराणि धर्मनैपुण्य
विद्यानैपुण्यकामविषयतयैव व्याख्येयानि । तत्राप्यतिशयविशेषाद्-
विशेषः विवेचनीयः । अथवा । अस्मदाचार्य्यस्यैतावदेव मतं,
मतान्तराणि चान्येषामिति न किञ्चिदनुचितम् । मतभेदाः
खल्वेते उच्चावचानध्यायकल्पाः । न त्वेषां विरोधपरिहारार्थमतीव
यतितव्यमिति । सा चेयं रीतिरन्यत्रापि यथासम्भवमनुसर-
णीया ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

उल्कापातभूमिचलनज्योतिषोरुपसर्गेषु ॥ १८ ॥

उल्का, —

“बृहच्छिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।

पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा मता” ।

इत्युक्तलक्षणा । तासां पाते इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सम्पाते ।
कुतः ? “महोल्कानाञ्च संप्लवे”—इति वचनात् । एतेनोल्का-
पातेऽहोरात्रानध्यायविधायिकाः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । भूमि-
चलने पृथिव्यायां चलितायाम् । तत्राहोरात्रानध्यायपरं स्मृत्य-
न्तरं विद्यानैपुण्यकामविषयं वर्णनीयम् । ज्योतिषोश्च सूर्या-
चन्द्रमसोरुपसर्गे ग्रहणे । एतेषु निमित्तेषु आकालं कृन्दसोऽना-
ध्यायः—इति वर्तत एव । समासकरणमत्र लाघवार्थम् । एकै-
कशः खल्वमीषामनध्यायनिमित्तत्वम् । तच्च ऋतावप्यविशिष्टम् ।
तथाच मनुः ।

“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” ।

इति । अत्र खल्वसमासकरणात् बहुवचननिर्देशाच्च प्रत्येकमेषा-
मनध्यायनिमित्तत्वमवगम्यते । यत्तु,—

“त्रयं न कौर्त्तयेद्व्रद्ध राज्ञो राज्ञोश्च सूतके” ।

इति मनुवचनम् । तद्वर्त्मनैपुण्यकामविषयम् । यदपि,—

“समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्विद्यानैपुण्यकामपरमित्यविरोधः ।
अपरे त्वाहुः । द्युनिशमिति प्रकृतेऽपि “कृतेऽन्तरे त्वहीरात्रम्”

--इति तस्यैव परतोऽपि अहोरात्रग्रहणं राहुसूतकादीनामा-
कालिकत्वप्रज्ञापनार्थम्--इति । यच्च, तिरातानध्ययनं यस्ता-
स्तोदयमात्रविषयम्--इति तत्त्वकारादिभिर्वर्णितम् । तदप्रमाणम् ।
अनिष्टाधिक्यमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् पश्यसि,--यस्ता-
स्तोदयपक्षे अनिष्टाधिक्यादनध्यायाधिक्यम्--इति । तन्न । क-
स्मात् ? अविशेषात् । न खल्वनिष्टाधिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे
वचनमस्ति,--इति तत्ताप्यविशिष्टः प्रमाणाभावः । तदभावे-
ऽप्युपदेशाच्चायुक्तम् । वसन्तादिषु खल्वृतुषु निर्घातादयः किल न
दोषमावहन्ति । परमेषामनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्ययनमुपदि-
श्यते । तथा चोक्तम् । “अनध्यायानृतावपि”--इति । अनिष्टा-
धिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे त्वनिष्टाभावेऽनध्याय एव न स्यात् ।
तस्मादनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्यायोपदेशात् अनिष्टाधिक्यादनध्या-
याधिक्यमित्येतदयुक्तम् ।

यच्चापरमुक्तम्,--चैवश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदां नि-
त्यानध्यायत्वात् राहुसूतके,--इत्यपि नित्यत्वार्थम् । अन्यथा
तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपदवटितत्वादनध्यायप्राप्तौ राहुसूतक-
इत्यनेन पुनरनध्यायाभिधानेऽनुवादापत्तेः,--इति । तदप्यसङ्ग-
तम् । कस्मात् ? प्रमाणविशेषस्याभावात् । अपि च ।

“इमान् नित्याननध्यायानधीयानो विवर्जयेत्” ।

इत्युपक्रम्य मनुना पञ्चदश्यादीनामप्युपदेशात् पञ्चदश्यादीनामपि
नित्यानध्यायत्वमेवेति तत्रापि पञ्चदश्यंशे अनुवादोऽवर्जनीयः
स्यात् । तद्वरं राहुसूतके--इत्याकालिकाभिप्रायमित्येव मत-

माद्रियताम् । पञ्चदशीप्रतिपदोः सन्धावुपरागस्य सम्भवेन चैत्रा-
व्यतिरिक्तप्रतिपदां काम्यान्ध्यायत्वाभ्युपगमेन च पुनरुक्तेरनवकाशा-
दिति धीमद्भिरवधेयम् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन समाधानन्तु
पक्षान्तरेऽपि समानम् । एवमपरापराख्यपि वचनानि व्याख्ये-
यानि । प्रकृतमनुसरामः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

निर्घाति च ॥ १९ ॥

आकालं छन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते । निर्घातश्च,—

“यदाऽन्तरीक्षे बलवान्मारुतो मरुताऽऽहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ।

इत्युक्तलक्षणः । यच्च,—निर्घातः सशब्द उल्कापातः,—इति वर्णि-
तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अष्टकामावस्यासु नाधीयीरन् ॥ २० ॥

अष्टकाश्च अमावस्याश्च अष्टकामावस्याः, तासु नाधीयीरन् ।
बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम् । अमावस्यासाहचर्यादष्टकापदमष्ट-
मीमात्रपरम् । न पुनरूपाष्टकादीनामष्टकापदेन ग्रहणम् ।

“चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके” ।

इति ।

“पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितये तथा ।

पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः” ।

इति चैवमादिवचनान्तरेषु अष्टम्या एव बहुलमुपलभ्याच्च । अपूः पाठकादिषु किल त्रिरात्रमनध्यायमिच्छन्ति । कस्मात् ? “त्रिस्तोऽष्टकास्त्रिरात्रम्”—इति गौतमसूत्रात् । अत्र खल्वेकरात्रमनध्यायनं वक्ष्यामः ।

आह । अनाध्यायः,—इत्यनुवर्त्तत एव, किमर्थं पुनरिह ‘नाधीयीरन्’—इति सूत्रितम् ? उच्यते । अनाध्यायः—इति प्रकृते यत् पुनर्व्वचनं तदित आरभ्याहोरात्रिकाअनध्यायाः अधस्तादाकालिकाः,—इति प्रज्ञापनार्थम् । अपिच । अनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तने छन्दसः—इत्यप्यनुवर्त्तत । अतस्तन्निरासार्थं नाधीयीरन्—इति वचनम् । एवञ्च, इह छन्दसः,—इति विशेषाभावादङ्गादीनामप्येवमादयोऽनध्याया भवन्ति । तथा च गृह्यान्तरम् । “वातेऽमावस्यायामिति सर्व्वानध्यायाः”—इति । सर्व्वशब्दादङ्गानामपि न छन्दसामेव,—इति कर्कभाष्यम् । सर्व्वग्रहणेन शिल्पाद्यपि गृह्यते, शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति,—इति चाहुः । तथा च पुराणस्मरणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशस्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्त्रेतानि वर्ज्जयेत्” ।

इति । यत् पुनर्व्वचनान्तरम्,—“उल्कायामग्न्युत्पाते सर्व्वसां विद्यानामाकालिकम्”—इति सर्व्वग्रहणादङ्गादीनामप्यनध्यायमुपदिशति । तदङ्गमनैपुण्यकामविषयम् । अष्टम्यादिष्वपि विद्वत्स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । तथा चापस्तम्बः ।

“उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः ।

केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिकाः ।

तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे” ।

इति । ‘तत्र पूर्ववचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतं पर
वचनन्वयग्रन्थपरम् । यत्तु निर्णयामृतधृतम्,—

“प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गन्धघटं यथा” ।

इति । तद्दूषयते,—इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण सर्वदिन-
दूषणाय’—इति तत्त्वकारः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

पौर्णमासीषु च ॥ २१ ॥

नाधीयीरन्—इत्यनुवर्तते । चशब्दाच्चतुर्दशीषु च । तथाच मनुः ।

“अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्” ।

इति । अमावस्यापौर्णमासीग्रहणात् प्रतिपदोऽपि ग्रहणमिच्छन्ति ।

कस्मात् ? “हे ह वै पौर्णमास्यौ हे अमावस्ये”—इति श्रुतेः ।

गौतमोऽपि । “अमावस्यायाञ्च द्व्यहं वा’—इति सूत्रयन्नेतदेव

दर्शयति । यत् पुनर्हारीतस्मरणम् । “चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणा-

मादिप्रतिपदो नित्याः”—इति । तत्तासां नित्यत्वमात्रार्थं न

पुनरन्यासामध्यायत्वप्रज्ञापनार्थम् । विद्यानैपुण्यकामविषयं वा ॥

॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढाञ्च ॥ २२ ॥

तिसृषु च पौर्णमासीषु कार्त्तिक्यादिषु नाधीयीरन् । स खल्वयं

विद्यानैपुण्यकामं प्रत्युपदेशो बोद्धव्यः । एवञ्च तस्यान्यासु पौर्ण-
मासीष्वध्ययनमनिषिद्धम् ।

एवं वा—

सर्वासामेव पौर्णमासीनामनध्यायत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादेतासु कश्चि-
द्विशेषो वाच्यः । कः पुनरसौ ? आसामुत्तरासु द्वितीयास्त्रप्य-
नध्यायः । सोऽयम् । कस्मात् पुनरिदमवगम्यते,—यदासामुत्त-
रासु द्वितीयास्त्रप्यनध्यायः ?—इति । यस्मात् पौर्णमासीग्रहणेनैव
तदुत्तराः प्रतिपदोऽपि गृह्यन्ते । तदिदं विशेषोपादानमतो-
ऽप्युत्तरस्यास्तथैर्ग्रहणार्थमित्यवगच्छामः ।—गौतमोऽपि । “का-
र्त्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासी तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्”—इति
सूत्रयन्नेतदेवाह ।

“कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्त्तिके ।

शुक्लाश्वयुक्द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” ।

इति च वचनान्तरम् । अन्ये त्वाहुः । कार्त्तिक्यादीनामनध्यायत्वस्य
सिद्धत्वात् तासु गतासु अनध्ययनमिहोपदिश्यते । तत्र च कार्त्ति-
क्यादीनां शुक्लपक्षीयत्वात् तदुत्तरा शुक्लपक्षीयैव काचित्तिथि-
रिहाभिप्रेतित्यवगम्यते । उपस्थितस्य शुक्लपक्षस्य परित्यक्तुमनु-
चितत्वात् । तेन , मार्गशीर्षचैत्रश्रावणशुक्लप्रतिपदामनध्यायत्व-
मनेनोच्यते । तदिदं सूत्रम्,—“चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादि-
प्रतिपदो नित्याः”—इति हारीतसमानार्थम्,—इति ॥ ० ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

कियन्तं कालं पुनरष्टम्यादिष्वनध्ययनम् ? उच्यते ।

अहोरात्रम् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सब्रह्मचारिणि च प्रेते ॥ २४ ॥

सब्रह्मचारिणि, चकारादसब्रह्मचारिण्यपि समानग्रामीये श्रोत्रिये
प्रेते मृते सत्यहोरात्रं नाधीयीरन् । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीये च श्रोत्रिये”—इति ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्रे च भूमिपतौ ॥ २५ ॥

स्त्रे स्वकीये भूमिपतौ रात्रि प्रेते अहोरात्रं नाधीयीरन् । यस्य
विषये निवसति, सोऽयं स्त्रो भूमिपतिः । चकारादस्वकीये च
पृथिवीश्वरे प्रेतेऽहोरात्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

त्रिरात्रमाचार्य्ये ॥ २६ ॥

आचार्य्ये,—

“उपनीय स्वयं शिष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तलक्षणे, प्रेते, त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

उपसन्ने त्वहोरात्रम् ॥ २७ ॥

उपसन्नः शिष्यो भण्यते । तस्मिन् प्रेतेऽहोरात्रं नाधीयीरन् । तु-
शब्दाद्विधेये शिष्ये न तु प्रतिकूले गुरुत्यागिनि वा ॥०॥ २७ ॥ ० ॥

गीतवादित * रुदितातिवातेषु तत्कालम् ॥ २८ ॥

नाधीयीरन् । यावन्तं कालमेतानि तिष्ठन्ति तावन्तं कालमि-
त्यर्थः । गीतादीनि प्रसिद्धानि । अतिवातसु स्मृत्यन्तरादुन्नेयः ।
तथाच मनुः ।

“कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवापांशुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते” ।

इति । “वायौ दिवा पांशुहरे कर्णश्राविणि नक्तम्”—इति च
गीतमसूत्रम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ॥ २९ ॥

अतोऽन्यत्र उक्तादतिरिक्तेषु शिष्टाचारः,—उक्तादतिरिक्तेष्वपि
येषु शिष्टा अनध्यायमाचरन्ति, तेष्वप्यनध्यायं कुर्युरित्यर्थः ।
शिष्टाश्च,—

“धर्मर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टाब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” ।

इत्युक्तलक्षणाः । तेन वीणास्वनादावपि तत्कालमनध्यायो बोद्धव्यः ।
तानि च “वेणुवीणाभेरीमृदङ्गगन्तार्त्तशब्देषु”—इत्येवमादीनि
स्मृत्यन्तरेभ्यो बहुलमुपलभ्यानि ।

* ‘वादित’—इति पाठान्तरम् ।

एवं वा—

अतः उक्तात् अन्यत्र शिष्टाचारः । तेनानुक्तेष्वपि यत्र शिष्टा अन-
ध्यायमाचरन्ति, तत्राप्यध्ययनं न कुर्युः । यथा, आरण्यकादीनां
भोजनादूर्ध्वमनध्यायः ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अधेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अद्भुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

अद्भुतं प्रकृतेर्विपर्यासः उत्पातः,—इत्यनर्थान्तरम् । तथा चा
थर्वणाद्भुते । “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः
सृजन्ति”—इति । तदिदमद्भुतं पूर्वकृतासत्कर्मजन्यं सञ्चित-
यापस्य सूचकमेव, न पापजनकम् । अतएव प्रायश्चित्तविधान-
मुपपद्यते । पापजनकत्वे तु तन्न स्यात् । उक्तञ्च ।

“अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः ।

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ।

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च” ।

इति । तथाऽन्यत्र ।

“अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति ।

संसृचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तमुत्पाताः” ।

इति । तत्र, दिव्यं ग्रहर्त्तवैकृतम्, आन्तरिक्षमुल्कापातादि, भौमं

चरस्थिरभवमित्यन्यत्रानुसन्धेयम् । तदेतस्मिन्नङ्गुते जाते सति, तत्-
 सूचितपापक्षयार्थं कुलपत्योः प्रायश्चित्तं भवति । प्रायश्चित्तन्तु ,
 —“अथातो रजस्वलाऽभिगमने”—इत्यादिना परिशिष्टकारेणो-
 क्तमादरणीयम् । कुतः ? आचार्येण विशेषानुपदेशात् । तच्च
 तत एवोपलब्धव्यम् । यच्चात्र, ‘प्रायश्चित्तं’ व्याहृत्याहृतिचतुष्टयम् ,
 अन्यदपि वह्निःस्नानतीर्थाभिषेकपुण्यसूक्तजपदेवगुरुदर्शनहिरण्य-
 तिलदानभारतकीर्तनादि यथासम्भवम्—इति वर्णितम् । तद-
 ऋत्परिशिष्टानवलोकनेन ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

व॒शमध्यमयोर्मणिके वा भिन्ने व्याहृतिभिर्जुहु-
 यात् ॥ ३१ ॥

वंशो वेश्मनि भवः—यः स्थूणायाउपर्याधीयते । मध्यमश्च स्तम्भो-
 ऽभिप्रेतः । तयोरकस्मादनिमित्ततो भिन्नयोः । मणिको व्या-
 ख्यातः । वाशब्दः चशब्दार्थः । मणिके चानिमित्तत एव भिन्ने ।
 व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तरूपत्वाच्चतसृभिः, जुहुयात् आज्यम् । इह
 व्याहृतिभिर्जुहुयात्—इति कुर्वन् पूर्व्वत्र प्रायश्चित्तान्तरं दर्श-
 यति । अतएव, भौमत्वेऽप्यमीषां पृथक् सूत्रणं दोषाल्पत्वेन अल्प-
 प्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । पूर्व्वेषु पुनः परिशिष्टोक्तं गुरुप्रायश्चित्तमेव
 दोषगुरुत्वादित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

दुःस्वप्नेष्वद्य नो देव सवितरित्येतामृचं जपेत् ॥ ३२ ॥

दुःस्वप्नेषु स्वप्नेष्वनिष्टदर्शनेषु , अद्य नो देव—इति ऋचं जपेत् ।
 ऋचम्—इति सामप्रतिषेधार्थम् । एताम्—इति स्वरवर्णसम्पाद-
 नार्थम् । इदमपि पूर्व्वकृतपापसूचकमेव । तथाच शारीरक-

सूत्रम् । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः”—इति ॥ ० ॥
॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । कथं नाम ? अद्भुतप्रायश्चित्तवदत्रापि कल्पदृष्टेन विधिना अनेरुपसमाधानम्—इति । तथा चाद्भुत-प्रायश्चित्ते परिशिष्टकारणोक्तम् । “कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुप-समाधाय”—इति । अपरं निमित्तं वर्त्तिष्यते,—इति सूत्र-शेषः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु सूर्याभ्युदि-
तः सूर्याभिनिम्लुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्म्मामैत्वि-
न्द्रियमित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ॥ ३४ ॥

चित्ययूपः श्मशाने यो निखन्यते, स उच्यते । अथवा । चित्यं चषकं सोमे क्रियते । यूपः पशौ क्रियते । तयोरुपस्पर्शनं स्पर्शनम् । तच्च चित्यस्यावदशनीयायाः परतः, यूपस्यापि वहिःकर्म्मण ऊर्ध्व-मिति बोद्धव्यम् । कर्णयोः क्रोशः शब्दः कर्णक्रोशः । अक्षिवेपनं स्फुरणम्—अक्षिवेपनम् । वामस्य खल्वक्ष्णो वेपनमन्ताभिप्रेतं न तु दक्षिणस्यापि । कथं ज्ञायते ? तस्य शुभसूचकत्वात् । तथाच स्मरन्ति ।

“दक्षिणं स्पन्दते नेत्रं बाहुः स्फुरति दक्षिणः ।

नराणां धनलाभाय वन्धुसन्दर्शनाय च” ।

इति । ततेषामेकैकेषु निमित्तेषु पुनश्चामैत्विन्द्रियमित्येताभ्यां ऋग्भ्यां हे आज्याहुती जुहुयात्,—इति सम्बन्धः । यस्य शयानस्य सूर्योऽभ्युदेति सोऽयं सूर्याभ्युदितः । सोऽपि पूर्वोक्ताभ्यामृग्भ्यामाज्याहुतिद्वयं जुहुयात् । यस्य शयानस्य सूर्योऽभिनिस्तोचति—अस्तमेति, सोऽयं सूर्याभिनिस्तुतः । सोऽप्याज्याहुतिद्वयं पूर्ववज्जुहुयात् । इन्द्रियैश्च चक्षुःश्रवणादिभिः पापस्पर्शं परस्त्रीप्रेक्षणाश्रवणीयश्रवणादौ पूर्ववदाज्याहुतिद्वयं जुहुयात् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३५ ॥

आभ्येन लिप्ते हे समिधौ वा प्रकृताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात्,—चित्ययूपोपस्पर्शनादिषु प्रत्येकम् । स खल्वग्रमाज्याहुतिद्वयस्यासम्भवे विधिर्वीडव्यः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

जपेदा लघुषु ॥ ३६ ॥

इतोऽपि लघुषु निमित्तेषु अमेध्यदर्शनादिषु मानसापचारादिषु वा, प्रकृतमृग्द्वयं जपेदा । सोऽयं वागब्दो व्यवस्थार्थः ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयमृगसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । उक्तं सत् पुनरुच्यते । किमर्थम् ? विशेषव्रताशक्ती
ब्रह्मचर्य्यमात्रेणापि वेदाध्ययनार्थम् । आदरार्थम् । वक्ष्यमाण-
विधानार्थं वा ।

एवं वा—

देवपर्वादीनां तत्सद्व्रताचरणपूर्वकमध्ययनमुपदिष्टं स्तोभयन्या-
दीनां तर्ह्यनियमेनाध्ययनं प्राप्नोति, तन्निरासार्थमिदमुच्यते,—
ब्रह्मचारी वेदमधीत्य,—इति । वेदग्रहणात् वेदाध्ययनएव
ब्रह्मचर्य्यनियमः । एवञ्च ब्रह्मचर्यादूर्हमप्यङ्गादीनामध्ययने न
दोषः ।

अन्ये त्वाहुः । वेदाध्ययनएव तत्सद्व्रतोपदेशादितरग्रन्यानां
यथेष्टमध्ययनं माभूदिति कृत्वा खल्वेतत् सूत्रितम्,—इति ।
अस्याञ्च वर्णनायां वेदशब्दोऽयं साङ्गस्य वेदस्याभिधायको ऽङ्गाना-
मेव वा ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

उपन्याहृत्य गुरवे ॥ २ ॥

उप नि आहृत्य । निशब्दात् नीचैः क्षितितलविलग्नशिराः गुरवे
उपाहृत्य निवेद्य दक्षिणामित्यर्थात् लभ्यते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥
ततश्च गुरुणा गृह्याश्रमाय,—

अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥ ३ ॥

ऋजुरक्षरायैः । उक्तमपि दारकरणं पुनरुच्यते अनुज्ञातत्वादि-
गुणविधानार्थम् । आदरार्थं वा । अथवा । दारान् कुर्वीत ;—
दारान् कर्त्तुं प्रयतेत इत्यर्थः । तदनेन दारकरणाय प्रयत्नो-
विधीयते, न तु दारकरणम् । कस्मात् ? स्नानोत्तरभावित्वा-
त्तस्य । तथाच मनुः ।

“गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांविताम्” ।

इति । ननु , विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ;—दारकरणाय प्रयत्नो वि-
धीयते , न दारकरणम्—इति । कथम् ? यदि नाम दार-
करणाय प्रयतेत , नूनमयं दारानपि कुर्वीत—दारकरणमस्य
निष्पद्येत । अथ तु न निष्पद्यते, नासौ दारकरणाय प्रयतेत । नैष
दोषः । यतो यथा दारकरणं निष्पद्यते, तथा यतितव्यम्—दार-
करणाय काञ्चित् कन्या प्रार्थयितव्या,—इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः ।
एतदनेनोक्तं भवति । दारकरणाय गुरुणाऽनुज्ञातो दारान् करिष्यन्
खल्वसौ ब्रह्मचारी व्रतस्थ एव तावत् काञ्चित् कन्यां प्रार्थयेत्,
तस्याञ्च वाग्दत्तायां सत्यां विवाहसन्निधौ यत् पुण्यमहस्तत्र स्नात्वा-
ऽयं दारान् कुर्वीत,—इति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नाददीतैव नान्यथा” ।

इति । अन्यथा खल्वनुपलभ्यैव कन्यां स्नानं कुर्वन् परस्तात् कञ्चित् कालं कन्याया अलाभे अनाश्रमी स्यात् । तच्चानिष्टम् । कुतः ?

“अनाश्रमी न तिष्ठेत चणमेकमपि द्विजः” ।

इति स्मरणात् । तस्माद् व्रतस्थस्यैव कन्याप्रार्थनं दारकरणार्थ-
मिहोपदिश्यते,—इत्यादरणीयम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥
कीदृशान् दारान् कुर्वीत ? उच्यते,—

असगोत्रान् ॥ ४ ॥

गोत्रं प्रसिद्धम् । समानं गोत्रं येषां ते सगोत्राः, न सगोत्राः
असगोत्राः, तान् दारान् कुर्वीत ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

मातुरसपिण्डान् ॥ ५ ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति, तान् दारान् कुर्वीत । सापिण्डा-
मन्यवानुसन्धेयम् । सोऽयं सङ्क्षेपतः सूत्रार्थः । विस्तरस्वप्नाभि-
र्भ्रान्त्यगौरवभयादिहोपेक्षितः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

नग्निका तु श्रेष्ठा ॥ ६ ॥

नग्निकेत्यनागतार्त्तवोच्यते । सा तु श्रेष्ठा । अतस्तामुदहेत् । नैतत्
सुन्दरम् । कक्षात् ? यस्मात् दारान् कुर्वीत—इत्यस्य विशेष-

षण्त्वविवक्षया, असगोत्रान्—इति, असपिण्डान्—इति च सूत्र-
यित्वा, नग्निका तु श्रेष्ठा—इति विभक्तिवचनातिक्रमः क्रियते ।
तस्मादवगच्छामः,—दारकरणेन समसस्य सम्बन्धो नास्ति—इति ;
एवन्तर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः ।

“एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ।

गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” ।

इति वचनात् दारान् करिष्यता तावद्गौरीप्राप्तावेव यतनीयम् ।
दातुस्तु, नग्निका श्रेष्ठा,—इति । तथाच वशिष्ठः । “तस्मान्नग्निका
दातव्या”—इति । नग्निका त्वत्,—

“यावन्न लज्जयाऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीनप्रवगूहेत तावद्भवति नग्निका” ।

इत्युक्तलक्षणा वा याह्या । यच्च वचनान्तरम्,—

“सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्व्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः” ।

इति । तद्विवाहयितुः कन्यायाः सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शस्यते—
इत्येतत्परं न पुनर्दातृभिप्रायम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इति
वचनात् । मनुरप्याह ।

“त्रिंशद्वर्षो वहेद्भार्यां ह्रद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

तत्रष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सौदति सत्वरः” ।

इति । यत् पुनः स्मरणम्,—

“सर्व्वेषामिव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।

छाटकगृहगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्” ।

इति । नैतेन गौरीदानं विधीयते । किन्तुर्हि ? यदृच्छया कृतं गौरीप्रदानमनेन स्तूयते । तस्माददोषः । विधीयतां वा गौरीप्रदानं, तथापि नानुपपत्तिः । कथम् ? गौरीप्रदाने तावत् सप्तजन्मानुगं फलं भवति, नग्निका पुनरतोऽपि विशिष्टफलदात्री,— इति वचनव्यक्तेः सम्भवात् । स खल्वयमर्थः सूत्रे तुशब्दं प्रयुञ्जता आचार्येण सूचितः । सेयं पूर्वेषां भाष्यकाराणां मतानुसारिणी वर्णना । अस्मच्छास्त्रे पुनरन्यविधैव नग्निका पठ्यते । तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“नग्निकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत् नग्निकाम् ।
 अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ।
 व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 घयोधरैस्तु गन्धर्व्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
 अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते” ।

इति । तदनेन, अव्यञ्जना अरजस्तपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्या आचार्येण प्रशस्यते,—इति सुव्यक्तमुक्तवता आचार्यपुत्रेणैव सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः । तस्मात् नात्र स्मृत्यन्तरविरोधः शङ्कनीयः, गौर्या अपि निरुक्तनग्निकात्वानपायात्,—इत्ययमस्मदीयः पन्थाः ।

अथापि स्यात्,— दारकरणेनैव सममस्य रुम्बन्धः, तथापि नानु-

यपत्तिः । कक्षात् ? अनियतत्वादिभक्तिवचनातिक्रमोपपत्तेः ।
 नियता खल्वसगोत्रा मातुरसपिण्डा च दारकरणे, नग्निका पुन-
 रनियता, श्रेष्ठत्वात् । एतस्मात् कारणादत्र विभक्तिवचनातिक्रमः
 क्रियते,—इति न किञ्चिदनुचितम् । अस्याञ्च वर्णनायां आपात-
 विरुद्धानि स्मृत्यन्तरवचनानि बुद्धिमद्भिर्व्याख्येयानि । ग्रन्थगौरव-
 भयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथाश्लवनम् ॥ ७ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथन्नाम ? कन्याप्रार्थनानन्तरं कन्यायां
 वाचा दत्तायां सत्यामथानन्तरमाश्लवनं स्नानं कुर्यादब्रह्मचारी ।
 अथ व्रतान्तविहितैन्द्रस्थालीपाकादिकर्मानन्तरम्—इति केचित् ॥
 ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तद्विधिविवक्षया इदमाह,—

उत्तरतः पुरस्तादाऽऽचार्यकुलस्य परिवृतं भवति ॥

॥ ८ ॥

आचार्यकुलस्याचार्यगृहस्य, उत्तरतः उत्तरस्यां पुरस्तात् पूर्वस्यां
 वा दिशि, परिवृतं - परि सर्वतोभावेन मण्डपादिना वृतमाच्छा-
 दितं भवति किञ्चित् स्थानम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्काचार्य उपविशति ॥ ९ ॥

तत्र परिहृते स्थाने पूर्व्याग्रेषु कुशेषु उदङ्मुख आचार्य उप-
विशति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेव परिहृते स्थाने, आचार्यसन्निधौ,—

प्राग्ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १० ॥

उपविशति । प्राक् प्राङ्मुखः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

सर्व्वौषधिविफाण्टाभिरङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णा-
भिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् ॥ ११ ॥

सर्व्वौषधयो व्याख्याताः । ताभिः सह विफाण्टाभिर्विपक्ताभिः ,

“क्षुप्ते द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।

मृत्पात्रे कुङ्कुमोन्मानं ततस्तु स्वावेत् पटात् ।

स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टः—————” ।

इत्युक्तलक्षणाभिर्वा, गन्धवतीभिः प्रशस्तगन्धयुक्ताभिः, शीतोष्णाभिः

शीतोदकमिश्राभिरुष्णाभिः । अथवा । शीताश्च ता उष्णाश्च,—

इति शीतोष्णाभिः, नातिशीताभिर्नाप्यत्युष्णाभिरङ्गिराचार्य्यो ब्रह्म-

चारिणमभिषिञ्चेत् । सोऽयं परमतोपन्यासः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

स्वमतमिदानीमभिधीयते,—

स्वयमिव तु ॥ १२ ॥

तु शब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते । इवशब्द एवकारार्थः । स्वयमेव

ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेत् न पुनराचार्योऽभिषिञ्चेत् । अतएव
वच्यति । ‘आत्मानमभिषिञ्चति’—इति । तस्मात्, आचार्योऽभि-
षिञ्चेदित्येतत् परमतम्—इति तत्त्वकारोक्तमादरणीयम् ॥ ० ॥
॥ १२ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् स्वयमेव ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेत्, न
पुनराचार्यः ? उच्यते,—

मन्त्रवर्णी भवति ॥ १३ ॥

यस्मात् स्वयमेवाभिषेके मन्त्रवर्णी भवति, तस्मात् स्वयमेवाभि-
षिञ्चेदित्यर्थः । कः पुनरसौ मन्त्रवर्णः ? ‘तेनासौ मामभिषि-
ञ्चामि’—इति, ‘तेन मामभिषिञ्चतम्’—इति च । तस्मात् स्वय-
मेवाभिषिञ्चेत् नाचार्यः—इति सिद्धम् । अपरे तु, आचार्यो-
ऽभिषिञ्चेदित्यस्य परमतत्वमसहमानाः आचार्यः—इति प्रथमां
विभक्तिं तृतीयारूपेण विपरिणमयन्तोऽध्याहारश्च कुर्वन्तो-
वर्णयन्ति,—आचार्येणानुज्ञातो ब्रह्मचारी अभिषिञ्चेत्—इति ।

अपरे त्वाहुः । ‘आचार्योऽभिषिञ्चति’ ‘स्वयमिव तु’ इत्युभयथा
वचनदर्शनात् विकल्पोऽयम् । आचार्यो वा ब्रह्मचारिणमभिषिञ्चति
ब्रह्मचारी स्वयमेव वाऽऽत्मानमभिषिञ्चति,—इति । पठन्ति च,—

“ब्रह्मचारी अनुज्ञातो गुरुणा गुरुरेव वा ।

सर्व्वौषधिविमिश्राभिः शीतोष्णाभिः सुगन्धिभिः” ।

इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अभिषेकप्रकार इदानीमभिधीयते,—

ये अस्वन्तरग्नयः प्रविष्टाः इत्यपामञ्जलिमवसि-
ञ्चति ॥ १४ ॥

ये अप्सु—इति मन्त्रेण, अपां प्रकृतानाम्, अञ्जलिम् अवसिञ्चति
अवाचीनं सिञ्चति त्यजति ब्रह्मचारी । भूमावित्यर्थः । एवञ्च
सति, 'अभि तान् सृजामि'—इति मन्त्रलिङ्गमप्यनुगृह्यते । एव-
मुत्तरत्रापि ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च ॥

॥ १५ ॥

अपामञ्जलिमवसिञ्चति । तस्मादत्रापि पूर्व्ववत् भूमावेवाञ्जलि-
घरित्यागः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति ॥

॥ १६ ॥

यो रोचनः—इति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति अभि सर्व्वतोभावेन
सिञ्चति, प्रकृतानामेवापामञ्जलिना । स खल्वयमभिषेकः शिरसि
कर्त्तव्यः । कथं ज्ञायते ? 'अभिषिञ्चति'—इति वचनात् ।
'अथाप्लावनम्'—इति चोपक्रमात् । एवं खल्वाप्लाव्यते । 'शिरः
प्रधानमङ्गानाम्'—इति वचनाच्च । सन्देहे हि प्रधानानुसरणं
कर्त्तुमुचितम् । एवमग्रेऽपि ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

यशसे तेजसे इति च ॥ १७ ॥

यशसे—इत्यादिना मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ब्रह्मचारी,
प्रकृतानामपामञ्जलिना ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

येन स्त्रियमकृणुतमिति च ॥ १८ ॥

येन स्त्रियमिति मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १९ ॥

पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

उपोत्यायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भाजभृष्टिभिरित्ये-
तत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ २० ॥

उपेति सामीप्ये । आचार्यस्य समीपादुत्थाय, (आदित्याभिमुखः
सन्) आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । केन ? उद्यन् भाज-
भृष्टिभिरित्येवमादिना मन्त्रेण, मा मा हिंसीरित्यन्तेन मन्त्र-
चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

यथालिङ्गं वा विहरन् ॥ २१ ॥

तस्मिन्नेव स्नानदिने यथालिङ्गं वा मन्त्रं विहरन् विहृतं कुर्व्वन्
आदित्यमुपतिष्ठेत । कथन्नाम ? प्रातर्लिङ्गेन प्रातरुपतिष्ठेत, सान्त-
पनलिङ्गेन मध्यन्दिने, सायंलिङ्गेन सायमुपतिष्ठेत,— इति ।
विहारो विकर्षणं पृथक्करणमित्येतत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

विहारपक्षे तावत् त्रयाणां मन्त्राणामेकैकस्य मन्त्रस्य खल्वेवमेकैक-
स्मिन्नुपस्थाने विनियोगः सम्पन्नः, चतुर्थस्य तु मन्त्रस्य सन्ध्यात्रये-
ऽपि विनियोगमाह,—

चक्षुरसीत्यनुवधीयात् ॥ २२ ॥

चक्षुरसीति चरमं मन्त्रम्, अनु प्रातरादिलिङ्गानां मन्त्राणां पश्चात्, वधीयात् अथयेदित्यर्थः । तथाच, यथालिङ्गं मन्त्रमुच्चार्य चक्षुरसीति च पश्चादुक्ता सर्व्वत्रोपतिष्ठेत ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमिति ॥ २३ ॥

मेखलामवमुञ्चते अवाचीनं मुञ्चति उदुत्तममिति मन्त्रेण । मुञ्चते—इति छेदप्रतिषेधार्थम् । अव—इत्यधस्तान्मोचनार्थम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशश्मश्रुरोम- नखानि वापयीत शिखावर्जम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा—इत्यनेनान्वाहार्य्यादमुक्तम् । एवमेके । कर्म्मोपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमनेनोच्यते । एवमपरे । न च परस्तादपि कर्म्मोपदेशादेतदयुक्तमिति केनचिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम् । पुरस्तादपि कर्म्मोपदेशादन्वाहार्य्यादस्याप्येतर्हि विधानस्यानुचितत्वात् । तत् खल्वादितः कर्म्मणो विहितम् । तस्माद्वचनबलाददोषः,—इत्युभयत्रापि समानः परिहारः ।

तथापि, कतरः पुनरत्र पक्षो युक्तः ? अन्वाहार्य्यादमनेनोच्यते, —इत्ययम्—इत्याह । कस्मात् ? यस्मात् समानेऽपि क्रमभेदे प्रधानकर्म्मणः स्नानस्यादितः वरमन्वाहार्य्यादमभ्युपगन्तुं युक्तम्,

न पुनः कर्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं जातुचिदपि प्रधानकर्म्मणः पूर्वं वर्णयितुमुचितम् । स्नानं खल्वत्र प्रधानं कर्म्म । कुतः ? 'अथाप्लवनम्'—इत्युपक्रमात् । 'स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः'—इति च गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये तस्य गणनात् । तस्मादन्वाहार्यश्राद्धमिदानीमुच्यते,—इत्यादरणीयम् । उभयस्मादपि ब्राह्मणभोजनादन्यदेव वा ब्राह्मणभोजनमनेन वाच्यम् । इदानीमेव कर्मापवर्गं मन्यमानो भवदेवभट्टस्त्वनादेयवचन एव ।

इदन्विह विवेचनीयम् । 'अथाप्लवनम्'—इत्युपक्रमात् स्नानं तावदिह प्रधानं कर्म्मेति नात्र विप्रतिपद्यामहे । परन्तु 'स्वयमिव तु' 'मन्त्रवर्णी भवति'—इति वचनात् मन्त्रेण योऽयमद्भिरभिषेकः तदेवाप्लवनापरपर्यायं स्नानं प्रधानं कर्म्मेति प्रतिपद्यामहे । अभिषेकः स्नानमिति खल्वनर्थान्तरम् । अग्रिमसूत्रे 'स्नात्वा'—इति तु वापनोत्थाप्रायत्यापनयनार्थं स्नानमुच्यते, न त्वेतत् प्रधानं कर्म्म । किं कारणम् ? न हि भुक्त्वा प्रधानं कर्म्म क्रियते । न वा प्रधानं स्नानममन्त्रकं तदङ्गन्त्वभिषेकोमन्त्रवानिति साध्वी कल्पना भवति । तस्मात् प्रधानस्य कर्म्मणः परस्तादन्वाहार्यश्राद्धमिति न साम्प्रतं वर्णयितुम् । तत् खलु पुरस्तादेव कर्म्मणो-यथाप्राप्तं कर्त्तुमुचितम् । तद्वरं प्रधानस्य कर्म्मणोवृत्तत्वादपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमस्मिन् क्रमे कर्त्तव्यमिति स्थाने वक्तुम् । आश्वयुजीकर्म्मण्यपि 'ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा'—इति सूत्रयिष्यति । तत्राप्येवमेव वर्णयिष्यामः । अन्यदेव वैतदु-ब्राह्मणभोजनमित्यस्याच्च वर्णनायामनुष्ठानबाहुल्यमात्रमिति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा शिखावर्जं केशा-
दीनि वापयीत । अत्र शिखावर्जमिति करणात् पुरस्तात् सशिख
मेव वपनं कार्यमित्यवगम्यते । अभिहितञ्चेतदस्माभिरधस्तात्
॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमाबध्नीत,
—श्रीरसिमयि रमस्वेति ॥ २५ ॥

स्नात्वा कुण्डलादिभिरात्मानमलङ्कृत्य , अहते वाससी परिधाय,
स्रजं पुष्पमालाम् , शिरःप्रधानत्वादङ्गानां शिरस्याबध्नीत, श्री-
रसीतिमन्त्रेण ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

नेत्रौ स्थौ नयतं मामित्युपानहौ ॥ २६ ॥

नेत्रौ—इति मन्त्रेणोपानहौ आबध्नीत । योग्यत्वात् प्रसिद्धेष्ट
पादयोः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

गन्धर्व्वोऽसीति वैणवं दण्डं गृह्णाति ॥ २७ ॥

वैणवंशः । तत्प्रभवं वैणवं दण्डं गृह्णाति गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण ॥
॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्ष-
ते,—यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ॥ २८ ॥

परिषत् सभा—इत्यनर्थान्तरम् । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहित-
माचार्य्यम् , अभ्येत्य अभिमुख्येनागत्य , आचार्य्यपरिषदमीक्षते

यक्षमिवेति मन्त्रेण । पुनराचार्यग्रहणमाचार्यसहितायाः परि-
षद ईक्षणार्थम् । इतरथा पविषद एवेक्षणं स्यान्नाचार्यस्य ॥
॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन्नोष्ठापिधाना
नकुलीति ॥ २९ ॥

उप आचार्यस्य समीपे उपविश्य, मुख्यान् मुखभवान् प्राणान्
वायून्—तेषामममूर्त्तत्वात् तदायतनानि—मुखनासिकाऽक्षिकर्ण-
च्छिद्राणीत्यर्थः । संमृशन् मृशन् ओष्ठापिधानेति मन्त्रं
जपेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ॥ ३० ॥

अत्रैतस्मिन्नवसरे एनं स्नातकमाचार्योऽर्हयेत् वक्ष्यमाणेन विधिना ।
तत्र 'स्नातकः'—इति यो वक्ष्यते, सोऽयम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्षसी कूबरबाह्व वाऽभि-
मृशेत् वनस्पते विद्वङ्गो हि भूया इति ॥ ३१ ॥

गोभिर्युक्तं अथमुपसंक्रम्य,—उप समीपे सम्यक् गत्वा । पक्षसी
चक्रे । कूबरबाह्व वा । कूबरो युगन्धरः—इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
बाह्व इव बाह्व, कूबरबाह्व कूबरपार्श्वे—इत्येतत् । ती वा ।
कूबरोरश्विकस्थानं तस्य बाह्व कूबरबाह्व रथस्येवे इति केचित् ।
अभिमृशेत् मृशेत् वनस्पते—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

ततो रथमारुह्य,—

आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति ॥ ३२ ॥

वनस्पते इति मन्त्रस्य चतुर्थपादेन आस्थाता—इत्यनेन, प्राति-
ष्ठति तस्मिन् रथे सम्यक् तिष्ठति ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

ततश्च तेनैव रथेन, —

प्राङ् वोढङ् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्योपयाति

॥ ३३ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा, अभिप्रयाय सर्व्वतोभावेन प्रकर्षेण
गत्वा, प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवृत्य आवर्त्तनं कृत्वा उप-
याति आचार्य्यसमीपं गच्छति ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

उपयातायार्ध्यमिति कौहलीयाः ॥ ३४ ॥

रथादवरुह्योपयातायार्ध्यसमीपं गताय स्नातकाय अर्धर्मर्हण-
माचार्य्येण कर्त्तव्यम्, न तु पूर्व्वमिति कौहलीयाः कौहलीय-
शाखाविशेषाध्यायिन आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

स्नानविधिमभिधाय, अथेदानीं स्नातकव्रतविवक्षया इदमाह,—

अत ऊर्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः ॥ १ ॥

अतोऽस्मात् स्नानादूर्ध्वं परतः, वृद्धशीली स्यात् । वृद्धाः,—

“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः” ।

इत्युक्तलक्षणाः । वृद्धानां शीलं वृद्धशीलम्, तदस्य अस्ति,—इति वृद्धशीली, तथाविधो भवेत् । वृद्धाः खल्वधिगतवेदाः साक्षात् कृतधर्माणोऽनिष्टफलकं कर्मजातं परिहृत्य श्रेयःसाधनान्येव कर्माणि यत्नतः परिशीलयन्ति, अतोऽयमपि स्नातको वृद्धशीली भवेत् । अन्ये त्वाहुः,—‘वृद्धाः स्वविराः, ते हि चिरजीवितयां विदितबहुधर्ममार्गा भवन्ति, अतो युक्तं तच्छीलित्वम्’—इति । ‘इति’ अयम्, समस्तोद्देशः समस्तानां स्नानकव्रतानाम् उद्देशः संक्षेपेणोपदेशः । शिष्यहितार्थस्तु उत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“विस्तीर्य हि महज्जालमृषिः संचिष्य चाब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तच्चैतान्याचार्याः परिसञ्चक्षते ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् वृद्धशीलविषये स्नातकव्रतविषये वा एतानि वक्ष्य-
माशानि व्रतानि आचार्याः परिसञ्चक्षते सर्वतोभावेन सम्यग्-
वदन्ति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

नाजातलोम्नेरापहासमिच्छेत् ॥ ३ ॥

यस्या यौवनोद्भेदव्यञ्जिका नाभिमण्डलपार्श्ववर्त्तिनी श्यामा रोम-
राजिरल्पाऽपि न जाता, सेयमजातलोम्नी अजातव्यञ्जना चोच्यते ।
तथा सह उपहासं मनसाऽपि नेच्छेत् । उपहासः संवेशो भोगो-
मैथुनमित्येकोऽर्थः । तथा चोक्तम् ।

“अजातव्यञ्जनाऽलोम्नी , न तथा सह संविशेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ३ ॥

नायुग्वा ॥ ४ ॥

काकबन्ध्यायां या जायते , सेयमयुगूः । तथा सह नोपहासमि-
च्छेत् । अर्थादुपयमनमेवास्या निषिध्यते । तथा चोक्तम् ।

“अयुगूः काकबन्ध्याया जाता, तां न विवाहयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

न रजस्वलया ॥ ५ ॥

रजस्वलया उदक्यया सह नोपहासमिच्छेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

न समानर्था ॥ ६ ॥

समाना ऋषयः प्रवराः यस्याः , सेयं समानर्था । तथा सह नोपहासमिच्छेत् । अयमप्यर्थादुपयमनस्यैव प्रतिषेधः । तथा च स्मरणम् । “असमानप्रवरां विवाहयेत्”—इति । “न सगोत्रां न समानप्रवरां भार्यां विन्देत्”—इति चैवमादि ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

नापरया द्वारा प्रपन्नमन्नं भुञ्जीत ॥ ७ ॥

हारशब्दो द्वारशब्दपर्यायः । अपरया द्वारा गवाक्षादिद्वारेण प्रपन्नमाहृतमन्नं न भुञ्जीत नाश्नीयात् । अन्नमितिकरणात् धान्यादीनामप्रतिषेधः ,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

न द्विःपक्वम् ॥ ८ ॥

द्विःकृत्यो यत् पच्यते , तदिदं द्विःपक्वं , द्विःस्निन्नञ्चाख्यायते । तथाविधमन्नं न भुञ्जीत । द्विःस्निन्नञ्च तदेव ;—यत् सूपकार-शास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवर्त्तये पुनः पच्यते । न पुनरर्द्धपाकानन्तरं तत्शास्त्रोक्तसम्भारणरूप-पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि । अतौतार्थ-निष्ठानिर्देशात् । न खल्वन्तरेण सम्भारणं पाको-निष्पद्यते । पक्वमिति वचनादुष्णीकरणमात्रे न दोषः ,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

न पर्युषितम् ॥ ८ ॥

पर्युषितमन्नं न भुञ्जीत ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव पर्युषितं न भोक्तव्यम् ? न । किमर्हि ?—

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ॥ १० ॥

यवविकाराः सक्तुप्रभृतयः । पिष्टविकाराः पिष्टकादयः । प्रसिद्ध-
मन्यत् । यवग्रहणं मोधूमस्याप्युपलक्षणार्थम् । एभ्योऽन्यत्र पर्यु-
षितं न भुञ्जीत । एतानि तु पर्युषितान्यपि भुञ्जीत । अत्र
दन्धैकवद्भावादेव सिद्धे बहुवचनमन्यस्यापि संग्रहार्थम् । तथाच
मनुः ।

“यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यज्ञवेत् ।

चिरस्थितममि त्वाद्यमस्त्रेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया” ।

इति । तथा यमः ।

“मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्” ।

इति । तस्मात् पर्युषितमध्येवमादि भोक्तव्यम् । विकारान्तरप्रा-
प्तन्तु सर्वथैव वर्जनीयम् । कुतः ?

“अपूपञ्च करम्भाञ्च धाना वटकसक्तवः ।

शाकं मांसञ्च पूषञ्च सूपं कृषर एवच ।

यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।

सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ।

इति वचनात् । सूक्तं यन्मधुरं कालवशादन्नातां गतम्—इति
शूलपाणिः । तत्रापि विशेषो मनुनोक्तः ।

“दधि भक्ष्यञ्च सूक्तेषु सर्व्वं च दधिसम्भवम्” ।

इति । खण्डादिपक्वस्य तु पर्युषितत्वमेव नास्ति । तथा च
स्मरणम् ।

“खण्डान्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत्” ।

इति । सोऽयं संचेपतः शास्त्रार्थः । विस्तरस्तु तन्मात्तरादुप-
लब्धव्यः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

न वर्षति धावेत् ॥ ११ ॥

वर्षति पर्जन्ये न धावेत् न त्वरितं गच्छेत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नोपानहौ स्वयं हरेत् ॥ १२ ॥

स्वयमुपानहौ न हरेत् ;—पादव्यतिरेकेण हस्तादिना देशात्सरं
न प्रापयेत् । स्वयमितिकरणात् आत्मीयावेवोपानहौ न हरेत् ,
आचार्यादीनामुपानहौ हरन्नपि नापराध्यते,—इत्यभिप्रायः ॥
॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

नोदपानमवेक्षेत् ॥ १३ ॥

उदकं पीयते अस्मादित्युदपानं कूपः , तं नावेक्षेत् अवाचीनं न पश्येत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ॥ १४ ॥

स्वयमात्मना फलानि न प्रचिन्वीत , प्रकर्षेण—वृक्षमारुह्य नाहरेत् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

नागन्धां स्रजं धारयेत् ॥ १५ ॥

गन्धः शोभनोऽभिप्रेतः । स नास्ति यस्याः सेयमगन्धा । तां स्रजं न धारयेत् ० ॥ १५ ॥ ० ॥

किं सर्व्वमेव ? न । कतमां तर्हि ?—

अन्यां हिरण्यस्रजः ॥ १६ ॥

हिरण्यस्रजः सुवर्णमालायाः अन्यामगन्धां स्रजं न धारयेत् । हिरण्यस्रजन्त्वगन्धामपि धारयेदित्यर्थः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

न मालोक्ताम् ॥ १७ ॥

मालाशब्देनोक्तां कामपि स्रजं न धारयेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
मालोक्तान्तर्हि स्रजं त्यजेदेव ? न । किन्तर्हि कुर्यात् ?—

स्रगिति वाचयेत् ॥ १८ ॥

यां स्रजं मालाशब्देन वक्ति स्म, तां स्रगिति वाचयेत्,—ततो-
धारयेदित्यर्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ॥ १९ ॥

भद्रं कल्याणमित्यनर्थान्तरम् । भद्रमित्येतामेवभूतां वृथावाचम्
असत्यां वाणीं परिहरेत् । तां न वदेदित्यर्थः । किमनेनोक्तं
भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । “नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्त-
मिति ब्रूयात्” — इति, “अभद्रं भद्रमिति” — इति चैवमादिवच-
नादभद्रे भद्रवदनं केषाञ्चिदाचार्याणामनुमतम् । तदेतन्मनागपि
मिथ्यावचनाद्विभ्यता आचार्येण प्रतिषिध्यते,—‘भद्रमित्येतां वृथा-
वाचं परिहरेत्’—इति । भद्रे खलु भद्रशब्दो यथार्थवचनः स्यात् ।
अभद्रे तु भद्रशब्दो वृथैव भवत्ययथार्थोऽनृतं मिथ्येत्येकोऽर्थः ।
नस्मादेतत् परिहरेत्,—इत्याचार्यस्य मतम् । कस्मात् कार-
णात् ? अनृतवदनदोषप्रसङ्गात् । यथार्थं वाङ्मनसे हि सत्य-
माचक्षते । तदेव वक्तव्यम् । अभद्रं भद्रमिति वदतस्त्वन्यद्वाचि
मनसि चान्यत् स्यात् । प्रशंसानिन्दावचनपक्षनिक्षिप्तत्वाच्चैवमादेः ।
तथाच स्मरणम् ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः” ।

इति ।

“चक्षुष्मानिति लुप्तार्क्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।

प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अतो यद्भद्रं तदेव,—

भद्रमिति ब्रूयात् ॥ २० ॥

भद्रमित्येवमादिना पर्यायशब्देन ब्रूयात् , भद्रमित्येव वा ब्रूयात् ।
तदाह मनुः ।

“भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्” ।

इति । भद्रे भद्रवदनस्यार्थत एव सिद्धत्वात् यत् पुनर्भद्रमिति
करोति , तद्वोधयति ;—भद्रमेव भद्रमिति ब्रूयान्नाभद्रम्—
इति । तस्मात् समीचीनमुक्तमाचार्येण,—‘भद्रमित्येतां वृथावाचं
परिहरेत्’—इति । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । ‘भद्रं कल्याणम् । भद्र-
मिति ब्रूयात् , न तु परुषवचनेन । अनेनैतद्दर्शयति । सत्यम-
प्यप्रियं न वक्तव्यमिति’ ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

इदानीं स्नातकान् विभजते,—

तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन् प्रकृतव्रते एते वक्ष्यमाणाः त्रयः स्नातका भवन्त्य-
धिकारिणः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

के पुनस्ते ? उच्यते,—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥

॥ २२ ॥

इत्येते त्रयः स्नातका नामतो निर्दिष्टाः । यः खत्वापत्कल्पत्वात्
यथोक्तकालानां व्रतानां सम्यगनुष्ठानमकृत्वा , ‘ग्रहणान्तिकमेव
वा’—इति वचनाद्ग्रहणान्तिकेनैव ब्रह्मचर्येण वेदमधीत्य स्नाति,
सोऽयं विद्यास्नातकः । यश्च , यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय

वेदन्तु समग्रमनधीत्यैव स्नाति , स खल्वयं व्रतस्नातकः । यः पुन-
र्यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय वेदमपि समग्रमधीत्य स्नाति,
असौ विद्याव्रतस्नातकः । तथाच हारीतः । “यः समाप्य वेदमस-
माप्य व्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यस-
माप्य वेदं समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्त्तते
यः स विद्याव्रतस्नातकः”—इति । याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

“वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” ।

इति । अन्ये तु,—‘नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति,—इति
ब्राह्मणवाक्यम्—

“आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्भ्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्” ।

इति मनुवचनञ्च,—आलोचयन्तः , विनाऽपि ब्रह्मचर्यमधीत्य वेदं
यः स्नाति, सोऽपि विद्यास्नातको भवति’—इति मन्यन्ते ॥ ० ॥
॥ २२ ॥ ० ॥

तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ॥ २३ ॥

तेषां त्रयाणां स्नातकानां मध्यात् उत्तमः प्रथममध्यमभिन्नः वि-
द्याव्रतस्नातकः—इत्येतत् । उत्तरः—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । स
श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । पूर्वौ द्वौ विद्यास्नातकव्रतस्नातकौ तुल्यौ
समानौ ।

“आह । कस्मात् पुनः कारणात् स्नातकविवेकात् पुरस्ताच्चोप-
रिष्टाच्च व्रतान्युपदिश्यन्ते ? ;—ननु प्रागेव स्नातकव्रतोपदेशात्

पश्चादेव वा, तेषां विवेकः कर्तुमुचितः । उच्यते । स्नातकविवेकात् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च स्नातकव्रतोपदेशः,—तेषामिव स्नातकप्रकरणात् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोपदिष्टानामविरोधिनामन्येषामपि धर्माणां प्राप्तिप्रज्ञापनार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । ये खल्वस्य पूर्व्याश्रमिणो ब्रह्मचारिणः ये चोत्तराश्रमिणो वैखानसभिन्नवः,—तेषामपि ये धर्माः सत्यवचनक्रोधपरिहारेन्द्रियसंयमादयः, दयाप्रभृतयः,—

“दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्” ।

इत्येवमादयश्च स्नातकस्य न विरुध्यन्ते, तेष्वप्ययमधिकरोति—इति । ये तु विरुध्यन्ते योषिद्वनप्रतिषेधादयः, तेषु पुनर्नाधिकरोत्येव । तथा गौतमेनापि ब्रह्मचारिधर्मोपदेशावसाने “उत्तरेषाञ्चैतदविरोधि”—इति सूत्रयता एतदेवोक्तम् । अस्य खल्वयमर्थः । एतदविरोधि ब्रह्मचारिधर्मजातम् उत्तरेषां गृहस्थादीनामपि, चशब्दात् अविरोधि यदुत्तरेषां धर्मजातं तत् पूर्वेषामपि,—इति । अलमतिप्रसङ्गेन ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

प्रकृतं स्नातकव्रतमेव पुनरनुवर्त्तामहे,—

नार्द्रं परिदधीत ॥ २४ ॥

आर्द्रं जलक्लिन्नं वासो न परिदधीत ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

नैकं परिदधीत ॥ २५ ॥

एकं वासो न परिदधीत । एकवासाः न स्यादित्यर्थः । तदनेनो-

त्तरीयमप्यस्य वासः—इत्यवगम्यते । एवमेके । अन्ये तु,—अन्तर्वा-
ससोविधानम्—इच्छन्ति । कस्मात् ? परिदधीत—इति पुनर्व्यव-
नात् । परिदधीत—इति खल्वनुवर्त्तत एव, यदत्र पुनः करोति
तदधःपरिधानमेवैकस्य वाससोनिषिध्यते,—इति द्योतयति ।
प्रायेण हि परिदधातिरधःपरिधानमेव बोधयति । तस्मात्
वासोद्वयमेव अधः परिदधीत । उत्तरीयन्तु अतोऽपि पृथक् ।
तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“जलतीरं समासाद्य तत्र शुक्ले च वाससी ।

परिधायोत्तरीयञ्च कुर्यात् केशान्न धूनयेत्” ।

इति ।

“स्नातकानान्तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्”

इति चैवमादि । न चैवमपि बहुवासस्त्वदोषशङ्का कर्त्तव्या ।
कुतः ?

“नाभेरधःकृते सम्यङ् न दोषो बहुवाससाम्” ।

इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

न मनुष्यस्य स्तुतिं प्रयुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण गव्यपद्यादिना कस्यापि मनुष्यस्य स्तुतिं न कुर्यात् ॥ ० ॥
॥ २६ ॥ ० ॥

नादृष्टं दृष्टतोब्रवीत * ॥ २७ ॥

* ब्रूयात्—इति पाठान्तरम् ।

दृष्टतः—इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिल् । अदृष्टं यत् , तत् दृष्ट-
मिति न कथयेत् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

नाश्रुतं श्रुततः ॥ २८ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानैव व्याख्यातमेतत् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् ॥ २९ ॥

स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । स च स्वीकारविचाराभ्यसनजपदानभे-
दात् पञ्चविधः । स्वाध्यायं विरुद्ध्यन्ति इति स्वाध्यायविरो-
धिनः । तान् स्वाध्यायविरोधिनः अर्थान् व्यापारान् उत्सृजेत्
त्यजेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत् ॥ ३० ॥

तैलपूर्णं पात्रं यथा स्फुटनचलनविपर्य्यासश्वकाकादिदृषणादि-
भ्यो यत्नातिशयेन रक्ष्यते, तथैवात्मानं स्वशरीरमपि दिधारयि-
षेत् सर्वापद्गोरक्षितुमिच्छेत् । स्वर्गापवर्गसाधनः खल्वयमात्मा,—
इति यत्नातिशयेन तद्रक्षणं कर्त्तुमुपदिदिक्षुराचार्यो लौकिकानां
सुखावबोधार्थं लौकिकमेव दृष्टान्तमुचीचकार ;—तैलपात्रमिव—
इति । अतएव, धारयेत्—इति वक्तव्ये दिधारयिषेत्—इत्यु-
क्तम् ;—मनसाऽपि शरीरापकारं कर्त्तुं नेच्छेदित्येवमर्थम् । ते

खल्वनेके शरीरापकारहेतवो न शक्याः प्रतिपदं परिकीर्त्तयितु-
मिति संक्षेपत एतत् सूत्रितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

न वृक्षमारोहेत् ॥ ३१ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिसायं सायं प्रति सन्धिवेलायाम्—इत्येतत् । तथाच मनुः ।

“नास्त्रीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्” ।

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

नैकः ॥ ३३ ॥

ग्रामान्तरं व्रजेत्—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

न वृषलैः सह ॥ ३४ ॥

वृषलैः,—

“न शूद्रो वृषलो नाम वेदो हि वृष उच्यते ।

यस्य विप्रस्य तेनालं स वै वृषल उच्यते” ।

इत्युक्तलक्षणैः, शूद्रैर्वा, सह न ग्रामान्तरं व्रजेत् । तैश्च केवलै-
रेव सह, न संमिश्रैरपि—इति बोद्धव्यम् । कुतः ? निरपेक्ष-
श्रवणात् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

न कासृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

सृतिः पन्थाः । ईषत् सृतिः कासृतिः, अल्पः पन्था भण्यते । तदा-
ग्रामं न प्रविशेत् । महति पथि विद्यमानेऽपि खल्वपेन पथा
गच्छन्तं समुपजातशङ्का लोकाः कदाचिदपहन्युरपि—इत्यभि-
प्रायः । अपरे त्वेवं व्याकुर्वते । ‘कुक्षिता सृतिः कासृतिः ।
तथा ग्रामं न प्रविशेत् । ग्रामशब्दो गृहस्थाप्युपलक्षणार्थः ।
तथाच मनुः ।

“अपहारेण नातीयाङ्गामं वा वेश्म वा वृतम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

न चाननुचरश्चरेत् ॥ ३६ ॥

अनुचरति,—इत्यनुचरः परिचारको भण्यते । नास्त्यनुचरो यस्य
सोऽयमननुचरो न चरेत् न गच्छेत् । चशब्दादविनीतानुचरश्च
न चरेत् । ननु ‘नैकः’—इत्यनेनैव गतार्थत्वादेतदवाच्यम् । मैवम् ।
पादसंवाहनादिकमप्यनुचरणम्—परिचर्यां यो न करोति, तं
विना न चरेदित्यस्यात्र विशेषत्वात् । अथवा । तत्र, ग्रामान्तरमेको-
न गच्छेदित्युक्तम् । अत्र तु स्वग्रामेऽप्यल्पमपि पन्थानमननुचरो-
न चरेदित्ययमर्थः ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

एतानि समावृत्तव्रतानि ॥ ३७ ॥

समावृत्तस्य व्रतानि समावृत्तव्रतानि । समावृत्तः—इति कर्त्तरि

निष्ठा । कः पुनरसौ ? विधिवत् स्नात्वा गुरुणा लब्धानुज्ञः तदु-
 गृहात् खगृहं प्रति सम्यगावृत्तः—खगृहमागतो यः, सोऽयं -
 समावृत्तः स्नातकश्चाख्यायते । तस्यैतानि अनन्तरोक्तानि व्रतानि
 भवन्ति । व्रतशब्दोपादानात्,—अजातलोम्ना सह अनुपहासः
 कर्त्तव्यः,—इत्येवमादिकोनियमः कर्त्तव्यतया चोद्यते । व्रतं
 नियमः—इति ह्यनर्थान्तरम् । अनुपहासश्चोपहासाभावः । न
 च तस्य कर्त्तव्यता अस्ति । तस्मात् यस्तत्र मानसो व्यापारः
 अजातलोम्न्या सह उपहासो मया न कर्त्तव्यः—इत्येवमादिरूपः,
 स इह उपदिश्यते । तस्य च परिपालनम् ।

सोऽयं नियमः प्रजापतिव्रतवत् कर्त्तव्यतया चोद्यते,—
 इति कल्याणोदयो भवति । कर्त्तव्यो हि कल्याणोदयः,—
 इत्याचार्या मन्यन्ते । व्रतस्य खल्वस्याकरणे व्रतफलादेव परं पुरुषो-
 ह्यीयते, न पुनर्निषेधातिक्रमवत् प्रत्यवायमप्यधिगच्छति । यथा
 खल्वादित्यव्रते सत्यपि “नीद्यन्तमादित्यमीक्षेत”—इति वचने,
 “आदित्यं पश्यन्नातिक्रामति विधिम् । न हि तस्य दर्शनं प्रति-
 षिद्धम्, नियमस्तत्रोपदिष्टः । यस्तं नियमं करोति स फलेन
 सम्बध्यते”—इति भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिना षष्ठाध्याये
 सिद्धान्तितम् । तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् ।

यः पुनर्नियमं कुर्वाणोऽपि न तं परिपालयति, स तु प्रत्य-
 वैति । सत्यसङ्कल्पः खल्वेवमसौ न स्यात् । आरब्धकाम्यकर्म्म
 इव पुरुषस्तस्य परिसमाप्तिमकुर्वन् । तस्मात् नियमं कुर्वाणेन
 तस्य परिपालनमप्यवश्यं कर्त्तव्यम् । अपरिपालयन् व्रतमयं

लोपयति,—इति तत्कृतमस्य प्रायश्चित्तं भवति । न पुनः कलञ्ज-
भक्षणादिवन्निषेधातिक्रमात् । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“वेदोदितामां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” ॥

इति । स्नातकव्रतलोपे च,—इति पुनः कुर्वन् नित्यत्वमीषां ना-
नुजानाति । अनित्यानाञ्चोपक्रान्तानामेव परमतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मिष्यते । अतएव स्नातकव्रतोपक्रमे तेनैवोक्तम् ।

“स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्” ।

इति । तथोपसंहारेऽपि ।

“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धिकरः शुभः ।

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्पघो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते” ।

इति । अत्र, वृत्तिः शाश्वती — नित्या, स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धि-
करः—इति व्यक्तममीषामनित्यत्वम् । गौतमोऽपि स्नातकव्रता-
न्यभिधाय, “एवमाचारो मातापितरौ पूर्वापरान् संबन्धान्
दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्नातकः शश्वद्ब्रह्मलोकान्न च्यवते”—
इत्युपसंहरन्नेतदेवाह । तत्र च, कस्यचित् स्नातकव्रतमध्यपठित-
स्यापि पृथक्प्रतिषेधसम्भवात् व्रताकरणेऽपि नित्यवत् परि-
पालनं बोद्धव्यम् । यथा वृथावचनपरिहारो यद्यपि स्नातक-
व्रतेषु पठ्यते, तथापि मिथ्यावदनस्य पृथक् प्रतिषिद्धत्वात्
स्नातकव्रतान्यननुतिष्ठताऽपि नैव मिथ्या वदितव्यम् । एवमन्य-
त्रापि यथासम्भवमूहनीयम् ।

यदि पुनरनित्यत्वेऽप्यमीषामकरणे वाचनिकं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । तदा , 'अजातलोभ्या सह उपहासो मया न कर्तव्यः'—इत्येवमादिकस्य सङ्कल्पस्याकरण एव प्रायश्चित्तम् , न पुनरजातलोभ्या सहोपहास एव,—इति स्यात् । परमकरणेऽपि प्रायश्चित्ताभ्युपगमे कीदृशममीषामनित्यत्वम् ?—इत्ययं पर्यनुयोगः समाधेयः ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

यानि च शिष्टा विद्ध्युः ॥ ३८ ॥

यानि शिष्टा विद्ध्युः—वेदशास्त्राविरोधेन तर्कबलेन कुर्युः , तानि च समावृत्तव्रतानि । चशब्दात् यानि तन्त्रान्तरसिद्धानि तानि च ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

केचित् यज्ञाः पूर्वमुक्ताः, केचिच्च वक्ष्यन्ते । ते खल्वाज्यादि-
हविःसाध्याः, तानि च गवामायत्तानि, गावश्च परिपुष्टा एव
हवींषि दातुं प्रभवन्ति । अतः सर्व्वयज्ञसाधनभूतानां गवांपुष्टि-
कर्म्म वक्तव्यम् । तत्र तावद्गवाश्चयं किञ्चित् कर्म्मोपदिश्यत्युत्त-
रार्थम्—

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयतेमा मे विश्वतो-
वीर्य्य इति ॥ १ ॥

प्रकाल्यमानाः दृणचरणाय गृहान्नीयमानाः माः अनुमन्त्रयेत,
इमा मे—इति मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्रणं गवां गृहान्विष्क्रमण-
काले कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रत्यागतं इमा मधुमतीर्मह्यमिति ॥ २ ॥

प्रत्यागताः सायं गृहमागताः गाः, इमा मधुमतीरिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अथेदानीं गवां पुष्टिकर्म्माह,—

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेह-
नाज्जिह्वया ललाटमुल्लिङ्ग्य निगिरिङ्गवाष् श्लेष्मासीति

॥ ३ ॥

पुष्टिः पोषः उपचयः,—इत्यनर्थान्तरम् । तां कामयते इति पुष्टिकामः । अधिकाराद्भवामिव । सा खल्वियं पुष्टिरविशेषात् शरीरस्य संख्यायाश्च बोद्धव्या । वर्षासु प्रायेण गावः प्रसूयन्ते, तदानीं जातानां वत्सानां मध्ये यः प्रथमं पूर्वं,—प्रथमः पूर्वी-वा जायतेस्म, सोऽयं प्रथमजातः, तस्य वत्सस्य, प्राक् पूर्वं मातुः प्रलेहनात्,—(प्रलेहनमास्वादनम्) यावन्न माता वत्सं प्रलेदि, तावत्तस्य ललाटं जिह्वया रसनया तूष्णीमुल्लिङ्घ्य आस्वाद्य गवां श्लेष्मासीतिमन्त्रेण निगिरेत् । सामर्थ्यान्मनसैव मन्त्रः पठनीयः । केचित् पुनरेतदादीनां त्रयाणामपि पुष्टिकर्मणां वसन्तादारभ्य मासत्रयं करणमिच्छन्ति । तदसङ्गतम् । कुतः ? वर्षास्त्रेव बाहुल्येन गवां प्रसवोपलभ्यात् तत्रैव कर्तुमुचितत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“ललाटलेहनादीनि गवां कर्माणि पुष्टये ।

वर्षासु त्रीणि कार्याणि भूयस्तत्प्रसवा हि ताः” ।

इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

**पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुप-
समाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहणसंगृहाणेति ॥४॥**

पुष्टिकाम एव गवामित्यर्थः । सम्प्रजातासु,—सर्वासु गोषु प्रसू-
तासु, निशायां रात्रौ, गोष्ठे गवां स्थाने, अग्निमुपसमाधाय
संग्रहणेतिमन्त्रेण जुहुयात् । ननु, अग्निमुपसमाधाय,—इत्येतदवा-
च्यम् ? जुहोतिचोदनाबलादेव खल्वग्निरवगम्यते । नैष दोषः ।

कस्मात् ? यस्मात् एतदवचने जलहोमादिवत् गोष्ठएवायं
होमः स्यात् न पुनरग्नी । तथाप्युपसमाधाय—इत्यनर्थकम् ?
न । अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात् नान्यामावृतं कुर्यादित्येव-
मर्थत्वात्तस्य । तेन क्षिप्रहोमः स्यात् । किं जुहुयात् ? विल-
यनम् । विलयनशब्देन घृतनिःस्यन्दनमर्द्धमयितं दधि चोच्यते ।
तथाचोक्तम् ।

“दध्यर्द्धमयितं सर्वं तद्वै विलयनं स्मृतम् ।

घृतनिःस्यन्दनञ्चात्र क्षिप्रमेका तथाऽऽहुतिः” ।

इति । द्रवद्रव्यकत्वात् सुवेणायं होमः स्यात् । एका चाहुतिः ॥
॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातास्त्रौदुम्बरेणासिना वत्स-
मिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंसएवाग्रेऽथ स्त्रिया भुव-
नमसि साहस्रमिति ॥ ५ ॥

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्त्रिभुक्तार्थम् । औदुम्बरेण ताम्रमयेन,
न काष्ठमयेन । कस्मात् ? ‘लोहितेन स्वधितिना’—इति मन्त्र-
लिङ्गात् । न हि काष्ठमयोऽसिर्लोहितो भवति । सामर्थ्याच्च ।
ताम्रमयः खल्वसिर्लक्षणकरणे समर्थो न काष्ठमयः । असिना
क्षुरेण । कुतः ? ‘लोहितेन स्वधितिना’—इति मन्त्रलिङ्गा-
देव । चूडाकरणे किल स्वधितिशब्दः क्षुरे प्रयुक्तः । ‘स्वधिते
मैनृहिप्सीः’—इति । एवमेके । असिना खड्गेन—इत्य-

परि । कस्मात् ? असिशब्दस्य तदर्थत्वात् । न च मन्त्रलिङ्गात्
 क्षुरः—इति युक्तं वक्तुम् । किं कारणम् ? लिङ्गमपेक्ष्य श्रुतेर्बल-
 वत्त्वम् । न खलु लिङ्गानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते । अत-
 एव, “धान्यमसीति तण्डुलानावपति”,—इत्यत्र मन्त्रस्य एव धान्य-
 पदे तण्डुललक्षणा, न तु तण्डुलपदस्य धान्यपरत्वम्—इति
 सिद्धान्तः । तद्वदत्रापि स्वधितिपदस्यैव वरं स्वङ्गपरता स्यात्,
 न पुनरुत्पत्तिशिष्टस्यासिपदस्य स्वधितिपरता ।

वत्समिथुनयोः । मिथुनं स्त्रीपुंसी । वत्सयोर्मिथुनं वत्स-
 मिथुनं तयोः वत्समिथुनयोः । यावन्ति वत्समिथुनानि सन्ति
 तावतामेव । द्विवचनकरणात् द्वयोर्द्वयोर्लक्षणं कर्त्तव्यम् । कथं
 नाम ? एकस्य वत्समिथुनस्य लक्षणं कृत्वा पुनरन्यस्य करणीयम् ।
 एवमपरापरस्यापि । लक्षणं करोति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं
 चिह्नं करोति । कुत्र प्रदेशे करोति ? कर्णयोः । कस्मात् ?
 ‘मिथुनं कर्णयोः कृतम्’—इति मन्त्रलिङ्गात् ।

केन क्रमेण करोति ? उच्यते । पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः ।
 अग्रे आदितः पुंस एव वत्सस्य लक्षणं करोति, अथानन्तरं स्त्रिया-
 वत्साया लक्षणं करोति । एतदनेनोक्तं भवति । एकस्य वत्सस्य
 द्वयोरपि कर्णयोर्लक्षणं कृत्वा, अथ एकस्या वत्साया द्वयोरपि
 कर्णयोः कर्त्तव्यम् । ततोऽपरस्य वत्सस्य अपरस्याश्च वत्सायाः ।
 एवमन्येषामपि । कस्मात् पुनः कारणादेवमवगम्यते, सर्वेषामेव
 वत्सानां लक्षणमादितः कृत्वा परतः सर्वेषां वत्सिकानामेव कुतो-
 न क्रियते ? उच्यते । वत्समिथुनयोरिति द्विवचनोपन्यासस्यार्थ-
 वत्त्वार्थमेवमवगच्छामः । द्विवचनकरणात् खल्वेकस्य वत्सस्यैकस्याश्च

वक्ताया लक्षणकरणमवगम्यते । अन्यथा वत्समिथुनानाम्—इत्येवं
 कुर्यात् । तदिदं द्विवचनं मिथुनस्यैकत्वात् मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसा-
 वपेक्ष्य द्रष्टव्यम् । एवकाराद्यशब्दयोश्चोपादानात् । अग्रे पुंस एवेति
 कारणात् खलु स्त्रियमेवापेक्ष्य पुंसोऽग्नत्वमवगम्यते । तत्र यदि
 सर्वेषां वत्सानामादितो लक्षणं क्रियते, तदा पुंसोऽप्यग्रे पुंसो-
 लक्षणं स्यात् न स्त्रिया एव । एवमथ स्त्रियाः—इति कारणात्
 पुंस एव लक्षणकरणात् परतः स्त्रियालक्षणकरणं प्रतीयते ।
 सर्वासां वत्सिकानां परतो लक्षणकरणे च स्त्रिया अपि परतः
 स्त्रियालक्षणकरणं स्यात् न पुंस एव परतः । तदिदमेकैक-
 मिथुनाभिप्रायं वचनम् । अपि च । पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः—इति
 वचनात् एकवचनसंयोगाच्च एकस्य पुंसो लक्षणकरणानन्तरमेवै-
 कस्याः स्त्रियाः लक्षणकरणमवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न युज्यते
 विना कारणमुत्सृष्टम् । तस्मात् यथोक्त एवार्थः । अन्ये तु, पुंस्त्व-
 वाग्रेऽधः स्त्रियाः—इति पठन्ति । कर्णस्याग्रप्रदेशे पुंसोऽधः प्रदेशे
 च स्त्रिया लक्षणं करोति—इति व्याचक्षते च । केन मन्त्रेण
 लक्षणं करोति ? भुवनमसि—इति मन्त्रेण । प्रतिकर्णं मन्त्रा-
 वृत्तिर्बोद्धव्या । कस्मात् ? “भेदे मन्त्रावृत्तिः”—इति सूत्रा-
 न्तरात् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कृत्वा चानुमन्त्रयेत् लोहितेन स्वधितिनेति ॥ ६ ॥

लक्षणं कृत्वा लोहितेनेति मन्त्रेण अनुमन्त्रयेत् । कृत्वा—इति
 करणात् सर्वेषां लक्षणकरणात् परतोऽनुमन्त्रणम् । अशब्दः क्रम-

विशेषस्मारणार्थः । कथं नाम ? येनैव क्रमेण लक्षणकरणं तेनैव क्रमेणानुमन्त्रणम्—इति । प्राजापत्यपशूनां येनैव क्रमेणाञ्जनं तेनैव क्रमेणाभ्यञ्जनमिति वत् । तस्मात् प्रतिकर्षमेवानुमन्त्रणं स्यात् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तन्तीं प्रसार्यमाणां बद्धवत्सान्धानुमन्त्रयेतेयं
तन्ती गवां मातेति ॥ ७ ॥

तन्ती वत्सबन्धनदाम । तन्ती—इति केचित् पठन्ति । तामपराह्णे वत्सबन्धनाय प्रसार्यमाणामनुमन्त्रयेत—इयं तन्तीति मन्त्रेण । बद्धवत्साञ्च । बद्धो वत्सो यया, तां बद्धवत्सामपि तन्तीमनुमन्त्रयेत तेनैव मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्रणद्वयं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तत्रैतान्यहरहः कृत्यानि भवन्ति ॥ ८ ॥

तत्र तस्मिन् काम्ये कर्मणि एतानि वक्ष्यमाणसूत्रोद्दिष्टानि अहरहः कृत्यानि प्रतिदिनं कर्तव्यानि भवन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

निष्कालनप्रवेशने तन्तीविहरणमिति ॥ ९ ॥

निष्कालनं पूर्वीक्तं गाः प्रकाल्यमाना इति, प्रवेशनमपि पूर्वीक्तं प्रत्यागता इति, तन्तीविहरणमनन्तरोक्तमित्येतानि ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

गोयज्ञे पायसश्चरुः ॥ १० ॥

गवां पुष्टिकामस्याग्न्यादीनां यजनं गोयज्ञः । तस्मिन् गोयज्ञे

पायसः पयसि भवः चरुः स्थालीपाकः कर्त्तव्यः — इति सूत्रशेषः॥

॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तेन च चरुणा,—

अग्निं यजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ॥ ११ ॥

यजेत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । असमासकरणं निर्वापहोमयोः
मृथक्त्वप्रज्ञापनार्थम् । पूषणोऽप्यत्र तण्डुलचरुरेव भवति । कस्मात् ?
अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात् । तथाचोक्तम्—

“यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् ।

अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात् तण्डुलोऽत्र विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

ऋषभपूजा ॥ १२ ॥

ऋषभोऽनङ्गान् । तस्य पूजा—गलशृङ्गादावाभरणप्रदानेन यवस-
दानादिना च सत्कारो गोयज्ञे कर्त्तव्यः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

प्रसङ्गात् भूयसा साधर्मीनाञ्च गोयज्ञविध्यतिदशेनैवाश्वयज्ञमप्युप-
दिशति,—

गोयज्ञेनैवाश्वयज्ञो व्याख्यातः ॥ १३ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । स खल्वयमश्वयज्ञो विद्यमानाश्वेनाश्वपुष्टिकामेन
कर्त्तव्यः, न येन केनचित्, नाप्यश्वमुत्पाद्य,—इति बोद्धव्यम् ।

पायसचरुणा पूर्व्ववदत्ताग्न्यादयो यष्टव्याः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अयं पुनरत्र विशेषः,—

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ ॥ १४ ॥

देवतानामिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । अत्राश्वयज्ञे गोयज्ञनिर्दिष्टानां देवतानां यमवरुणौ अधिकौ । यमः पञ्चमो वरुणः षष्ठः । अत्रापि पूर्ववत् पृथगेव निर्वापो होमश्च । ऋषभपूजास्थाने चाश्वपूजा बोधव्या ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीं पुनर्गोत्रशेषमेवाह,—

गन्धैरभ्युक्ष्णं गवां गन्धैरभ्युक्ष्णं गवाम् ॥ १५ ॥

सायमागतानां गवां गन्धोदकैरभ्युक्षणमाभिमुख्येनोक्षणं सेचनं कर्तव्यम् । द्विर्वचनमादरार्थम् । अथवा । द्विर्वचनादुगोयज्ञएव गवामभ्युक्षणम्—इत्यवगम्यते । तस्मादश्वयज्ञेऽयं विशेषो नास्ति । अपि च । गोयज्ञस्य कियतीमाहृतं सूत्रयित्वा, अश्वयज्ञमभिधाय, पश्चादपि गोयज्ञस्याहृतं सूत्रयन्नाचार्यः,—पूर्वसूत्रितामेव गोयज्ञस्याहृतमश्वयज्ञेऽतिदिशति न सूत्रयिष्यमाणामपि—इत्यवधार्यते । अन्यथा सर्वामेव गोयज्ञस्याहृतं सूत्रयित्वा परस्तादेवाश्वयज्ञे तामतिदिशेत् । तस्मात् क्रमभेदकरणादवगच्छामः,—अश्वयज्ञेऽश्वानामभ्युक्षणं नास्ति—इति । अन्ये तु,—अश्वयज्ञेऽप्यश्वानां गन्धैरभ्युक्षणमिच्छन्ति ।

ननु प्रकरणशेषेऽप्यत्र गोयज्ञाश्वयज्ञयोः कालो न श्रूयते, अतस्तयोः कः कालः ?—इति वक्तव्यम् । उच्यते । कालान्तरानुपदेशात् परिभाषासिद्ध एवोदगयनादिः कालोऽनयोर्मविष्यति । अथवा । तन्त्रान्तरविधानानुसारात् मार्गपालोदिने गोयज्ञो नीराजनदिने नाश्वयज्ञः स्यात् । तत्रात्र कर्मपदीपः ।

“पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।
 अन्यस्यानुपदेशात् स्वस्तरारोहणस्य च ।
 अथवा मार्गपाल्यङ्गि कालो गोयज्ञकर्म्मणः ।
 नीराजनेऽङ्गि चाश्वानामिति तन्द्वातरे विधिः” ।

इति । मार्गपालीदिनञ्च सुखरात्रयनन्तरा प्रतिपत् । कुतः ?
 तदधिकारे,—

“ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्थां दिशि भारत !
 मार्गपालीं प्रवर्धनीयात् तुङ्गे स्तम्बेऽथ पादपे” ।

इति पुराणवचनात् । नीराजने च कालविकल्पाः श्रूयन्ते । तथा
 च वराहमिहिरः ।

“द्वादश्यामष्टम्यां
 कार्तिकशुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां वा ।
 आश्वयुजे वा कुर्या—
 नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

—————

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके सप्तमी खण्डिका ।

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रकरणान्तरोपन्यासार्थः । श्रवणाकर्म,—इति कर्मणो-
नामधेयम् । वर्तिष्यते,— इति सूत्रशेषः । अतःशब्दो हेत्वर्थः ।
यस्मादाहितानिरेभिः श्रवणाकर्मादिभिर्देवादीनयजमानः अम-
रादीन् निराकुरुते निराकृतिरिति चाख्यायते, अतः—एतस्मात्
कारणात् श्रवणाकर्मादिकमिदानीं वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तथा
चोक्तम् ।

“यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीन्नेभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तदिदं श्रवणाकर्म,—

पौर्णमास्यां कृत्यम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्यां श्रावण्यां, कृत्यं करणीयम् । श्रावण्याम्,—इति कुतो-
लभ्यते । समाख्यासामर्थ्यादित्याह । श्रवणाकर्म,—इति समाख्याने
श्रूयमाणे श्रावणी मासः खल्वागच्छति हृदयम् । आगच्छति
चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । एतस्मात् कारणात्

आवण्यां पीर्णमास्यामेतत् करणीयम् । गृह्यान्तरवचनाच्च ।
तथाच गृह्यान्तरम् । “अथातः श्रवणाकर्म्म” “आवण्यां पीर्ण-
मास्याम्”—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कथं कर्त्तव्यम् ? तदभिधीयते, —

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालान्नेरग्निं प्रणयन्ति ॥

॥ ३ ॥

पुरस्तादग्रतो न पूर्वस्यां दिशि । शालाया श्रग्न्यागारस्य,
(गोमयादिना) उपलिप्य, तत्र शालान्नेरग्निं प्रणयन्ति लक्षणा-
दिभिः स्थापयन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । शालान्नेरित्य-
वयवलक्षणा षष्ठी । तेन, शालान्नेरेकदेशं प्रणयन्ति न सर्वम् ॥
॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अभितश्चत्वार्युपलिम्पन्ति ॥ ४ ॥

प्रकृतत्वात् प्रणीतस्यान्नेरभितः—इतश्चेतश्च चत्वारि स्थानानि उप-
लिम्पन्ति । कर्त्तुरनियमः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

किं विदिषु ? न । किन्तर्हि ? उच्यते, —

प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिशं दिशं प्रति उपलिम्पन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

क्रियन्तं देशमुपलिम्पन्ति ? तदभिधीयते, —

साधिके प्रक्रमे ॥ ६ ॥

अधिकेन सह वर्त्तमाने साधिके—स्तोकाधिके इत्येतत् । प्रक्रमे—

“संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः ।

स्मार्त्ते कर्मणि सर्व्वत्र श्रौते त्वध्वर्य्यचोदितः” ।

इत्युक्तलक्षणे, उपलिम्पन्ति । उपलेपनक्रियाऽऽधारत्वविवक्षया सप्त-
मीनिर्देशः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अग्नी कपालमाधाय सकृत्संगृहीतं यवमुष्टिं भृञ्ज-
त्यनुपदहन् ॥ ७ ॥

प्रकृतेऽग्नी कपालमाधाय । अथ, अग्नाविति शक्यमवक्तुम् ?
प्रकृतः खल्वग्निरित्यसौ गम्येत । नैष दोषः । यतोऽभित उप-
लिप्तस्थानानां सन्निहिततरत्वात् तत्रैव कपालाधानमप्याशङ्कीत-
कश्चिदिति तन्निरासार्थमग्नावित्याह । कपालम् —

“कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते ।

आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्ज्येत्” ।

इत्युक्तलक्षणम् , अग्नी आधाय अग्निरुपरि कृत्वा, सकृत्संगृहीतं
यवानां मुष्टिं भृञ्जति । किं कुर्व्वन् ? अनुपदहन् । अदहन्ति-
त्यर्थः । उपेत्ययमुपसर्गः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेरुलूखलं दृंहयित्वाऽवहन्युडेचम् ॥ ८ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चादुलूखलं दृंहयित्वा दृढीकृत्य—निश्चलीकृत्ये-
त्येतत् । प्रकृतान् भृष्टान् यवान् तत्र स्थापयित्वा मुसलेन पूर्व्व-
वदवहन्ति,— सकृन्निष्पत्त्यर्थम् । कर्त्तुरनियमः । किं कृत्वा ?

उद्देचम् । कृत्वा—इति शेषः । क्रियाविशेषणं वा । उद्देचः पृथग्भावः । “विचिर पृथग्भावे”—इति स्मरणात् । तथाच, भृष्टानां यवानां स्थूलान् सूक्ष्मांश्च पृथक् कृत्वा अवहन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस ओष्य सूर्पेणापिधाय निदधाति ॥ ९ ॥

सुकृतान् शुभान् सुविहितान् वा, सक्तून् कृत्वा, चमसे वान-
स्यत्यपात्रविशेषे, ओष्य—आ उप्य सम्यक् स्थापयित्वा, सूर्पेण
यथोक्तलक्षणेन अपिधाय आच्छाद्य, निदधाति स्थापयति ।
कस्मिन् ? अन्तर्गृहे । कस्मात् ? “अस्तमिते चमसदर्व्यावा-
दाय”—इत्यादिबध्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनात् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः ॥ १० ॥

अन्तरेण-शब्दो मध्यवचनः । तदयोगात् दक्षिणपश्चिमे—इति
द्वितीया । दक्षिणपश्चिमे ये द्वे स्थाने उपलिप्ते, ते अन्तरेण तयो-
र्मध्यप्रदेशः,—इत्येतत् । सोऽयं सञ्चरः ;—सञ्चरत्यनेनेति सञ्चरो-
गमनागमनमार्ग इत्यर्थः । स खल्वयं वक्ष्यमाणोपयोगी विधिरिहैव
प्रसङ्गादुक्तः । एतावदङ्गि कर्तव्यम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

अस्तमिते चमसदर्व्यावादाय सूर्पञ्चातिप्रणीत-
स्याङ्गं व्रजति ॥ ११ ॥

अस्तमिते सवितरि, चमसदर्व्यौ सूर्पञ्च आदाय गृहीत्वा, सति-

प्रणीतस्य,—अतिरूपसर्गः स खल्वयं प्रणीत एवाग्निरतिप्रणीतो-
 भण्यते । तन्त्रान्तरप्रसिद्धो वा । एवं हि तन्त्रान्तरकाराः स्मरन्ति ।
 “अग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुत्सुकं प्राक् दक्षिणां प्रणयेत्,—ये
 रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति पुरापुरो-
 निपुरो ये भवन्त्यग्निशालोकात् प्रणुदात्वन्मादिति, सोऽग्निरति-
 प्रणीतो भवति”—इति । तदस्य अतिप्रणीतस्य अग्नेः, अर्द्धं समीपं
 व्रजति सञ्चरेण गच्छति । अर्द्धशब्दः समीपवचनः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥
 गत्वा च,—

सूर्पे सक्तूनावपति चमसे चोदकमादत्ते ॥ १२ ॥

पूर्वं चमसे स्थापितान् सक्तून् इदानीं सूर्पे आवपति निःक्षिपति,
 चमसे च उदकं आदत्ते गृह्णाति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥
 ततश्च,—

सक्तुत् संगृहीतान् दर्व्यां सक्तून् कृत्वा पूर्वं उप-
 लिप्त उदकं निनीय बलिं निवपति; यः प्राच्यां दिशि
 सर्पराज एष ते बलिरिति ॥ १३ ॥

कतिपयान् सक्तून् दर्व्यां बलिहरण्या सक्तदेकवारं संगृहीतान्
 कृत्वा, सञ्चरेण प्रदक्षिणं गत्वा उपविश्य पूर्वं उपलिप्ते,—
 पूर्वस्यां यत् स्थानमुपलितं तस्मिन्, उदकं चमसस्थं
 निनीय निषिच्य, बलिं निवपति हरति,—यः प्राच्यां दिशि,—
 इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

उपनिनयत्यपां शेषं यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति ॥१४॥

उपशब्दः समीपवचनः । उप समीपे बलेः, निनयति निषिञ्चति निक्षिपति, - इत्येतत् । किं निनयति ? अपां चमसस्थानां शेषमवशिष्टम् । कथं निनयति ? यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति । यथा येन प्रकारेण निक्षिप्तमुदकं बलिं न प्रवक्ष्यति न स्थानान्तरं प्रापयिष्यति, इति तथा निनयतीत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

सव्यं बाहुमन्वावृत्त्य चमसद्व्यावभ्युक्ष्य प्रताप्यैवं
दक्षिणैवं प्रतीच्यैवमुदीची यथालिङ्गमव्यावर्त्तमानः ॥

॥ १५ ॥

‘सव्यं बाहुमनु’ लक्ष्मीकृत्य—वामपार्श्वेनेत्यर्थः । ‘आवृत्त्य’,—तत्रैव स्थितः परिवृत्त्य । यत्र खल्वावर्त्तनमुपदिश्यते, तत्र प्रायेण तत्-स्थानस्थितस्यैव परिवर्त्तनमभिप्रेयते ;—“अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति”—इत्येवमादौ । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘सव्यं बाहुमन्वावृत्त्य,—अप्रादक्षिण्येनाग्निं गत्वा’—इति । ‘चमसद्व्यावभ्युक्ष्य’,—समासकरणात् तन्त्रेणैवोदकेनाभिषिच्य, तन्त्रेणैव प्रकृतेऽग्नी ‘प्रताप्य’ एवम् उक्तेन प्रकारेण,—सकृत् संगृहीतान्—इत्यादिप्रकारेणेतत् । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि बलिं निवपति । एवं प्रतीच्यामेवमुदीच्याम् । ‘दक्षिणा’—इत्यादौ सर्वत्र पूर्व्वसवर्णः । ‘यथा लिङ्गम्’ यो मन्त्रो यल्लिङ्गः, तेनैव मन्त्रेण तस्यां दिशि बलिं निवपति । ‘यो दक्षिणस्यां दिशि सर्परोज एष ते बलिः’, ‘यः प्रतीच्यां दिशि’, ‘य उदीच्यां दिशि’,—इति मन्त्रविशेषः

इत्यर्थः । यस्याञ्च दिशि बलिं निवपति तदभिमुख एव स्यात् ।
तथा चोक्तम् ।

“यस्यां दिशि बलिं दद्यात् तामेवाभिमुखो दिशम् ।

अवणाकर्म्मणि भवेत् न्यञ्चकर्म्म न सर्व्वदा” ।

इति । ‘अव्यावर्त्तमानः’ । विशेषेणावर्त्तनमकुर्व्वन्,—सव्यं बाहु-
मन्वावृत्त्य—इति यदुक्तं, तद्विशेषेणाकुर्व्वन्—इत्यर्थः । कियन्मात्र-
मप्यावर्त्तनं न शक्यते प्रतिषेधुम् । किं कारणम् ? तासु तासु
बलिनिवपने तत्तन्मुखत्वविधानम् । अतो विशेषेणावर्त्तनं प्रति-
षेधेधयिषुराचार्य्यः ‘अव्यावर्त्तमानः’—इत्याह । तस्मात् प्रती-
च्युदीचीबल्योर्व्यावर्त्तनं न कर्त्तव्यम् तथैव खल्ववस्थितस्तत्तद्दि-
क्षुखो भूत्वा बलिनिवपनं कुर्यात् । व्यावर्त्तनप्रतिषेधादेव तदु-
त्तरभाविनोरभ्युक्षणप्रतापनयोरपि प्रतिषेधोऽवगम्यते । अतएव,
‘एवं दक्षिणा’—इति सूत्रितम् । दक्षिणाबली खल्वावर्त्तनाभ्यु-
क्षणप्रतापनानि सूत्रितत्वादेव प्राप्नुवन्ति, तदर्थं पुनः ‘एवं दक्षिणा’
—इत्येवंशब्दोऽनतिप्रयोजन एव स्यात् । तस्मात्, ‘एवं दक्षिणा’
—इत्यत्र आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनानि तिरिक्तं पूर्व्वोक्तम् ‘एवं’ शब्द-
सार्थः,—इत्यकामेनापि वाच्यम् । तस्मान्मात्रात् ‘एवं प्रतीची
एवमुदीची’—इत्यनयोरप्येवंशब्दयोः स एवार्थो वर्णनीयः ।

तस्मात्, आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनातिरिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनाति-
देशात् प्रतीच्युदीचीबल्योरावर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनानि न कर्त्त-
व्यानि भवन्ति । अथैवं ‘अव्यावर्त्तमानः’—इत्यनर्थकं, तदति-
रिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनातिदेशादवावर्त्तनस्याप्रसक्तेः । उच्यते । अव्या-

वत्तमानः,—इति विशेषणावर्त्तनं प्रतिषेधनाचार्यस्तत्तद्दिङ्मुख-
त्वानुगुणं कियन्मात्रमावर्त्तनमनयोरपि बल्योरनुजानाति । सोऽयम्
‘अव्यावर्त्तमानः’—इत्यस्यार्थः पूर्वमुपपादितोऽस्माभिः । अन्ये तु,
‘अव्यावर्त्तमानः’,—इति करणाद् व्यावर्त्तनस्यैव प्रतिषेधादभ्यु-
क्षणप्रतापनयोः सर्वत्रैव करणम् इच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

सूर्येण शेषमग्नावोप्यानतिप्रणीतस्याङ्गं व्रजति ॥ १६ ॥

शेषं बलिशेषं सूर्येण अग्नी ओप्य,—आ उप्य प्रक्षिप्य । मन्त्रानुप-
देशात् व्याहृतित्वप्रयोगेन,—इत्यर्थः । कुत एतत् ?

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेवचादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एवमेके । अपरे तु मन्यन्ते,—“मन्त्रानु-
पदेशादमन्त्रकम्”—इति । बलिशेषस्य प्रतिपत्तिः खल्वसौ ।
प्रतिपत्तौ च मन्त्रान्वयो न प्रयोजनवान्—इति तेषामाशयः ।
दृश्यते तु वैश्वदेवादिशेषस्य प्रतिपादने बलिहरणादौ मन्त्रान्वयः ।
अर्थकर्मणि तत्र शेषः प्रतिपाद्यते इति चेत् । कएवमाह नेदमर्थ-
कर्ममेति । निःसन्देहायामपि प्रतिपत्तौ स्विष्टकृदादौ तत्रभवन्तो-
मन्त्रं प्रयुञ्जते । सन्देहे च व्याहृतिप्रयोगे न किञ्चिद्दीयते ।

तदेवं कृत्वा, अनतिप्रणीतस्याङ्गं व्रजति । प्रणीतम्—इति
भावे निष्ठा । प्रणीतं प्रणयनमतिक्रान्तोऽतिप्रणीतः, तथाविधो न
भवतीत्यनतिप्रणीतः प्रकृतोऽग्निर्भक्ष्यते । प्रकृतस्य खल्वग्नेः परि-
ग्रहार्थम् अनतिप्रणीतस्य—इत्याह । अन्यागारे खल्वन्योऽप्यग्नि-
रस्ति । अथ वा । अतिप्रणीतस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धो व्याख्यातः, स

न भवतीत्यनतिप्रणीतः । तदस्याग्नेरङ्गं समीपं व्रजति सञ्चर-
माणेष्वेत्यर्थः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

गत्वा च,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः
पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चात् न्यञ्चौ अधोमुखी पाणी हस्तौ, भूमौ प्रति-
ष्ठाप्य,—

“दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तप्रकारेण संस्थाप्य, नमः पृथिव्यै,—इत्येतं मन्त्रं
जपति । ‘एतम्’—इति स्वरवर्णसम्पादनार्थम् । ‘मन्त्रम्’—इति
मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तं, तस्य प्राप्त्यर्थम् । अन्याप्रतिषेधार्थं वा
एतं मन्त्रमिति वचनम् । कथं नाम ? अन्योऽप्येतत्कर्म कुर्व-
न्नेतं मन्त्रमेवभूतमेव जपति न पुनरुहेत,—इत्यभिप्रायः । कथं
पुनरन्यस्य कर्मकरणपक्षे ऊहस्याशङ्का ? उच्यते । “नमः पृथिव्यै
दंष्ट्राय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम” —इत्यस्मन्नता विभक्तिर्मन्त्रे
पठ्यते । तस्मात्, अन्यस्य कर्मकरणपक्षे ऊहमप्याशङ्कीत कश्चि-
न्मन्दमतिरिति तन्निरासार्थोऽयं प्रयत्नः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

प्रदोषे पायसञ्चरुः ॥ १८ ॥

रात्रेः प्रथमो यामः प्रदोषः । कस्मात् ? “प्रदोषपश्चिमौ यामौ”
—इति, तच्चापि प्रदोषशब्दप्रयोगात् । तस्मिन् प्रदोषे, पयसि

“आवण्यां वा प्रदोषे यः कृत्थारन्ध्रे तथैवच ।

कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ?

देवतासङ्ख्या गृह्य निर्वापांश्च पृथक् पृथक् ।

तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्दोमश्चापि पृथक् पृथक्” ।

इति आवण्यां प्रदोषेऽपि पृथक् पृथक् निर्वापं होमश्चाह ॥

३० ॥ १८ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृत्ताऽन्यत् ॥ २० ॥

अन्यत् सर्व्वं स्थालीपाकावृत्ता स्थालीपाकरीत्या कुर्यात् । अथ,
“एषोऽत ऊर्ध्वं” हविराहुतिषु न्यायः”—इति परिभाषाप्राप्तत्वा-
देतदवाच्यम् ? नैष दोषः । परिसङ्ख्यानार्थत्वात् । कथं नाम ?
होमादन्यदेव स्थालीपाकावृत्ता कुर्यात्, होमे तु “सकृद्वा
त्रिर्वा”—इति योऽयं विकल्प उक्तः, सोऽत्र न भवति । तस्मात्
सकृदेव जुहुयात् । कर्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा वचनं वर्णनीयम् ।
कथं नाम ? स्थालीपाकावृत्ता अन्यत् कर्मशेषं समाप्य वक्ष्य-
माणसूत्रोक्तं कर्म कृत्वा परस्तात् परिभाषासिद्धं वामदेव्यगानं
कुर्यात्—इति । एतस्य खल्ससूत्रणे वक्ष्यमाणसूत्रोक्तं कर्म प्रधान-
होमानन्तरमेव वा स्यात् वामदेव्यगानात् परतो वा स्यात् ।

परमार्थतस्तु, अत्र चरोर्बहुदेवतत्वादवघात एव होमः प्राप्नोति ।
तत्र चाज्यभागौ अवदानधर्म्यश्च न भवति । अस्माच्च वचनादा-
ज्यभागौ अवदानधर्म्यश्च इह ज्ञायते । कथं ज्ञायते ? आचार्य्य-
पुत्रस्मरणात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“स्थालीपाकावृताऽन्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तत्राज्यभागी दुर्लभैव सूचमास्तौर्यावद्यति” ।

इति । सोऽयमस्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मस्तम्बसमूलं प्रतिष्ठाप्य सोमोरा-
जेत्येतं मन्त्रं जपति यांसन्ध्यासमधत्तेति च ॥ २१ ॥

समूलं मूलसहितं दर्भस्तम्बं कुशगुच्छं प्रकृतस्याग्नेरुत्तरतः
प्रतिष्ठाप्य,—“प्राञ्चुखकरणञ्चानादेशे”—इत्यस्मत्सूत्रकारवचनात्
प्रागग्रं स्थापयित्वा, सोमोराजेति यां सन्ध्यामिति च मन्त्रद्वयं
जपति । “एतं मन्त्रम्”—इति व्याख्यातम् । इदानीं वामदेव्य-
मानम् । केचित् अत्र दर्भस्तम्बे कुशसंख्यामिच्छन्ति । तदसङ्ग-
तम् । कस्मात् ?

“यज्ञवास्तुनि मुध्याच्च स्तम्बे दर्भवटी तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

श्वस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे पात्रेऽपिधाय
निदधाति ॥ २२ ॥

श्वः आगामिनि दिने,—तस्यां पौर्णमासीशर्व्वर्थां प्रभातायां सत्या-
मित्येतत् । ततः, प्रातर्हीमानन्तरम् । अथवा । ततः,—इति
सार्धविभक्तिकस्तसिः । तथैवावृता, अक्षतसक्तून् अक्षता यवाः

तेषां सक्तून् कारयित्वा, नवे पात्रे कृत्वा यात्रान्तरेण अपिधाय
स्थगयित्वा, निदधाति गृहे स्थापयति । कारयित्वा,—इति वच-
नात् कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तैश्च सक्तुभिः,—

अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्घोमादाग्र-
हायण्याः ॥ २३ ॥

अहरहः प्रत्यहं, पूर्वोक्तान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्-
व्यापारप्रतिषेधान्ननसा मन्त्रमुच्चार्येत्यर्थः । अथवा । तूष्णीमिति
करणादमन्त्रकमेवैतान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्यमन-
नियमार्थं न मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधार्थम्—इति केचित् । कस्मिन्
काले बलीन् हरेत् ? सायम्,—अस्तमयादूर्ध्वम् । प्राक्
पूर्वं होमात् । ननु होमात् पूर्वमेव बलिहरणं पुरस्तात्
सूत्रितं तत् किमिति प्राग्घोमादिति क्रियते ? उच्यते । अनया
भङ्ग्या होममप्यहरहर्दर्शयति । इतरथा, बलीन् हरेदिति कर-
णात् होमो न स्यात्—इति कश्चिदाशङ्क्यते । कियन्तं कालं
बलीन् हरेत् ? आग्रहायण्याः,—आ आग्रहायण्याः, आग्रहा-
यणीपौर्णमासीपर्यन्तम् ।

अत्र बलिहरणहोमयोरभिधानात् अहरहः प्रयोगे बलिशेषस्य
हवनं लक्षणपूर्वकमग्निस्थापनञ्च न स्यात्, चमसद्वर्षीः प्रताप-
नार्थमुल्मुकन्तु प्रत्यहमप्यासादयेत् । नमः पृथिव्यै—इत्येतदपि
न्यञ्चकरणं प्रत्यहं नैव भवति । तथा चोक्तम् ।

“बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनस्तथा ।

प्रत्यहं न भवेयातामुल्लमुकञ्च भवेत् सदा” ।

इति । “न्यञ्चकर्म न सर्व्वदा”—इति च ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

उक्तं अवणाकर्म्म । अथेदानीमाश्वयुजीकर्म्म प्रस्तूयते,—

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरौद्रः ॥ १ ॥

अश्वयुक् अश्विनीनक्षत्रं, तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । तस्यां पौर्णमास्याम् । आश्वयुजीग्रहणम् अश्विनीनक्षत्रसम्बन्धद्वारेण आश्विनपौर्णमासीप्रज्ञापनार्थम् । पौर्णमासीग्रहणं पौर्णमास्याः प्राधान्यख्यापनार्थम् । तेन, नक्षत्रालाभेऽपि आश्विनपौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यम् । आज्यसंयुक्तं पयो दधि वा पृषातकमित्युच्यते । तस्मिन् पृषातके,—सप्तमीनिर्देशात् वक्ष्यमाणावेक्षणाद्यर्थं समासादिते सतीत्यर्थी बोद्धव्यः । रुद्रो देवताऽस्येति रौद्रः, पायसः—पयसि भवश्चरुः कर्त्तव्यः । तच्चैतत् पयः पृषातकादन्यदेव स्यात् । तथाचः कर्म्मप्रदीपः ।

“पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।

दध्यैके, तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसश्चरुः” ।

इति । रुद्राय त्वा,—इति निर्व्वापः । समासादितञ्च पृषातकं होमकाले अग्निरुत्तरपूर्वतः स्थापनीयम् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“दधि सर्पिश्च संयुक्तं प्रोक्तोद्धोष पृषातकः ।

होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्वतः” ।

[इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयादा नो मित्रावरुणेति * प्रथमां मान-
स्तोक इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य पायसस्य चरोरेकदेशं जुहुयात् ।
आ नो मित्रावरुणेति मैत्रावरुण्यर्चा प्रथमामाहुतिं जुहुयात् ।
मा न स्तोके इति रौद्र्यर्चा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । ननु
मैत्रावरुण्यर्चा कथं होमः सूत्रगते ? पायसश्चरुः खल्वयं रौद्रः
सूत्रितः । न चैकस्मै हविर्निरूप्य अन्यस्मै ह्ययते,—इति युक्तम् ।
उक्तञ्च,—

“निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्ययते” ।

इति । आद्यस्य किल मन्त्रस्य मित्रावरुणयोर्देवतात्वं लिङ्गादव-
गम्यते । नैष दोषः । श्रुतेर्बलवत्त्वात् । रौद्रः—इति श्रुत्या तावत्
रुद्रस्य देवतात्वमवगम्यते, लिङ्गाच्च मित्रावरुणयोः, दुर्बलञ्च
श्रुतेर्लिङ्गम् । तस्मात् “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्”—इति वदि-
हापि श्रुत्या लिङ्गं बाधितव्यं भवति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम्” ।

इति । पाठक्रमादेवाहुत्योः प्रथमद्वितीयत्वसिद्धेः पुनः प्रथमादि-
ग्रहणम्,—अनयोरेवाहुत्योश्चरोरभिसम्बन्धप्रज्ञापनार्थम् । तेन,
प्रथमद्वितीये एव चर्वाहुतौ । याश्चान्या आहुतयो वक्ष्यन्ते, ताः
सर्वा एवाज्याहुतयः । तथा च कर्मप्रदीपः ।

* आ नो मित्रेति प्रथमां—इति पाठान्तरम् ।

“आश्वयुज्यां तथा कृथां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

हे पञ्च हे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

गोनामभिश्च पृथक् काम्यासीत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ३ ॥

गवां नामानि गोनामानि । तैर्गोनामभिश्च काम्यासि,—इत्ये-
तत्प्रभृतिभिरष्टाभिः, पृथक् नाना, अष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ।
गोनामानि च,—

“काम्या प्रिया च हव्या च इडा रन्ता सरस्वती ।

मही विश्वता चाग्न्या च गोनामानि विदुर्वुधाः” ।

इति गृह्यसंग्रहोक्तानि । “चकारा असिशब्दस्याध्याहारार्थाः”—
इति गृह्यसंग्रहभाष्ये दीक्षितः । यद्यपि नवैव गोनामानि
पठ्यन्ते, तथापि अग्न्यानाम्ना होमो नास्तीत्यष्टावेवाहुतयो भवन्ति ।
एतदिति करणाच्चैवम्भूतैरेव होमः, न चतुर्थी प्रयोक्तव्या । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद्गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थीमग्न्या इत्येतद्गोनाम्नि न हि ह्यते” ।

इति । एवञ्च, काम्यासि स्वाहा,—इत्येवमादिकः प्रयोगः सिद्धो-
भवति । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । काम्या प्रिया हव्या इति
नामत्रयान्ते असिशब्दोऽध्याहार्यः । अन्यानि च नामानि
संबोधनान्तानि प्रयोक्तव्यानि । कथमर्द्धजरतीयं वर्ण्यते, कचित्
असि-शब्दस्याध्याहारः कचिच्च संबोधनविभक्त्यन्तता,—इति । ननु

सर्वत्रैव 'असि' शब्दस्याध्याहारो वा स्यात् संबोधनविभक्त्य-
न्तता वेति युक्तं वर्णयितुम् ।

नैष दोषः । कस्मात् ? ताण्ड्यब्राह्मणे तथैव पठितत्वात् ।
तथाच तत्र समामनन्ति । "काम्यासि प्रियासि हव्यासीडे रन्ते
सरस्वति महि विश्रुते एतानि तेऽग्रे नामानि"—इति ।
अत्र विश्रुते इत्यनन्तरं एतानि तव नामानीत्यभिधानादष्टावेव
परिभाषिकानि गोनामानि भवन्ति । अन्नगशब्दस्तु योगेन तत्र
प्रयुक्तः । अहननीया खल्वसौ । अतएव कात्यायनेन गोनामहीमे
अन्नगशब्देन होमोनास्ति इत्युक्तम् । आचार्यपुत्रेण तु अन्नग
शब्दस्यापि गवि प्रयोगदर्शनात् तस्यापि गोनामत्वमभिहितम् ।
तस्माद् यथापठितैरेव स्वाहाकारान्तैर्गोनामभिरष्टावाहुतयो होत-
व्याः । भट्टभाष्येऽपि तथैव लिखितम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ४ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय ब्राह्मणानवेक्ष-
यित्वा स्वयमवेक्षेत;—तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच-
रत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतमिति ॥ ५ ॥

अग्निप्रादक्षिण्येन पृषातकमानीय ब्राह्मणानवेक्षयित्वा स्वयमवे-
क्षेत,—तच्चक्षुरिति मन्त्रेण । सामान्येनाभिधानात् ब्राह्मणाना-

सपि मन्त्रो भवति, न पुनरामन्तर्यातिरेकात् यजमानस्यैव ।
तथा चोक्तम् ।

“पृषातकप्रेक्षणयोर्नवस्य हविषस्तथा ।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः” ।

इति । यदि पुनः कस्माच्चित् कारणात् केऽपि ब्राह्मणास्तदानीं
सन्निहिता न स्युः, तदा स्वयमेव पृषातकमवेक्षेत । तथा चोक्तम् ।

“ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्दविषः शेषं नवयन्नेऽपि भक्षयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषान्मणीन्
सर्वौषधिमिश्रानाबधीरन् स्वस्त्ययनार्थम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्,—बहुवचनात् त्रिप्रसूतीन्, भोजयित्वा, स्वयञ्च भुक्त्वा ।
अथ, “अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति”—इति सिद्धत्वादेतद-
वाच्यम् ? उच्यते । अत्यन्ताशक्तावप्यस्मिन् कर्मणि तयाणामा-
वश्यकत्वार्थमिदमुक्तम् । अशक्तौ खल्वेकस्यापि ब्राह्मणस्य भोजनं
प्राप्नोति, यथाशक्त्युपदेशात् । तन्निरासार्थं ब्राह्मणान् भोजयि-
त्वा,—इत्याह । नैतत् युक्तम् । कस्मात् ? अशक्योपदेशात् । यो-
हि द्वौन् भोजयितुं न शक्नोति, कथं तस्य तदुपदिश्येत ?
अशक्योपदेशः खल्वप्रमाणमेव स्यात् । न च प्रमाणं शास्त्रमप्र-
माणं कल्पयितुमुचितम् ।

अपर आह । भोजयित्वा,—इति कर्माकाङ्क्षायां पृषातक-
मिति प्रकृतमन्वीयते । अन्यथा, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रस-
ज्येयाताम्,—इति । एतदपि न सुन्दरम् । कस्मात् ? यस्मात्
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्युक्ती निर्विशेषितमेव भोजनं ताव-
दवगम्यते, न किञ्चिदत्रापेक्षणीयमस्ति । येन तृप्तिः सम्पद्यते,
तेन केनापि भोजयति,—इत्यवगम्यत एव । “ब्राह्मणान् भोजय”
“कौण्डिन्यान् भोजय” “शयाना भुञ्जते यवनाः”—इत्येवमादि-
प्रत्ययव्यपदेशानां लोके बहुलमुपलम्भात् । “लोके येष्वर्थेषु प्रसि-
द्धानि पदानि, तानि (सति सम्भवे) तदर्थान्येव सूत्रेषु”—इति
हि नः प्रतिज्ञातम् । पृषातकं भोजयित्वा,—इति खल्वानुमानिकं
परिचिकल्पयिषितम् । न चैतत् शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते तं बाधित्वा शक्नोत्यात्मानं लब्धुम् । नापि पृषातकेन
तृप्तिः सम्पद्यते । भुजिचोदनायाश्चैवमेवार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते,—
“अपवर्गेऽभिरूपभोजनम्”—इत्येवमादौ ।

अपि च । उत्तरत्र पृषातकमिति कुर्वन्नाचार्योऽत्र
पृषातकव्यतिक्तस्यैव भोजनं दर्शयति । तस्मात्, अस्मिन्
कर्मणि अपवर्गविहितव्यतिरिक्तस्यापि ब्राह्मणभोजनस्याभ्यनुज्ञानार्थं
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इति वचनम् । कर्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा ।
कथं नाम ? अपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमिदानीं कारयित्वा
स्वयञ्च भुक्त्वा वक्ष्यमाणं कर्म कर्तव्यम् । अवचने खल्विदानीमेतन्न
प्राप्नोति । कस्मात् ? इतः परमपि कर्मोपदेशात् । तस्मात्,
अपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं सायं माभूदिति तदेव ब्राह्मण-
भोजनमिदानीं मुच्यते,—इत्यादरणीयम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा, जातुषान्
 लाक्षाकृतान् मणीन्, सर्व्वीषधिमिश्रान्, सर्व्वीषधयो व्या-
 ख्याताः । तन्मिश्रान्, सर्व्वीषधिगर्भान्—इत्यर्थः । आबध्नी-
 रन्, स्वस्त्ययनार्थम् । स्वस्ति,—मङ्गलं, तस्य अयनं प्राप्तिः, तद-
 र्थम् । बहुवचनोपादानात् न परं गृहपतिरेवाबध्नीत, किन्तु
 अन्येऽपि स्वस्त्ययनेष्वपि गृह्या आबध्नीरन् । कुत्र आबध्नीरन् ?
 स्ववाही, बालानाञ्च ग्रीवासु । कुतः ? तथा प्रसिद्धेः । स्वस्त्य-
 यनार्थम्,—इति मणिबन्धनं स्तौति, न फलविधिः । वाक्य-
 भेदापत्तिः । कथं नाम ? मणीन् आबध्नीरन्, तच्च स्व-
 स्तयनार्थं भवति,—इति यदि द्वावप्यर्थौ विधित्तिर्तौ, भिद्येत
 वाक्यम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘स्वस्त्ययनार्थमिति वचनात् मणि-
 बन्धनस्य काम्यत्वं गम्यते । ततश्चैतस्मिन्नक्रियमाणेऽपि न दोषः ।
 यद्यपि, “एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत”—इत्यादौ
 नित्येऽपि कामसम्बन्धो दृश्यते, तथापि रक्षामणिप्रतिसरादि-
 बन्धनस्य लोके भूयसा काम्यतैव दृश्यते । अतो न दोषः ।’
 इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत ॥

॥ ७ ॥

सायं रात्रौ, गाः पृषातकं प्रकृतं, प्राशयित्वा, सहवत्साः वासयेत,
 —वत्सैः सहावियुक्ताः कृत्वा वासयेत तां रात्रिम् । ‘वासयेरन्’—
 इति केचित् पठन्ति । पृषातकम्,—इति द्वितीयानिर्देशात् सर्व्व-
 मेव पृषातकं प्राशयितव्यं, न किञ्चिदप्यवशेषणीयम्,—इति
 दर्शयति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अनेन खलु पृषातकप्राशनादिना,—

स्वस्ति हासां भवति ॥ ८ ॥

स्वस्ति मङ्गलं, ह किल, आसां गवां भवति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

आश्वयुजे किल मासि कालवशान्नवशस्यानि भवन्ति । व्रीहयः
खल्वत्र पच्यन्ते । नवयज्ञश्चाकृत्वा तदग्नन् अग्निमान् प्रत्यवेति,
प्रायश्चित्तञ्च प्राप्नोति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अग्निष्टा नवयज्ञेन नवान्नं योऽत्यकामतः ।

वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते” ।

इति । अतो नवयज्ञस्तावदिदानीं प्रस्तूयते,—

नवयज्ञे पायसश्चरुरैन्द्राग्नः ॥ ९ ॥

नवेन शस्येन यज्ञो नवयज्ञः । तस्मिन् ऐन्द्राग्नः पायसश्चरुः,—
कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी, तौ देवता
अस्येति ऐन्द्राग्नः । सेयं इन्द्रदेवता । इन्द्राग्निभ्यां त्वा,—इति
निर्व्वापः । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा,—इति होमः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तस्य मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिराज्या-
हुतिभिरभिजुहोति ;—शतायुधायेत्यतत्प्रभृतिभिः ॥

॥ १० ॥

तस्य चरोरेकदेशेन मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिः आज्या-

हुतिभिः अभिजुहोति,—अभि सर्वतोभावेन ;—समाहितमना-
 ष्छन्दोदैवतार्षादीन्यनुस्मरन् जुहोति, शतायुधाय,—इत्येतत्-
 प्रभृतिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः ॥ १२ ॥

यावन्तो ब्राह्मणा उप समीपं इता गता स्युर्भवेयुः , तावतो-
 ब्राह्मणान् हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—प्रकर्षेण वक्ष्यमाणविधिना
 आशयेत् भोजयेत् । ननु, हविरुच्छिष्टं प्राशयेत्,—इति वक्तव्ये
 शेषग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते । हविरुच्छिष्टं ब्राह्मणान् प्राश-
 यित्वा शेषं स्वयं प्राश्नीयात्,—इत्येतत्प्रज्ञापनार्थं शेषग्रहणम् ।
 कथं नाम ? शिष्यते अस्मादिति शेषः , हविरुच्छिष्टञ्च तत्
 शेषञ्चेति हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—इति वचनव्यक्त्या तावत्
 ब्राह्मणप्राशनादप्यवशेषोऽवगम्यते, तस्य च यजमानप्राशनं कल्प्यते ।
 कस्मात् ? वक्ष्यमाणप्राशनविधौ विशेषानुपदेशात् । तदर्थत्वाच्च
 नवयज्ञस्य । नवयज्ञमकुर्वतो नवान्नप्राशनप्रतिषेधात् नवयज्ञात्
 परतो यजमानस्य तत्प्राशनावगतेः । अतएव, शिष्टस्य नवहविषः
 प्राशनमन्त्रे सर्वेषामधिकारं स्मरता कात्यायनेन सर्वशब्दात्
 यजमानस्यापि शेषप्राशनमनुशिष्टम् । तच्चोपदर्शितमुपदर्शयिष्यते
 च । हविरुच्छिष्टशेषम्,—इति द्वितीयाकरणात् सर्वस्यैव शेषस्य
 प्राशनं यजमानः कुर्यात् न तु यत्किञ्चिदेव प्राश्य शेषमन्यस्मै

दद्यात्,—इति बोद्धव्यम् । स स्वयं कृतकार्यो यजमानः
स्वभोजनकाले सर्व्वं प्राश्नीयात् । यदि पुनः केऽपि ब्राह्मणा नोपेताः
स्युः, तदा स्वयमेव प्राश्नीयात् । कस्मात् ?

“ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्विषः शेषं नवयन्नेऽपि भक्षयेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ प्राशनविधिरभिधीयते,—

सकृदपामुपस्तीर्य्य द्विश्चरोरवद्यति ॥ १३ ॥

सकृदेकवारम् अपामुदकस्य उपस्तीर्य्य सुवेणोपस्तरणं कृत्वा,
द्विः,—द्विःकृत्वः—मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्च, चरोरवद्यति मेक्षणेनाव-
दानं करोति । कुत्र अवद्यति ? दक्षिणे पाणौ । कस्मात् ?
“यत्रोपदिश्यते कर्म”—इति परिशिष्टकारवचनात्, इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायः । एवञ्च, उपस्तरणादिकं वामेनैव पाणिना
कर्त्तव्यं भवति । कस्मात् ? दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् ॥ ० ॥
॥ १३ ॥ ० ॥

त्रिर्भृगूणाम् ॥ १४ ॥

भृगूणां चरोस्त्रिःकृत्वोऽवद्यति । पश्चार्द्धादिति तेषामधिकम् ॥
॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

अपाञ्चैवोपरिष्ठात् ॥ १५ ॥

अवदानानामुपरिष्ठादपामभिचारयति सुवेणैव । अशब्दोऽभि-

घारणव्यापारस्मारणार्थः । एवमशब्दो यासामंपामुपस्तरणं कृतं,
तासामेवापामभिघारणकरणार्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

एवं चरुशेषं पाणी कृत्वा,

असंस्वादं निगिरेद्भद्रान्नः श्रेय इति ॥ १६ ॥

असंस्वादं सम्यगास्वादनं यथा न भवति, तथा निगिरेत् भक्ष-
येत्, भद्रान्नः श्रेय इति मन्त्रेण । असंस्वादमिति कुर्वन् दन्तैर-
चर्चयित्वा निगरणमुपदिशति । कियन्मात्रमप्यास्वादनं न शक्यते
प्रतिषेद्धुम् इति खल्वसंस्वादमित्याह । किं कारणम् ? निग-
रणपक्षेऽपि तस्यावर्जनीयत्वम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

एवं त्रिः ॥ १७ ॥

एवमनन्तरीक्तया रीत्या त्रिवारत्रयं निगिरेत् । प्रथमेन सहैव
त्रित्वं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८ ॥

चतुर्थं निगरणं तूष्णीं कुर्यादमन्त्रकमित्यर्थः । अयमेव विशेषः ।
उपस्तरणादिकं सर्व्वमत्रापि पूर्व्ववदेव भवति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

भूय एवावदाय ॥ १९ ॥

भूय एव पुनरपि चरोरवदाय निगिरेत् । भूयः पुनरपि चरो-
रवदायैव—इति वा वर्णनीयम् । तस्मादुपस्तरणमभिघारणञ्चात्र
न भवति । इतरथा खल्ववदायेति पुनर्व्वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
सोऽयमेवमशब्दोऽस्यार्थस्योपोदलको भवति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

कामन्तत्र स॒स्वादयेरन् ॥ २० ॥

तत्र तस्मिन्निगरेण काममिच्छया संस्वादयेरन् । सेयं प्राशनेति-
कर्त्तव्यता सर्वेषामेव स्यात् । कस्मात् ?

“पृषातकप्रेक्षणयोर्नवस्य हविषस्तथा ।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

आचान्तोदकाः प्रत्यभिमृशेरन्मुखं शिरोऽङ्गानी- त्यनुलोममोसीति ॥ २१ ॥

आचान्तोदकाः मुखं शिरोऽङ्गानि,—बाहुजठरादीनि च अभि-
मृशेरन् स्मृशेरन् । बहुवचनात् सर्वे । इतिशब्दः चशब्दार्थः समु-
च्चये । कथमभिमृशेरन् ? अनुलोमम् । लोन्नामनुकूलं यथा
भवति तथा अभिमृशेरन् । केन मन्त्रेण ? अमोऽसि,—इति
मन्त्रेण । अत्राह । आचान्तोदकाः—इति किमर्थमुच्यते, ननु
निगरणादुच्छ्रिता एव सर्वे कथममाचान्तोदकाः कर्म वा
करिष्यन्ति, मन्त्रं वा पठिष्यन्ति ? उच्यते । अत्राचान्तोदकाः—
इति कुर्वन् बोधयति ; यत्राचमनं न चोच्यते,—तत्रोच्छ्रित्वमेव
न भवति, यथा प्राणान्निहोत्रसोमभक्षणादौ । तथाचोक्तं गृह्या-
संग्रहे ।

“मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद्दिप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमभिमर्शनमन्तः प्रत्यवयव-
मावर्तते आहोस्वित् सकृदेव भवति ? इति । प्रत्यवयवमावर्तते,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? अवयवभेदात् । ‘भेदे मन्त्रावृत्तिः’—
इति च सूत्रकारवचनात् । प्रतिशब्दकरणाच्च । प्रत्यभिष्टशेरन्—
इति प्रतिशब्दं कुर्वन्नाचार्यः प्रत्यवयवं समन्तकमभिमर्शनं दर्श-
यति । अन्यथा खल्वनर्थक एव प्रतिशब्दो भवेत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

आश्वयुजीप्रस्तावात् व्रीहीनधिकृत्य नवयज्ञः स्तुतितः । व्रीहयो-
हि शरदि पच्यन्ते । तस्मात् व्रीहियज्ञ एवायम् । इदानीमन्य-
त्राप्येतस्यातिदेशः क्रियते,—

एतयैवावृता श्यामाकयवानाम् ॥ २२ ॥

एतया व्रीहियज्ञोक्तयैवावृता रीत्या श्यामाकयवानामपि हवन-
प्राशनादिकं कुर्यात् । एवमशब्दः कृत्स्नकर्मणोऽतिदेशार्थः । श्या-
माका यवाश्च शस्यभेदाः । एवञ्च शालियज्ञोऽस्माकं नावश्यकः ।
कस्मात् ? अस्मदाचार्येणानुपदेशात् । श्यामाकयज्ञश्च गृहमे-
धिनो न भवति, किन्तु वैखानसस्यैव । कस्मात् ? तस्य ग्राम्य-
प्रतिषेधात् । तथा चोक्तम् ।

“शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिमः स्मृतः” ।

इति । एतस्माच्च लिङ्गात् शरदि व्रीहियज्ञः, वसन्ते च नवयज्ञः

कर्त्तव्यः । “गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरदसस्तयोर्यजेत, श्यामाकै-
र्वनी वर्षासु, आपत्कालेऽन्येन पुरातनैर्वा” — इति च ब्राह्मणं
भवति । इत्तुप्रभृतयस्तु विनैव नवयज्ञं भक्षणियाः । तत्र तदनुप-
देशात् । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“इक्षवः सर्वस्वत्वाच्च कोद्रवा वरटैः सह ।

अकृताययणा भक्ष्या येषां नोक्ता हविर्गुणाः” ।

इति । गोधूमादिष्वपि नास्त्येव नियमः । कस्मात् ? अनुपदेशा-
देव । तदप्याह स एव ।

“नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।

नाश्रीया न च हुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः” ।

इति । अत एव श्यामाकयवयोरेव भक्षणमन्तः सूत्रयिष्यते ॥ ० ॥
॥ २२ ॥ ० ॥

अयमत्र विशेषः,—

अग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्यामाकानाम् ॥ २३ ॥

अग्निः प्राश्नातु,—इति श्यामाकानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्तः ।
सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

एतमुत्थं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम् ॥ २४ ॥

एतमुत्थमिति यवानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्तः । समानमन्यत् ।
‘तत्रापि पीर्णमाग्नेनेष्टा दर्शमकृत्वा अन्तरा नवयज्ञो न कर्त्तव्यः ।
कृतः ?

“नैकस्मिन् कर्मणि तत कर्मान्यत्तायते यतः” ।

इति वचनात्—इति शिष्टाः । घौर्यमासाद्यं दर्शान्तं खल्विद-
मिकं कर्म ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका ॥ ० ॥

आग्रहायण्यां बलिहरणम् ॥ १ ॥

अग्रे हायनमस्येत्यग्रहायणो मार्गशीर्षः, तस्येयं पौर्णमासी आग्र-
हायणी, तस्यां बलिहरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तत् आग्रहायणीबलिहरणं श्रावणेनैव बलिहरणेन व्याख्यातम्—
इति कृत्स्नकर्मातिदेशः । तस्मादत्रापि, पुरस्ताच्छालाया उप-
लेपनम्—इत्येवमादि—सक्तुविधानान्तमङ्गि कृत्वा, अस्तमिते सवि-
तरि तथैव रीत्या बलिहरणं कर्त्तव्यम् । ननु एतस्योपरितनैः सूत्रैः
पूर्वाह्णे कर्मोपदेशात् इदमपि पूर्वाह्ण एव तस्मादादितः क्रि-
यताम् ? न,—इत्युच्यते । उपन्यासमात्रत्वादस्य । कालोऽपि हि
तदीय एव चोदकात् प्राप्नोति । आनुमानिकं खल्वस्य पूर्वाह्ण-
कालत्वं चिकल्पयिषितम् । तच्च चोदकं बाधित्वा सेहुं नार्ह-
तीति । तस्मात् श्रावणीबलिहरणवत् इदमपि बलिहरणमस्त-
मयात् परत एव करणीयम् । श्रावणेनैव,—इत्ययमेवकारोऽपि
अस्यार्थस्योपोदलको भवति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अयमत्र विशेषः,—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ॥ ३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पूर्व्वाल्ल एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं
वीरणां फलवतीमपामार्गं शिरीषमेतान्याहारयित्वा
तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति-
वाच्यैतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्यागारात् प्रभृति धूमं
शातयन् गृहाननुपरीयात् ॥ ४ ॥

प्रातराहुतिं हुत्वा अथानन्तरं पूर्व्वाल्ल एव दर्भाहरणादिकं कु-
र्यादिति व्यत्यासेन योजनीयम् । सिद्धाऽपि प्रातराहुतिः पुन-
रुच्यते कर्मक्रमार्थम् । कथं नाम ? प्रातराहुतिं हुत्वेव दर्भाहर-
णादि, न पुनरीपवसथिकस्थण्डिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—
इति । कथं पुनरेवं ज्ञायते, ननु प्रातराहुतिं हुत्वा अथ स्थण्डि-
लोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—इत्येवमपि शक्यं वर्णयितुम् ? सत्यं
शक्यं, तथापि नैवं वर्ण्यते । कस्मात् कारणात् ? यस्मादस्यां
वर्णनायामादौ कृतमपि स्थण्डिलोपलेपनमासादितमग्न्याद्यादिकं
पश्चात् धूमशातनवेलायामुपसृज्येत दुष्येत च । तच्चानिष्टम् ।
तस्मात् पूर्व्वमेव वर्णनामाद्रियामहे ।

दर्भादयः प्रसिद्धाः । वीरणा,—वीरण इति यः कथ्यते ।
फलवती,—वदर्याः फलयुक्ता शाखा । तथा चोक्तम् ।

“सफला वदरीशाखा फलवत्यभिधीयते” ।

इति । तान्येतानि दर्भादीनि षट् केनचिदाहारयित्वा । अन्यस्याहर्तुरभावे च स्वयमप्याहृत्य 'तूष्णीं' प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नित्यर्थः । एवमेके । तूष्णीममन्त्रकम् । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । 'अक्षतसक्तूनाम्' अवयवलक्षण्यं षष्ठी । यवसक्तूनामेकदेशं दक्षिणहस्तेनादाय 'अग्नी' 'कृत्वा' प्रक्षिप्य, 'ब्राह्मणान्' बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन् 'स्वस्तिवाच्य' स्वस्ति वाचयित्वा (तेभ्यः स्वस्तिवाचनिकं किञ्चित् दत्त्वा) 'एतैः' प्रकृतैः, 'सम्भारैः'—सम्भिभ्रयन्ते इति सम्भारास्तैः,—एकत्री-कृतैर्दर्भादिभिरित्येतत् । 'प्रदक्षिणं' यथा भवति तथा, 'अग्न्या-गारात् प्रभृति' अग्निगृहादारभ्य, गृहपटलादिसंलग्नं 'धूमं' 'शतयन्' सर्वान् 'गृहान्' 'अनु' लक्ष्मीकृत्य, 'परि' सर्वतो-भावेन, 'इयात्' गच्छेत् ।

अक्षतसक्तूनाम्,—इति करणात् दर्भादीनामाहरणानन्तरं अक्षतसक्तव उत्पादयितव्याः, ततस्तेषामेकदेशमग्नौ करोति,—इति बोद्धव्यम् । न खल्वनुत्पादितानामक्षतसक्तूनां शक्नोत्यग्नी कर्तुम् । तस्मादुत्पादयितव्या अक्षतसक्तवः । ननु वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरियं स्यात् ? न स्यात् । कुतः ? यतो न खल्वप्रकृतानामसंशब्दितानां प्रतिपत्तिः शक्या वर्णयितुम् । असन्निधानात् । नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च । नित्यं खल्वेतदग्नी करणम् । अनित्यश्च बलिशेषः । न चानयोः संयोगः सम्भवति । तस्मादुत्पादयितव्या-एवाक्षतसक्तवः । एवमेके ।

अपर आह । वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः

स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरेवेयम्,—इति । न च नित्या-
नित्यसंयोगविरोधः शङ्कनीयः । अस्यापि नित्यत्वे प्रमाणा-
भावात् । न खलु शेषाणां प्रतिपत्तिरियमित्यस्यां वर्णनायाम्
अस्य नित्यत्वं शक्यते वक्तुम् । न चात्रान्यत् किमपि प्रमाणं
पश्यामः ।

स्थादेतत् । अप्रकृतानामसंशब्दितानामसन्निहितानां कथं
प्रतिपत्तिर्वर्ण्यते ? उच्यते । नात्यन्तमप्रकृता असन्निहिता-
श्चाक्षतसक्तवः । कथम् ? इत्यम् । ये खल्वक्षतसक्तवो वर्षा-
स्त्रहरहर्षलिहरणार्थं स्थापितास्तेरेव आग्रहायणीपर्यन्तं बल-
यो हर्त्तव्याः,—इति स्थितम् । एवञ्चाख्येव तेषां कियन्मात्रमपि
प्रकृतत्वं सन्निहितत्वञ्चाग्रहायण्या । तथाच सत्यकिश्चित्करमसंश-
ब्दितत्वम् । अपि च । अस्मिन् शास्त्रे “पानव्यापञ्च तद्वत्”—
इत्यादिवत् व्यवहितस्याप्यभिसम्बन्धः आचार्यस्यानुमतः । कथं
ज्जायते ? आचार्यपुत्रवचनात् । तथा च गृह्यासंग्रहः ।

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति । तस्मादसन्निहितानामप्यस्तु सम्बन्धः । तत्र ब्रूमः । नित्य-
प्रकरणान्नानात् गौतमेनाग्रहायणी कर्मणः पुरुषसंस्कारमध्ये
पठितत्वाच्चास्य नित्यत्वावगतेरेतदक्षतसक्तूनामग्नौ करणमनित्य-
मित्यसमीचीनं वचनम् । तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थ आदरणीयः ॥

॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ॥ ५ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तच्च धूमशातनलक्षणम् । कृतोऽर्थो यैः, तान्
सभारान् दर्भादीन् उत्सृजेत् । अर्थात् प्राप्तस्याप्युत्सर्गश्च वचन-
मानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? धूमशातनानन्तरक्षण एवोत्सृजेत्
न क्षणमपि गृहे धारयेत्—इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे औपवसथिकं स्थण्डिलोपलेपनादि कृत्वा,—

जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्यत-
इत्येतेन द्विकेन सर्वेन ॥ ६ ॥

जातशिलाः,—

“घना विसिकताशङ्काः स्मृता जातशिलासु ताः” ।
इत्युक्तलक्षणाः । तासु, बहुवचनात् त्रिप्रभृतिषु, मणिकमलिञ्जरं
महदुदकभाण्डमित्येतत् । प्रतिष्ठापयति स्थापयति । वास्तोष्यते,
—इत्येतस्यां ऋचि गीयमानेन द्विकेन साम्ना—सर्वेन प्रकृतयैव
ऋचा सह वर्त्तमानेन,—इत्थर्थः । द्विकेन साम्ना ऋचा चेति
यावत् । ननु, एतेन—इति शक्यमवक्तुम्, अथोच्यते,—कारणं
वक्तव्यम् ? क्रमार्थमित्याह । द्विकेन सर्वेन—इत्येतावत्युच्यमाने
न ज्ञायते,—किं द्विकात् पुरस्तादक् स्यात् ? आहोस्त्रि-
दुपरिष्ठात् ? उताहोमध्ये ? अथ वा प्रतिसाम ? यद्वा सूत्रन्या-
यादुभयतः ?—इति । तदेतन्निरासार्थमाचार्यः एतेन—इत्याह ।
एतेन एवभूतेन यथाक्रमोपन्यस्तेनेत्यर्थः । तेन, पूर्वं द्विकमु-
च्चार्य पश्चादुच्चारयेत् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दावदकुम्भौ मणिक आसिञ्चेत् समन्यायन्तीत्येत-
यच्चा ॥ ७ ॥

द्वौ उदकपूर्णौ कुम्भौ प्रतिष्ठापिते मणिके आसिञ्चेत् समन्या-
यन्ति,—इत्येतया ऋचा । ऋकग्रहणं सामप्रतिषेधार्थम् । अत्र
प्रतिकुम्भम् ऋगावृत्तिर्बोद्धव्या । कस्मात् ? “भेदे मन्त्रावृत्तिः”—
इति सूत्रणात् । तथा चोक्तम् । “प्रतिकुम्भमृचं पठेत्”—इति ।
सोऽयं मणिकसंस्कारः । एवञ्च, “मणिकाद्वा गृह्णीयात्”—
इति यदुक्तं, तदेतस्मात् संस्कृतान्मणिकान्ग्रहणीयम् । यच्च, उद-
धानस्य बलिहरणमुक्तं, तदप्येतस्यैवेति बोद्धव्यम् ।

अत्रेदं सन्दिह्यते । आग्रहायण्या ऊर्ध्वं यदि मणिको नष्टो-
विनष्टो वा भवति, तदा किमेतावन्तं कालमपेक्ष्य पुनराग्रहा-
यण्यामागतायामेव मणिकान्तरं संस्करणीयम्, उत यदैव
विपद्यते तदैवान्यदाहृत्य ?—इति । तदैव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
अस्य कर्मार्थत्वात् । तावन्तं कालं मणिकाभावे हि कर्मणो-
नाभिनिष्पत्तिः स्यात्, स्याद्वा न सुकरा भवेत् । तथा चोक्तम् ।

“नष्टो विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च ।

तदैवाहृत्य संस्कार्यो नापेक्षेदाग्रहायणीम्” ।

इति । यदि पुनरन्यस्यामाग्रहायण्यामागतायामपि पूर्वसंस्कृत-
एव मणिको दृढो वर्तते, तदोदकुम्भासेचनमात्रं कर्तव्यम् ।
कुतः ?

“दृष्ट्वेदाग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्मणः ।

कुम्भी मन्त्रवदासिञ्चेत् प्रतिकुम्भमृचं पठेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रदोषे पायसश्चरुः ॥ ८ ॥

आग्रहायण्यामित्येव । आग्रहायण्यै त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,—इति निर्व्वपः । कुतः ? देवतान्तरस्यानुपदेशात् मन्त्रस्य चाव्यक्तलिङ्गत्वात् श्रुताया एवाग्रहायण्यादेवतात्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात् । “अनाज्ञातेषु तथादेशम्”—इत्यग्रे सूत्रणाञ्च ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् प्रथमा हव्युवाससेति ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १० ॥

कुतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पश्चादग्नेर्वर्हिषि न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य प्रतिक्षत्र-
इत्येता व्याहृतीर्जपति ॥ ११ ॥

अग्नेः पश्चिमतः वर्हिषि कुशोपरि न्यञ्चौ अधोमुखौ पाणी पूर्व्वोक्त-
प्रकारेण प्रतिष्ठाप्य, प्रतिक्षत्र इत्येताः प्रतिशब्दा व्याहृतीर्जपति ।
व्याहृतिग्रहणं सुत्यर्थम् । अत्राग्रहायणीकर्मणः परिसमाप्तिः ।
वामदेव्यमिदानीं गातव्यम् । यदि कैश्चित् कथञ्चित् श्रवणाकर्म-
न कृतं, तदा तैराग्रहायण्यां बलयो न हतव्याः, सर्व्वमन्यत्-
पूर्व्ववदेव करणीयम् । तथा चोक्तम् ।

“अवणाकर्म लुप्तचेत् कथञ्चित् सूतकादिना ।

आग्रहायणिकं कुर्याद्वलिवर्जमशेषतः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं स्वस्तरारोहणं प्रस्तूयते,—

पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ १२ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पश्चादग्नेरिति करण-
मग्न्यागारनियमार्थम् । तेन, अग्न्यागार एव स्वस्तरास्तरणं
कर्त्तव्यम् । एवञ्च, अग्न्युपदेशस्यान्यार्थत्वादहोमकोऽयम्—इति
केचित् । पुंसवनादिवत्तु अयमपि सहोमक एव स्यात्—इति
अपरे । प्राग्वसन्तादुदगयने यत् पुण्यमहस्तत्र पूर्वमन्वाहार्य-
आहुं कृत्वा सायं बलिहरणान्ते नित्यकर्मणि कृते, स्वस्तरास्तरणं
करणीयम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “प्राग्वसन्तादुदगयने पुण्येऽङ्गि
सायं स्वस्तरमुदगग्रमास्तीर्य” —इत्यादि । अस्मद्गृह्यकारपरिभाषा-
सिद्धमुदगयनादिमात्रं वा स्वस्तरारोहणस्य कालः स्यात् । केचि-
त्तु,—“जर्द्धं स्वस्तरशायी स्यात्”—इति वचनमालोचनमात्रेण
पश्यन्तः, आग्रहायण्यङ्गत्वं स्वस्तरारोहणस्य मन्यमानाः, तत्रैवा-
वसरे स्वस्तरास्तरणम्—इच्छन्ति । तदसङ्गतम् । जर्द्धमित्येनेना-
ग्रहायण्या जर्द्धत्वमात्रस्यावगमात् ।

“पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशात् स्वस्तरारोहणस्य च” ।

इति परिशिष्टवचनविरोधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

उदगग्रैस्तृणैः ॥ १३ ॥

स्वस्तरमास्तारयेदिति वर्त्तते ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

उदक्प्रवणम् ॥ १४ ॥

उत्तरस्यां दिशि क्रमनिम्नं स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्मिन्नहृतान्यास्तरणान्यास्तीर्य दक्षिणतो गृह-
पतिरुपविशति ॥ १५ ॥

तस्मिन् स्वस्तरे अहृतान्यखण्डितानि आस्तरणानि कम्बलादीनि
आस्तीर्य, दक्षिणतः—स्वस्तरस्य दक्षिणे भागे, गृहपतिरुपविशति
॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्य चोत्तरतः,—

अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम् ॥ १६ ॥

अवरे कनिष्ठाः, अनन्तराः अव्यवहिताः सन्तो यथाज्येष्ठं ज्येष्ठा-
नुक्रमेणोपविशन्ति । यो यो ज्येष्ठः स स गृहपतेरनन्तरो यथा
स्थादित्यर्थः ।

एवं वा,—

अनन्तरा अव्यवहिताः—एकपाकीपजीविनः तद्गृह्या इत्येतत् ।
तदेवभूता अवरे यथाज्येष्ठमुपविशन्ति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥
तेषामप्युत्तरतः,—

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः ॥ १७ ॥

अनन्तराः,—इत्युक्तार्थम् । भार्याः गृहपतिप्रभृतीनां पत्न्यः

सजाताः सापत्या उपविशन्ति । जातमपत्यम् । चशब्दः उपवेशन-
क्रमविशेषद्योतनार्थः । कथं नाम ? येन क्रमेण गृहपतिप्रभृतय-
उपविष्टाः, तेनैव क्रमेण तेषां भार्या अप्युपविशेयुः । अपत्या-
न्यपि स्वस्याः स्वस्या मातुस्तङ्गे उत्तरतो वा उपविशेयुः,—इति ।

अथैवम्, अत्र यथाज्येष्ठमुपवेशनं न स्यात् ? मा भवतु, का नो-
हानिः । अथवा । पत्युरेव वयसा स्त्रीणां वृद्धत्वस्मरणात् पतीनाञ्च
यथाज्येष्ठमुपवेशनात् भार्याणां स्वस्वपतिक्रमेणोपवेशने यथा-
ज्येष्ठत्वमपि कथञ्चिदनुगृह्यत एव । परमार्थतस्तु, सजातानां
भार्याणामुपवेशनं सूत्रयन्नाचार्यो नात्र यथाज्येष्ठमुपवेशनमनु-
जानातीत्यवगम्यते । एतदर्थं चशब्दं प्रयुक्तवान् । भार्याः पुनः
सापत्या उपविशन्ति, न पुनरत्रापि यथाज्येष्ठत्वनियमः,—इत्य-
भिप्रायः । न खल्वेवमपत्यानां यथाज्येष्ठमुपवेशनं सम्भवति । अन्ये
पुनरत्रापि यथाज्येष्ठमुपवेशनमिच्छन्ति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरे न्यञ्चौ पाणी प्रति-
ष्ठाप्य स्थोना पृथिवि नो भवेत्येतामृचं जपति ॥ १८ ॥

समुपविष्टेषु,—सम्यक्—प्राङ्मुखेषु उपविष्टेषु सत्स्वित्यर्थः । क-
स्मात् ? “प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे”—इति सूत्रकारवचनात् ।
स्पष्टमन्यत् । एतामिति स्वरवर्णसम्पादनार्थं छन्दोविज्ञानार्थ-
मविलोपार्थञ्च । कथं नाम ? एतामेवम्भूतां सेतिकरणमेव
जपतीति । अन्यथा खल्वितिकरणविलोपमपि कश्चिदाशङ्कीत ॥

॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

समाप्तायाऽ संविशन्ति दक्षिणैः पार्श्वैः ॥ १८ ॥

समाप्तायामेव ऋचि दक्षिणैः पार्श्वैः संविशन्ति स्वपन्ति । तस्मिन्नेव स्वस्तरे ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

एवं त्रिरभ्यात्ममावृत्य ॥ २० ॥

एवमनेन प्रकारेण—दक्षिणपार्श्वेनेत्यर्थः । अनन्तरोक्तं संवेशनमेव न तु स्वस्तरास्तरणमपीति द्रष्टव्यम् । त्रिरावृत्य त्रिःकत्वोऽभ्यस्य । किमविशेषेणैव ? न । कथन्तर्हि ? अभ्यात्मम् । आत्मनो गृहपतेराभिमुख्येन,—आत्मन आरभ्येत्यर्थः । कथं नाम ? येनैव क्रमेणोपविष्टाः तेनैव क्रमेण संवेशनं त्रिरावर्त्तयेयुः,—इति । प्रथमेन सहैव त्रित्वम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

स्वस्त्ययनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ॥ २१ ॥

स्वस्त्ययनानि अप्रतिरथादीनि यथाज्ञानं प्रयुज्य—यो यत् जानाति स तदुच्चार्य ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

अरिष्टं सामसंयोगमेके ॥ २२ ॥

अरिष्टं अरिष्टवर्गाख्यं सामसंयोगं—सामसमुदायं “अबोध्यग्निर्महित्रीणामिति द्वे”—इत्यादिकं प्रयुज्य इत्येके आचार्यामन्यन्ते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्य यथार्थम् ॥ २३ ॥

अप उदकमुपस्पृश्य दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा, यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिं दर्शयति । तेन वामदेव्यगानमिदानीं स्यात् । अन्ये

तु,—स्वस्थयनात् परत एव वामदेव्यगानमिच्छन्ति । यथार्थ-
मिति,—इदानीं कर्मणः परिसमाप्तत्वात् यस्य यदभिप्रेतं स तत्
कुर्यात्, न तु तत्रैवावस्थाननियमः,—इति व्याकुर्वते च ।
गृहपतेः किल बहवः पक्षाः स्वस्तरशयने ग्रन्थान्तरे पठ्यन्ते । स
यदि सद्यःपक्षमाश्रयेत्, तदा स्वस्तरादुत्थाय अभिप्रेते शयनान्तरे
शयीत । अथान्यपक्षमाश्रयेत्तर्हि तत्रैव स्वपेत् । तथा चोक्तम् ।

“ऊर्ध्वं स्वस्तरशायी स्थान्नासमर्हमथापि वा ।

समरात्रं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा ।

नोर्ध्वं मन्त्रप्रयोगः स्थान्नाग्न्यगारं नियम्यते ।

नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वञ्चापि दक्षिणम्” ।

इति । प्रथमाया रात्रेरूर्ध्वमन्यासु रात्रिषु स्वस्तरशयने स्वस्थय-
मुत्तरश्लोकोक्तोविशेषोद्गष्टव्यः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य नवमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके दशमी खण्डिका ।

अथेदानीमष्टकाकर्म्म प्रस्तूयते,—

अष्टका रात्रिदेवता ॥ १ ॥

अष्टका,—इत्येकवचनमधिकारार्थम् । उपरिष्ठादष्टकाबहुत्वस्यो-
पदेशात् । तथाच, या काचिदष्टका वक्ष्यमाणा सा सर्वा
रात्रिदेवता प्रत्येतव्या, न पुनरानन्तर्यादपूपाष्टकैव । रात्रि-
देवता यस्याः श्रेयं रात्रिदेवता अष्टका, कर्त्तव्या,—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सा खल्वियमष्टका,—

पुष्टिकर्म्मा ॥ २ ॥

पुष्टिः कर्म्म फलमस्या इति पुष्टिकर्म्मा । पुष्टिकर्म्म,—इति पाठे
पुष्टये कर्म्म पुष्टिकर्म्म । तदिदमष्टकाकर्म्म पुष्टये भवतीति तथै-
वार्थः । आह । ननु, परस्तादप्यष्टकादेवताः सूत्रयिष्यन्ते, तत्
किमिति पुष्टिकर्म्मा,—इति मध्ये सूत्रयित्वा रात्रिदेवतायाः सूत्र-
यिष्यमाणानाञ्च देवतानां व्यवायः क्रियते ? उच्यते । अष्टका
रात्रिदेवता,—इति निर्विशेषितमष्टकाकर्म्मोपदिश्य, पुष्टिकर्म्मा,
—इति परतः कुर्वन् नित्यत्वमस्यादर्शयति । कथं नाम ?
रात्रिदेवता तावदष्टका कर्त्तव्या, पुष्टिः फलमप्यस्या एव भवति, न

पुनः पुष्टिकाम एवाष्टकास्वधिक्रियते,—इति । कथं ज्ञायते ? कर्तव्यचोदनायां फलाश्रवणात् । अधिकारवेलायां तदनुपदेशाच्च । यदि पुनरष्टका पुष्टिकर्मा,—इति कुर्यात्, तर्हि रात्रिसत्त्व-
न्यायेन सन्निहिततरं पुष्टिफलमेव कामयमानस्तामधिकरोति,
—इत्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यात् । सा माभूदिति खल्वाचार्यः
अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा,—इति व्यत्यासेन प्रयुक्ते । काम्य-
तैवाष्टकानां कुतो न स्यात् ? व्यत्यासेन फलवादान्नानानित्यत्वा-
वगतेरिति ब्रूमः । नित्यप्रकरणे चोपदेशात् । नित्यानां हि
श्रवणाकर्मादीनां प्रकरणे अष्टका उपदिश्यते । तस्मात् साऽपि
नित्या भवितुमर्हति । तथा गौतमेनापि नित्यानामेव पुरुष-
संस्काराणां मध्ये,—“अष्टकापार्व्वणश्चाद्वशावण्याग्रहायणीचैत्रा-
श्वयुजी”—इत्यष्टका सूत्रिता । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गौतमादिभिः ।

अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्व्वे कालक्रमोदिताः” ।

इति । उपदेशादेव सर्व्वेषामविशेषेण करणे सिद्धे पुनः करणोप-
देशोऽवश्यंकरणमेव बोधयति । अष्टकादिप्रक्रमे तदकरणे दोष-
श्रवणाच्च । तथा चोक्तम् ।

“यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीनैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः”

इति । तस्मादष्टका नित्येति सिद्धम् । अत्राह । यदि नामाष्टका
नित्या, तर्हि पुष्टिकर्मापि कथं भवति ? उच्यते । अस्तु नाम
नित्या, काम्याऽपि भविष्यति । कस्मात् ? फलोपदेशस्यार्थवत्त्वोप-
पत्तेः । यद्वा । फलवाद एवायमष्टकां स्तौति, न पुनः फलमप्य-

नेनोपदिश्यते । किं कारणम् ? उभयविधाने वाक्यभेदः ।
पाठान्तरेऽपि “उज्जीवुरुद्धै” — इत्यादिवत् फलवादत्वं बोद्धव्यम् ।
अथवा । नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेव पुष्टिफलं भविष्यति ।

“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्” ।

इति स्मरणात् । अथैवं समस्ता एव देवता उपदिश्य परत एव
पुष्टिकर्मा, — इति कुतो न सूचितम् ? परत एव वक्ष्यामः ।
अन्ये त्वाहुः, — “तथात्वे पुष्टिकर्म चतुरष्टको हेमन्तः, — इत्युत्तर-
सूत्रेणैकसूत्रताशङ्का स्यात्, अतस्तथा न कृतम्” — इति ॥ ० ॥
॥ २ ॥ ० ॥

आग्नेयी पित्रा वा प्राजापत्यर्तुदेवता वैश्वदेवीति
देवताविचाराः ॥ ३ ॥

अग्नेरियमाग्नेयी । प्रकृतत्वादष्टकेति सम्बध्यते । पितृणामियं
पित्रा । प्राजापतेरियं प्राजापत्या । ऋतवो वसन्तादयः, ते
देवता यस्याः सेयमृतदेवता । विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः, तेषामियं
वैश्वदेवी । वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । आग्नेयी वा पित्रा वा
प्राजापत्या वा ऋतुदेवता वा वैश्वदेवी वा । इति एते देवता-
विचारा भवन्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं पशुप्रोक्षणनिर्व्वापहोमेष्वेत-
द्विकल्पोक्तानां देवतानां मध्यादिच्छया अन्यतमस्या अभि-
सन्धानं कर्त्तव्यम् ? आहोस्वित् सर्वासाम् ? उताहो नैकस्या-
अपि ? इति । नैकस्या अपि, — इति ब्रूमः । किं देवताका
सर्वाष्टका ? न खल्वदेवताका भवितुमर्हति । उच्यते । न.

वयमदेवताकामष्टकामाचक्ष्महे, रात्रिदेवताकान्तु ब्रूमहे । कस्मात् पुनः कारणात् सतीष्वेतद्विकल्पोक्तास्वन्यास्वपि देवतासु रात्रिदेवतैवाष्टकाऽभ्युपगम्यते ? सूत्रप्रमाण्यादित्याह । अष्टका रात्रिदेवता,--इति खल्वाचार्य्येण सूत्रितम् । तत्प्रामाण्यात् रात्रिदेवता अष्टका अभ्युपगम्यते । ननु, आग्नेयी पितृगा वा,--इत्येतदप्याचार्य्यस्यैव सूत्रम् ? सत्यमाचार्य्यस्यैव सूत्रमेतत्, किन्तु नैतत् देवताविधानार्थं परन्तु परमतोपन्यासार्थम् । कथं पुनरवगम्यते,--परमतोपन्यासार्थमेतदिति । शृणु यथाऽवगम्यते । अष्टका रात्रिदेवता,--इति देवतामष्टकायाः सूत्रयित्वा, पुष्टिकर्मा,--इति च फलवादम्, आग्नेयीत्यादिकं सूत्रयन्नाचार्य्यः परमतमेतदिति दर्शयति । तदिदमर्थं पुष्टिकर्मा,--इति मध्ये सूत्रितम् । अन्यथा देवतोपदेशानां मध्ये फलवादोपन्यासोऽनुचित एव स्यात् ।

यच्च,--उत्तरेण सूत्रेण सहैकसूत्रताशङ्का-निरासार्थं मध्य एव फलवादोपन्यासः,--इति वर्णितम् । तदपि नातीव समीचीनम् । कस्मात् ? तदाशङ्काया अकिञ्चित्करत्वात् । एकसूत्रतायामपि क्षतेरभावाच्च । तस्मात्, अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा,--इत्यनेन स्वमतमभिधाय आग्नेयीत्यादिना परमतमादर्शितम्--इत्यादरणीयम् । गृह्यान्तरेऽप्येकैकमतपरतयैवैतासां देवतानामुपन्यासो दृश्यते । तथाच गृह्यान्तरम् । “तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत-आग्नेयीमेके * * प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके * * ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके”--इति । तस्मादेता देवता नैकस्याभिमताः अपि त्वेकैका देवता एकैकस्याचार्य्यस्य । तत्र, “रात्रिदेवतामेके”--इत्येतदस्मदाचार्य्यमतस्योपन्यासः,--इति बोद्धव्यम् । अपएतव

आचार्येण,—“अष्टका रात्रिदेवता”—इति सूत्रयित्वा, “इति देवताविचाराः”—इति सूत्रितं, न देवताविकल्पाः—इति । एतासां देवतानां स्वाभिमतत्वे तु, “नव षट् त्रय इति विकल्पः”—इतिवत् “देवताविकल्पाः”,—इत्येव कुर्यात् । तस्मात्,—देवताविचारा एवैते, न पुनरेता देवता भवन्ति । देवता त्वस्माभिरुक्तैव,—अष्टका रात्रिदेवता,—इति । सोऽयमाचार्यस्याभिप्रायः । देवताविचारप्रकारश्च बुद्धिमद्भिरुद्दनीयः । अन्यगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः ।

यच्च मन्त्रलिङ्गमग्न्यादीनामस्ति, न तद्देवताश्रुतिचोदितां रात्रिं बाधितुमीष्टे । दुर्बलं हि लिङ्गं श्रुतेरिति खल्ववोचाम । यथा च, मन्त्रलिङ्गावगताऽपि देवता तद्धितशिष्टया देवतया बाध्यते, तथैव देवताशब्दशिष्टयाऽपि बाध्यन्ते । न्यायस्याविशेषात् । अन्ये तु मन्यन्ते,—“अन्यतरस्या देवताया अभिसन्धानं न घटते । कुतः ? मध्यमाष्टकायाम्, अग्नावग्निः,—इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् । तस्मात्, सर्वासामभिसन्धानं कर्तुं युक्तम् । अत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होमः, तत्र होमकाले मन्त्रदेवतामेवाभिध्यायेत् । तथैव तत्राभिध्यातया भक्तिसाहचर्यात् सर्वा अप्येकदा देवता अभिध्याता इष्टदाश्च भवन्ति”—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

कियत्पुनरष्टका भवन्ति ? उच्यते,—

चतुरष्टको हेमन्तः ताः सर्वाः समाप्साश्चिकी-

षेदिति कौत्सः * ॥ ४ ॥

चतस्रोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं चतुरष्टको हेमन्तः ऋतुविशेषः । तदिदं त्रुत्संवत्सराभिप्रायं सूत्रम् । एतदुक्तं भवति । हेमन्त-मासचतुष्टये चतस्रोऽष्टका भवन्ति,—इति । ताः सर्वाश्चतस्रोऽप्यष्टकाः समांसाः मांससहिताश्चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । चिकीर्षेत्,—इति गुरुकरणं केनाप्युपायेन मांससम्पत्तिं कर्तुमिच्छेदित्युपदेशार्थम् । इति,—अनन्तरोक्तं,—चतस्रोऽष्टकाः—इति, तासु सर्वासु मांसम्—इति च , कुत्सस्यापत्यं कौत्स आचार्यो-मन्यते ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

त्राष्टक इत्यौद्गाहमानिः ॥ ५ ॥

तिस्त्रोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं त्राष्टको हेमन्तः,—इत्यौद्गाहमानिराचार्यो मन्यते । उद्गाहमानस्यापत्यमौद्गाहमानिः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥ यथौद्गाहमानिराचार्यो मन्यते,—

तथा गौतमवार्कखण्डी ॥ ६ ॥

आचार्यावपि मन्येते । एवञ्च, औद्गाहमानिगौतमवार्कखण्डीनामाचार्याणामनुमतस्यष्टकपञ्च एवास्मदाचार्यस्याप्यभिप्रेतः,—

* अत्र भट्टभाष्ये 'चतुरष्टको हेमन्तः'—इति 'ताः सर्वाः समांसाश्चिकीर्षेदितिकौत्सः'—इति सूत्रद्वयं कल्पितम् । चतुरष्टकपञ्चस्यापि कौत्सीयत्वात् भट्टभाष्यीयमुत्तरसूत्रं 'ताः सर्वाः समांसाश्चिकीर्षेत्'—'इति कौत्सः'—इति च द्विधा भङ्क्ता सूत्रत्रयं कल्पितमासीन्मया प्रथम-संस्करणे । इदानीन्तु त्रयाणामेकसूत्रत्वमेवोचितं पश्यता तथैव कृतम् ।

इत्यवगच्छामः । कस्मात् ? तिसृणामेव परतः कर्मापदेशात् ।
 अस्मिंश्च पक्षे मध्यमाष्टकैव समांसा कर्तव्या । कस्मात् ? प्रथमा-
 मतिक्रम्य मध्यमायामेव तदुपदेशात् । इतरयोर्द्रव्यान्तरोपदे-
 शाच्च । एवमेतस्मिन् पक्षे अन्वष्टक्यमपि मध्यमायामेव भवति ।
 कस्मात् कारणात् ? तस्याष्टकासंज्ञपितपशुसाध्यत्वात् । मध्य-
 माष्टकायामेव च पशुसंज्ञपनोपदेशात् । तथाच वक्ष्यति,—“वामं
 सक्थ्यन्वष्टकाय निदध्यात्”—इति । तथा चोक्तम् ।

“अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।

वार्कखण्डिश्च, सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च” ।

इति । वचनस्य खल्वेतस्योक्तन्यायमूलतया त्रष्टकपक्ष एव गोभि-
 लाचार्यस्यानुमतः,—इति, भङ्गान्तरेण कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।
 कौत्सस्य पुनराचार्यस्य मते सर्वासामेवाष्टकानां समांसत्वात् सर्व-
 त्वैवान्वष्टक्यं सम्भवति,—इति द्रष्टव्यम् । तस्मादाचार्येण चतुर्थ्या-
 अष्टकायाः कर्मासूत्रणात् त्रष्टकपक्ष एवादरणीयः । चतुरष्टक-
 पक्षस्तु कौत्सानुमतोऽपि बहुभिर्विरोधादुपरोद्धव्यः । अथाच
 वाक्यार्थविद्भिरभिहितम् ।

“अल्पानां यो विघातः स्यात् स बाधो बहुभिः स्मृतः ।

प्राणसन्धित इत्यादि वाशिष्ठं बाधितं यथा ।

विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्तकः” ।

इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथेदानीं तिस्रोऽष्टकाः क्रमेणोपदेष्टुमाह,

योऽईमाग्रहायण्यास्तामिश्राष्टमी तामपूपाष्टके- त्याचक्षते ॥ ७ ॥

आग्रहायण्याः पौर्णमास्याज्ज्वं परतो या तामिश्रा कृष्णपक्षीया
अष्टमी । तमिश्राष्टमी,—इति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ।
तां अपूपाष्टका,—इति आचक्षते कथयन्ति आचार्याः । यथेय-
मपूपविधानादपूपाष्टका भण्यते, तथा मध्यमाऽपि मांसविधाना-
न्मांसाष्टका, अन्तिमाऽपि शाकविधानात् शाकाष्टकोच्यते,—इति
द्रष्टव्यम् । अथैवम्,—अपूपविधानादेवाभिधाने सिद्धे ‘अपूपाष्टके-
त्याचक्षते’,—इत्येतदवाच्यम् ? उच्यते । एवन्तर्हि गुणार्थोऽय-
मनुवादो भविष्यति । कथं नाम ? ब्राह्मणभोजनार्थमप्यपूपाः
कर्त्तव्याः,—इति । एवञ्च, अष्टकाविहितमन्यदपि यत् कर्म—
आहुं, तदप्यपूपैः करणीयमिति सिध्यति । तथाच पुराणेषु
स्मर्यते ।

“आद्याऽपूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।

शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः” ।

इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं श्रपयति ॥ ८ ॥

स्थालीपाकरीत्या पूर्वोक्तया, तण्डुलानुपस्कृत्य संस्कृत्य चरुं श्रप-
यति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् ॥ ८ ॥

अष्टसङ्ख्याकान् मण्डकान् । तथा चोक्तम् ।

“त्रैयम्बकं करतलमपूपा मण्डकाः स्मृताः ।

पालाशा गोलकाश्चैव लौहचूर्णञ्च चीवरम्” ।

इति । कपाले,—

“कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते ।

आसुरं चक्रघटितं देवे पेत्रे च वर्जयेत्” ।

इत्युक्तलक्षणे, अपरिवर्त्तयन् परिवर्त्तनमकुर्वन् । चशब्दात् अप-
यति,—इत्यनुषज्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किमेकस्मिन्नेव कपाले अष्टावपूपान् अपयति ? न । कथ-
मर्हि ? उच्यते,—

एककपालान् ॥ १० ॥

एकैककपालान्—इत्यर्थः । तथाच, एकैकस्मिन् कपाले एकैकं
मपूपं अपयति । कथं ज्ञायते ? सूत्रारम्भस्यार्थवत्त्वादित्याह ।
कपाले,—इत्येतावन्मात्रसूत्रणादप्यविशेषादेकस्मिन्नेव कपाले भ-
विष्यति, किं सूत्रान्तरारम्भेण ? तस्मात् सूत्रान्तरारम्भादव-
गच्छामः,—एकैकस्मिन् कपाले एकैकस्यापूपस्य अपणम्— इति ।

ननु, अविशेषात् हे त्रीणि वा कपालान्यपि प्राप्नुवन्ति ?
प्राप्नुवन्तु नाम, तावताऽप्येकस्मिन् कपाले क्रियत एव । क्रियते
चेत्,—तत्रैव क्रियताम्, अलं कपालान्तरकल्पनया ? तस्मादेकैक-
कपालान्—इत्यस्मादुक्तैव वर्णना । तथा चोक्तम् ।

“पृथक्कपालान् कुर्वीत अपूपानष्टकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कपालप्रसङ्गात् पुरोडाशधर्माणामपि प्रसङ्गं कश्चिदाशङ्कित, अत-
स्तन्निषेधार्थमाह,—

अमन्त्रानित्यौक्ताहमानिः ॥ ११ ॥

अमन्त्रान् मन्त्ररहितानष्टावपूपानित्यौक्ताहमानिराचार्यो मन्यते ॥

॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपूपानां प्रमाणेनैव कपालानामपि प्रमाणं सेत्स्यति,—इत्यभि-
प्रायेणापूपानामेव प्रमाणमुपदिशति,—

त्रैयम्बकप्रमाणान् ॥ १२ ॥

अष्टावपूपान् अपयति,— इति सम्बध्यते । त्रैयम्बकप्रमाणान् कर-
तलप्रमाणान्—इत्यर्थः । तथा चोक्तम् । “त्रैयम्बकं करतलम्”—
इति । एतस्य पुनरसम्भवे गृह्यासंग्रहोक्तं प्रमाणमपि द्रष्टव्यम् ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा ।

कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ ।

चतुर्भागं पाणितलात् कपालं यात्रिका विदुः ।

पृथक्-कपालान् कुर्वीत अपूपानष्टकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

शृतानभिघार्योदगुदाद्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ १३ ॥

शृतान् पक्वानपूपान् घृतेनाभिघार्य्य अग्नेरुत्तरतोऽवतार्य्य पुन-
र्घृतेनाभिघारयेत् । कपालानां स्थालीपाकधर्मानतिदेशादेवं सूत्रि-
तम् । एवञ्च, यावदुक्तत्वात् नात्राभिघारणे पवित्रान्तर्हितत्वमपे-
क्षितम् । चरौ तु स्थालीपाकधर्मातिदेशादेवैतानि प्राप्नुवन्ति ।
वैकृतत्वात् यावद्वनमेव माभूदित्याशङ्क्या वा वचनम् ॥ ० ॥
॥ १३ ॥ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽवदाय चरोश्चापूपानाञ्चाष्टकायै
स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

स्थालीपाकधर्मेण चरोश्च अपूपानाञ्च सर्व्वेषां पृथक् पृथगवदाय
अष्टकायै स्वाहेति तन्त्रेणैव जुहोति । अत्र सन्दिह्यते । किं
चरोरपूपानाञ्च सर्व्वेषां मध्येभ्योऽवदाय ततः पूर्व्वार्द्धेभ्योऽवद्यति ?
आहोस्त्रिदेकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धावदाय पुनरपरापरस्य तथैवा-
वद्यति ? एकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धावदाय पुनरपरापरस्यापि
तथैवावद्यति,—इति प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? चरोश्चापूपानाञ्च,
—इति चशब्दद्वयकारणात् । प्रत्येकं चशब्दबलात् प्रत्येकमेव तावत्
यथोक्तावदानमवगम्यते । अवगम्यते चेत् , न युज्यते विना कारण-
मुत्सृष्टम् । अन्यथा चरोरपूपानाञ्च,—इति कुर्यात् ॥०॥ १४ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १५ ॥

कृतमायमेतत् । अत्रापूपानाष्टकाकर्म्मणः परिसमाप्तिः ॥०॥ १५ ॥०॥

अथेदानीं मांसाष्टकाप्रकरणं प्रस्तूयते,—

तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः ॥ १६ ॥

तैषी पीषी पीर्णमासी । तस्या ऊर्द्धं—तस्याः परस्यामष्टम्यां गौ-
रालब्धव्या,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

कथमालब्धव्या ? उच्यते,—

तासन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्थि-
तायां जुहुयात्—यत्पशवः प्रध्यायतेति ॥ १७ ॥

रात्रप्रज्ञोः सन्धिरेव सन्धिवेला । सा चार्थात् पूर्व्वेव बोद्धव्या, न
पश्चिमा । उपैव सन्धिवेलाशब्दार्थः,—इति केचित् । तस्याः
सन्धिवेलायाः समीपं “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”—इति द्वि-
तीया । सन्निधावित्यर्थः । पुरस्तात् पूर्व्वस्यां दिश्यग्नेः, तां गां
अवस्थाप्य प्रत्यङ्मुखीं स्थापयित्वा, उपस्थितायामागतायां सन्धि-
वेलायां, यत् पशवः,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । द्रव्यानुप-
देशादाज्येन । सुवेण चायं होमः स्यात् । एतदुक्तं भवति । सन्धि-
वेलाया अल्पत्वात् तदानीं होतुं तस्याः समीपमेवाग्नेः पूर्व्वतो-
गामवस्थापयति, तत आगतायां सन्धिवेलायां जुहोति,—इति ।

ननु, उपस्थितायां गवि जुहुयात्,—इत्ययमेव सम्बन्धः कस्मा-
न्न वर्ण्यते ? विरोधादित्याह । कथं नाम ? यदि नामोपस्थि-
तायामेव गवि ह्ययते, न तर्ह्यग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति ।
अथाग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति, व्यक्तं तर्हि तस्यामुपस्थिता-

यामेव न जुहोति—अपि तु अग्नेः पुरस्तादवस्थापितायामिति ।

अथापि स्यात्,—नियमुपस्थितिरवस्थानाद्भियते । यत् खल्ववस्थापनं “पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य”—इत्यनेन सूत्रितं, तत् यावस्थितिः सैवोपस्थितायामित्यनेन परामृश्यते । न,—इत्युच्यते । कस्मात् न—इत्युच्यते ? शृणु, यथा न—इत्युच्यते । यदि नाम सैवावस्थितिः परामृश्येत, नूनमवस्थितायामित्यकरिष्यत् । तदकरणाच्चावगच्छामः,—नात्र सैवावस्थितिः परामृश्यते,—इति । न खल्ववस्थितिमभिप्रयन्नुपस्थितायामिति च कुर्वन्नाचार्योऽस्माकं प्रतीतिं स्थगयति,—इति युक्तमधुपगन्तुम् । आनर्थक्यञ्चैवमापद्येत । पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य जुहुयात्,—इति ह्यभिप्रेतम् ।

तस्मात्, सन्धिवेलायामुपस्थितायाम्—इत्यस्मादुक्त एवार्थ आदरणीयः । शब्दस्यवणमात्रात् खल्वयमेवार्थोऽवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न युज्यते परित्यक्तम् । अतएव, सन्धिवेलासमीपं गोरवस्थापनं सन्धिवेलायामुपस्थितायां होमार्थम् । सन्धिवेलासमीपम्,—इत्यस्य प्रातराहुत्यनन्तरपरतया वर्णनायाच्च तदेवानर्थकं स्यात् । परिभाषाबलादेव तत्प्राप्तेः । नापि सन्धिवेलासमीपमित्यनेनाङ्गस्येनैतदवगम्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

कश्चिदिदं सूत्रम्—उपस्थितायां गवि,—इत्यन्यथा व्याख्याय, बहुप्रकारं वर्णयाच्चकार । “ननु, अवस्थाप्य—इत्युक्ता, पुनरुपस्थितायामिति कस्मादुच्यते ? अत्राह । अस्य होमस्य पशूपस्थापनेन सहातिसम्बन्धार्थम् । पश्वभावे स्थालीपाकं कुर्वीत,—इत्यस्मिन् पक्षे निवृत्तिरेव स्यात् । प्रोक्षणपर्यङ्गिकरणमन्त्री तु स्थालीपाकपक्षेऽप्यविरोधात् पठनीयौ । अथवा । आज्यसंस्कार-

प्रतिषेधार्थम् उपस्थितायामिति पुनर्व्वचनम् । कथन्नाम ?
 उपस्थितायां जुहुयादेव, न तावदान्यं संस्तुर्यात्,—इति ।
 अथवा । आसादनीये आसादिते कर्मणः कृताकृतप्रत्यवेक्षण-
 कर्त्तरि ब्रह्मणि चोपविष्टे तत्रापि होमस्य प्राप्तत्वात् तथा मा-
 भूदित्यानर्थार्थं पुनर्व्वचनम् । तेन किम् ? उपस्थितायामन-
 न्तरमेव जुहुयादेव, न तावत् किञ्चिदपि कुर्यात्”—इति ॥ ० ॥
 ॥ १७ ॥ ० ॥

हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु त्वा माता मन्यतामिति ॥१८॥

हुत्वा, अनु त्वा माता,—इति मन्त्रेण गामनुमन्त्रयेत्,—अना-
 मिक्राग्रेण स्पृशन् । तथाचोक्तम् ।

“स्पृशन्ननामिकाग्रेण कचिवालोक्तयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्व्वत्र सर्व्वदैवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । चतुष्पथप्रतिमन्त्रणादौ अवलोकयन्निति संबन्धनीयम् । यो-
 ग्यत्वात् । प्रतिमन्त्रणमभिमन्त्रणमनुमन्त्रणमिति खल्वनर्थान्तरम् ।
 हुत्वा,—इति वचनं हुत्वेवानुमन्त्रयेत् न तु तन्त्रसमापनमपि
 कृत्वा,—इत्येवमर्थम् । चशब्दश्च यवमिश्रोदकादीनामासादनार्थः ।
 तेन,—यवमिश्रमुदकं, पवित्रं, क्षुरः, शाखाविशाखे पलाशकाष्ठे,
 वह्निः, इक्षुः, आज्यं, समिधौ, सूवः,—इत्येतानि यथावदासाद्य,
 अनन्तरमनुमन्त्रयेतेत्यर्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

यवमतीभिरग्निः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षा-
 मीति ॥ १९ ॥

पूर्वमासादिताभिर्यवमतीभिरङ्गिणं प्रोक्षेत्—प्रकर्षेण सिञ्चेत्
अष्टकायै,—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति ॥ २० ॥

उल्मुकमलातमित्यनर्थान्तरम् । तेन गां परिहरेत् प्रदक्षिणी-
कुर्यात् परिवाजपतिरिति मन्त्रेण ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अपः पानाय दद्यात् ॥ २१ ॥

तस्यै गवे पानायोदकं दद्यात्—मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतित्रितयं
जपन् । कथं ज्ञायते ?

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतित्रितयं जपेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । मन्त्रानुप-
देशादमन्त्रकमिति वर्णनन्तु उक्तवचनानवलोकनेन । इध्मादीनामेव
केवलं तूष्णीं करणमाचार्यपुत्रेणोपदिष्टम् ॥ ० ॥ ॥ २१ ॥ ० ॥

पीतशेषमधस्तात् पशोरवसिञ्चेदात्तं देवेभ्यो हवि-
रिति ॥ २२ ॥

तस्माः पीतावशिष्टमुदकं, पशोस्तस्या एव गोरधस्तादवसिञ्चेत्
अवाचीनं सिञ्चेत् आत्तं देवेभ्यः,—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

अथेनामुदगुत्सृप्य संज्ञपयन्ति ॥ २३ ॥

अथ,—अनन्तरमेव, एनां गां उदगुत्तरस्यामनेरुत्सृप्य नीत्वा
सञ्जपयन्ति । कर्तुरनियमः । सञ्जपनं हननम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥
कीदृशीं सञ्जपयन्ति ? उच्यते,—

प्राक्शिरसमुदक्पदीं देवदैवत्ये ॥ २४ ॥

प्राक्शिरसं पूर्वाभिमुखशिरस्तां, उदक्पदीमुदङ्मुखपदीं सञ्ज-
पयन्ति । देवदैवत्ये,—देवानुद्दिश्य यत् क्रियते, तस्मिन् ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पदीं पितृदैवत्ये ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानेनैवेदमपि सूत्रं व्याख्यातम् । सेयमष्टका-प्रसङ्गात्
साधारणकर्मपरिभाषा क्रियते । ततश्च, देवतान्तरेषु प्रोक्षण-
मन्त्रमूहेत । तेन,—वास्तुकर्मणि, वास्तोष्पतये त्वा जुष्टां प्रोक्षामि,
—इति । “श्रोत्रियेऽभ्यागते आह्वं महोक्षेण महाजिन पयस्विन्या
वा दद्यात्” इत्युक्तलक्षणे पित्रे,—पितृभ्यस्त्वा, जुष्टमिति वा
जुष्टामिति वा । एवमन्यत्रापि । तथा चोक्तम् ।

“ऊहः प्रोक्षणमन्त्रस्य लिङ्गदेवतयोर्वशात्” ।

इति ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

संज्ञप्तायां जुहुयात् यत् पशुर्मायुरकृतेति * ॥ २६ ॥

* मायुमकृतेति,—इति पाठान्तरम् ।

तस्यां संज्ञमायां सत्यां जुहुयात्, यत् पशुरितिमन्त्रेण ॥०॥ २६ ॥०॥

पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि श्रोतांसि
प्रक्षालयेत् ॥ २७ ॥

पत्नी उदकमादाय, चशब्दाद्दर्भकूर्चमप्यादाय, पशोर्हतायां गोः
सर्वाणि श्रोतांसि—

“सप्त तावन्मूर्हन्त्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।

नाभिः श्रोणिरपानञ्च गोः श्रोतांसि चतुर्दश” ।

इत्युक्तलक्षणानि । प्रक्षालयेत्,—दर्भकूर्चेण श्रोतांसि प्रकर्षेणाकृष्य
क्षालयेदित्यर्थः । श्रोतसां क्षालनञ्चेदं तूष्णीं करणीयम् । क्रम-
शेच्छाधीन एव भवति । तथा चोक्तम् ।

“क्षालनं दर्भकूर्चेण सर्वत्र श्रोतसां पशोः ।

तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्यादपार्थे पार्श्वदारुणी” ।

इति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अग्रेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायानुलोममाकृत्य
वषामुद्धरन्ति ॥ २८ ॥

अग्रेण नाभिं नाभेरग्रतः—अदूरप्रदेशे इत्यर्थः । पूर्वमासादिते
पवित्रे अन्तर्धाय । द्विवचनं दलापेक्षम्,—इति भट्टनारायणः ।
अनुलोमं लोन्नामनुकूलं यथा भवति, तथा आकृत्य—पूर्वमासा-
दितेन क्षुरेण पाटयित्वा, वषां मांसचर्मणोरन्तर्व्यर्त्तिनीं वशां

उद्धरन्ति । कर्तुरनियमः । यद्यप्यत्र मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि व्याहृतिजपो न कर्तव्यः । कस्मात् ?

“वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतिर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । ननु, वपाहोम एव व्याहृतिप्रयोगः-निषेधः वचनादवगम्यते ? सत्यम् । किन्तु वपाहोमे आचार्येण मन्त्रोपदेशात् व्याहृतिप्रयोगप्रसक्तिरेव नास्ति,—इति व्यर्थस्तत्र निषेधः । तस्मादवगच्छामः,—वपाहोमे कर्तव्ये यत् किञ्चित् कियते तदनुकूलं, तत्रैवासी निषेधः,—इति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

तांशाखाविशाखयोः काष्ठयोरवसज्याभ्युक्ष्य
अपयेत् ॥ २९ ॥

शाखा एकशाखं काष्ठम् । विशाखा नानाशाखं काष्ठम् । शाखा च विशाखा च शाखाविशाखे, तयोः—शाखाविशाखयोः काष्ठयोः । ते च काष्ठे पालाशे बोद्धव्ये । कस्मात् ? “वपार्ये पार्श्वदारुणी” —इति वचनात् । तयोः काष्ठयोः तां वपां अवसज्य आरोप्य, उदकेनाभ्युक्ष्य अपयेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

प्रश्नुप्रतितायां विशसथेति ब्रूयात् ॥ ३० ॥

प्रश्नुप्रतितायां प्रक्षरितायां । श्रुतिरक्षरणि,—इति स्मरणात् । प्रश्नुप्रतितायां वपायां विशसथ,—इति ब्रूयात् । विशसथ, गां विकृतां कुरुत अपगतचर्मदेहां कुरुत,—इत्यर्थः । सोऽयं

सहायानां प्रेषः । सहायान् खल्वं प्रेष्य, अन्यदपि तानवबो-
धयेत् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

किन्तत् ? उच्यते,—

यथा न प्रागग्नेर्भूमिं शोणितं गच्छेत् ॥ ३१ ॥

यथा येन प्रकारेण विशस्यमानाया गोः शोणितं, प्रागग्नेर्भूमिं
अग्नेः पुरस्ताद्भूमिभागं न गच्छेत् न इयात्,—तथा विशस्य,—
इत्यर्थः । एतस्माच्च कारणादगच्छामः,—अग्नेः समीप एव
गोर्विशसनीया,—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

शृतामभिघार्योदगुडाख्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ३२ ॥

शृतां वपाम् । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृता वपामवदाय,—खिष्टकदावृता
वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ ३३ ॥

स्थालीपाकावृता,—“अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति मध्यात् पूर्वा-
र्द्धात्”—इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वमासादितेन क्षुरेण वपा-
मवदाय, खिष्टकदावृता वा कृत्स्नां वपामादाय, अष्टकायै
स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । तथा चोक्तम् ।

“क्षुरो मांसावदानार्थः, कृत्स्नां खिष्टकदावृता ।

वपामादाय जुहुयात् तत्र तन्त्रं समापयेत्” ।

इति । खिष्टदावृता तावत् उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धादवदानं प्राप्नोति । अयं
पुनरत्र विशेषः, यत् कृत्स्नैव वपा खिष्टकदावृताऽवदातव्या—इति ।

अनन्तरमेवान्यस्य कर्मण उपदेशादेककर्माशङ्का माभूदिति,
 “तत्र तत्त्वं समापयेत्”—इत्यनेन कर्मणो नानात्वं स्पष्टीकृतम्
 ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यमेतत् । अस्मादपि वचनादिदानीमेकस्य कर्मणः परि-
 समाप्तिरवगम्यते । द्विवचनं प्रपाठकसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥
 ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 ल्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 तृतीयप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चयं तृतीयः प्रपाठकः ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

वपाहोममुक्ता वपाश्रपण्योः पलाशशाखयोः प्रतिपत्तिमाह,—

अनुप्रहरति वपाश्रपण्यौ ॥ १ ॥

ययोः शाखाविशाखयोरवसज्य वपा श्रपिता, ते शाखाविशाखे वपाश्रपण्यौ उच्येते । ते वपाश्रवण्यौ अनु पश्चात् प्रहरति । कस्य पश्चात् ? द्रव्यासादनतद्दीक्षणप्रोक्षणब्रह्मोपवेशनपर्यन्तस्य । कस्मात् ? आरम्भसामर्थ्यादित्याह । पूर्वप्रपाठकपरिसमाप्तौ पूर्वस्य कर्मणः तन्त्रसमापनस्याभिधानात् अग्रे च चरुश्रपणस्य सूत्रयिष्यमाणत्वात् इदानीं खल्वनुशब्देन चरुश्रपण-पूर्वकर्तव्यानामेव कर्मणां परतः,—इत्यवगम्यते ।

तत्र च, क्षुरः, कंसपात्रत्रयं, प्लक्षशाखावान् प्रस्तरः,—इत्येतेषामेव वैकृतानामासादनमत्राधिकम् । प्राकृतानामपि मध्ये, चरुस्थालीपवित्तमेक्षणानि हन्द्वा आसादयितव्यानि, विनियोगसामर्थ्यात् । सर्वमन्यत् प्रकृतवदेवासादयितव्यम् । प्रहरतिश्च यजतिवचनः,—इति प्रस्तर-प्रहरण-न्याये निर्णीतम् । “गार्हपत्ये प्रहरामः”—इति च श्रूयते । तथा सूत्रकारोऽप्याह । “अष्टावष्टौ सकलान्याहवनीये प्रहरेयुः”—इति । तस्मात् होमोऽयम् ॥

॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

कथं प्रहरति ? उच्यते,—

प्राचीमेकशूलां प्रतीचीमितराम् ॥ २ ॥

एकं शूलमग्रं यस्याः सेयमेकशूला, तां—शाखां, प्राचीं प्रागग्रां प्रहरति । इतरां विशाखां प्रतीचीं प्रत्यगग्रां प्रहरति ॥०॥ २ ॥०॥

अवद्यन्त्यवदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ॥ ३ ॥

अवदीयन्ते,—इत्यवदानानि मांसान्यभिधीयन्ते । प्रकृतस्य पशोः अवदानानि मांसानि अवद्यन्ति क्षुरेणोद्धरन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । कुतोऽवद्यन्ति ? सर्वाङ्गेभ्यः—

“हृज्जिह्वाक्रोडसक्थीनि यक्कट्टकौ गुदं स्तनाः ।

ओणिः स्कन्धसटा पार्श्वे पश्वङ्गानि प्रचक्षते ।

एकादशानामङ्गानामवदानानि संख्यया ।

पार्श्वस्य वृकसक्थीश्च द्वित्वादाहृषतुर्दश” ।

इत्युक्तलक्षणेभ्यः । ननु, सर्वग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते ।

“हृदयं जिह्वा क्रोडं सक्थी पार्श्वनडकं पार्श्वे च ।

यक्कट्टय वृकौ च गुदं दक्षिणओणिरितरा नाभिः” ।

इति वचनान्तरोक्तानामङ्गानामेवावदानानामिह ग्रहणं माभूत्, किन्तु सर्वेषाम्—इत्येतदर्थमिति गृहाण ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सर्वाङ्गेभ्यः,—इत्यस्यापवादमाह,—

अन्यत्र वामाच्च सक्थुः क्लोमश्च ॥ ४ ॥

सक्थि उरुः । क्लोम तिलकम् । वृकादूर्ध्वं पिपासास्थानं क्लोम,—

इत्याचक्षते वैद्यकाः । वामात्—सव्यात् सकृद्भूः, क्लोन्नयान्यत्र
 सर्वाङ्गेभ्य अवयन्ति । चशब्दद्वयं द्वयोस्तुल्यत्वप्रज्ञापनार्थम् ।
 तदत्र चतुर्देशानामवदानानामवदानद्वयस्य पर्युदासात् द्वादशे-
 वावदानानि भवन्ति । प्रयोजनञ्चास्य पर्युदासस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यामः
 ॥ ४ ॥ ० ॥

वामं सव्यं न्वष्टक्याय निदध्यात् ॥ ५ ॥

वामं सकृद्भू, अपवादसामर्थ्यात्तुल्यत्वप्रज्ञापनाच्च—क्लोम च, अन्व-
 ष्टक्याय,—तादर्थ्ये चतुर्थी, वक्ष्यमाणान्वष्टक्यकर्म्मार्थं निदध्यात्
 स्थापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च
 पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥ ६ ॥

अग्निद्वये चरुद्वयस्य अपणं माशङ्कीत,—इति तस्मिन्नेवाग्नावि-
 त्याह । कथं नाम ? पशुकर्म्मणि खल्ववदानानामग्न्यन्तरे शामित्रे
 अपणं दृष्टम् । तद्वदत्राप्यग्न्यन्तरस्योपादानं कश्चिदाशङ्कीत ।
 तन्मा प्रशाङ्कीदिति तस्मिन्नेवाग्नाविति वचनम् । तत्राग्नौ ओद-
 नचरुञ्च अपयति, मांसचरुञ्च अपयति—अखण्डितैरेवावदानैः ।
 ओदनचरुञ्च व्रीहितण्डुलनिष्पन्नो भवति । पृथक् नाना अप-
 यति । किं कुर्वन् ? मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् । प्रद-
 क्षिणं यथा भवति, तथा उदायुवन् ऊर्ध्वमीषन्मिश्रयन् ।
 ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च,—इत्यसमासकरणं चरुद्वयअपणस्य

पृथक्कालत्वप्रज्ञापनार्थम् । अपणक्रमश्चानयोः पाठक्रमादेव कल्पनीयः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्योदगुदाख्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ७ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् । ननु, मांसचरोः स्थालीपाकधर्मानतिदेशात् तस्मिन्नेव चरावेतद्विधातव्यम् । तथाच, शृतमित्येकवचनं मांसचरुमिति वा कर्तुमुचितम् । कस्मात् द्विवचनं क्रियते ? असंमोहार्थमित्याह । अन्यथैकवचने कृते मांसचरुमिति वा सूत्रिते, तस्यैव चरोरभिघारणं न पुनरन्यस्यापि,—इति शिष्याः संमुञ्चेयुः । अथवा । यावदुक्तत्वादस्मिन्नोदनचरावपि अभिघारणे पवित्रान्तर्हितत्वं न करणीयमित्येतदर्थं शृताविति द्विवचनं कृतम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आज्यभागान्तं कृत्वा,—

कंसे रसमवासिच्य ॥ ८ ॥

कंसे,—पूर्वमासादितानां कंसपात्राणामेकस्मिन् कंसपात्रे, रसं अवदानमांसयूषं अवासिच्य निनीय ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्लक्षशाखावति प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा ॥ ९ ॥

प्लक्षोद्वक्षविशेषः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः । प्लक्षस्य शाखा प्लक्षशाखा । सा यस्यास्ति सोऽयं प्लक्षशाखावान् । तस्मिन् प्लक्षशाखावति प्रस्तरे भूमौ प्रागग्रनिहिते, अवदानानि अपनीतयूषान्यवदानमांसानि, कृत्वा स्थापयित्वा ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवद्यति ॥ १० ॥

स्थालीपाकावृता मध्यात् पूर्वार्द्धादित्युक्तया रीत्या, प्रत्येकं सर्वेषामवदानानां—अपनीतयूषाणां मांसानां, कंसे अपरस्मिन् कंसपात्रे,—यत्र यूषो नावसिक्तस्तस्मिन्—इत्यर्थः । अवद्यति क्षुरेणावदाय स्थापयति । अवदानानामिति संबन्धलक्षणा षष्ठी ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

स्विष्टकृतञ्च पृथक् ॥ ११ ॥

स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्यर्थः । चशब्दात्,—स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसे अवद्यति । किं तस्मिन्नेव कंसे ? न । कुत्र तर्हि ? पृथक्,—अन्यस्मिन् कंसे,—इत्यर्थः । अत्र च, स्विष्टकृत्यर्थादवदानमांसानामुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धेभ्योऽवदातव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

चरोरुद्धृत्य विल्वमात्रमवदानैः सह यूषेण सन्नयेत् ॥ १२ ॥

चरोः प्रकृतत्वादोदनचरोः विल्वमात्रं विल्वपरिमाणं (परिमाणे मात्रत्) उद्धृत्य पूर्वोक्तयैव रीत्या मेक्षणेन गृहीत्वा । पात्रे स्थापयेदित्यर्थः । किमेकस्मिन्नेव पात्रे ? न । पृथक् । कथं ज्ञायते ? अत्रापि पृथगिति सम्बध्यते । कस्मात् ? मध्यमणि-
न्यायात् । तेन, पृथक् पृथगेव मेक्षणेनावदाय पृथक् पृथगेव पात्रे स्थापयेत् । एतदुक्तं भवति । मध्यात् पूर्वार्द्धादित्युक्तक्रमेण मेक्षणेन चरोर्विल्वमात्रमवदाय यत्र मांसावदानानि स्थापितानि

तस्मिन् कंसपात्रे स्थापयति । एवमुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धादित्युक्तरीत्या
 स्विष्टकृदर्थमपि चरोर्विल्वमात्रं पृथगवदाय स्विष्टकृत्कंसपात्रे
 पृथगेव स्थापयति, --इति । अतएव, यथा सर्व्वरूप्यवदानै-
 र्विल्वमात्रमेवोद्धृतं भवति नाधिकं, तथोद्धरेदिति बोद्धव्यम् ।
 ततश्च, तदुद्धृतं विल्वमात्रं पूर्व्वगृहीतैर्मांसावदानैः यूषेण च
 पूर्व्ववसितेन सह सन्नयेत् सम्यगेकीकुर्यात् मिश्रयेदित्यर्थः ॥ ० ॥
 ॥ १२ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आज्यभागी हुत्वा,

**चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्टर्चप्रथमया जुहुयाद-
 ग्नावग्निरिति ॥ १३ ॥**

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा,--इत्युक्तार्थम् । अग्नावग्निरिति योऽय-
 मष्टर्चः,--अष्टानामृचां समाहारः, तस्य प्रथमया ऋचा जुहु-
 यात् । भृगूणामपि चतुर्गृहीतमेवेतत् । कुतः ? विशेषवच-
 नारम्भस्यार्थवत्त्वात् । पूर्व्ववक्तेषां विशेषस्यानुपदेशाच्च । सेयमा-
 ष्याहुतिः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथ चर्वाहुतिरभिधीयते,--

**सन्नीतात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीयातृतीयाभ्यां
 जुहोति ॥ १४ ॥**

यत् प्रथमे पात्रे सन्नीतं मांसावदानं चर्वादानं यूषश्च, तस्मात्
 सन्नीतात् तृतीयमात्रं त्रिभागेकभागमित्येतत् । अवदाय गृहीत्वा

प्रकृतस्याष्टर्चस्य द्वितीयादृतीयाभ्यां ऋग्भ्यां मिलिताभ्यां जुहोति
॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः,—इति सूत्रणात् प्रतिमन्त्रमेव स्वाहाकारं
कश्चिदाशङ्क्यते, अतस्तदपवादार्थमिदमाह,—

उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ॥ १५ ॥

उत्तरस्यां ऋचि न पूर्वस्यां, स्वाहाकारं दधाति करोति ।
तत्रैव च जुहोति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

एवमेवावरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च

॥ १६ ॥

एवमेव पूर्वोक्तेनैव विधिना, अवरे हे द्वितीयमात्रे अवदाय । अपरे
—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । प्रकृतस्याष्टर्चस्य चतुर्थीपञ्चमीभ्यां
मिलिताभ्याम् एकामाहुतिं जुहोति, षष्ठीसप्तमीभ्याञ्चापराम् ।
अत्राप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां स्वाहाकारं करोति, तत्रैव च जुहोति
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

शेषमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या जुहुयात् ॥ १७ ॥

शेषं स्विष्टकृदर्थमुत्तरार्धपूर्वार्धेभ्यो यद्गृहीतं, तदवदाय, प्रकृत-
स्यैवाष्टर्चस्य अष्टम्या ऋचा स्वाहाकारान्तया अन्तेरुत्तरार्धपूर्वार्धे
जुहुयात् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

एवन्तावत् गवा यथोक्तेन विधिना यागः कर्त्तव्यः,—इत्ययं

प्रथमः कल्पः । यदा पुनर्गौर्न सम्पद्यते, तदा कथं कर्त्तव्यम् ?
तदिदानीमभिधीयते,—

यद्युवा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्

॥ १८ ॥

सन्धिष्यते,—इति सम्भारो द्रव्यम् । अल्पः सम्भारो यस्य सोऽयमल्प-
सम्भारः । तस्यैवातिशयस्तमप्यप्रत्ययार्थः । उ वै,—इति निपाती ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यद्यर्थे,—इति केचित् । यदि
अत्यल्पद्रव्यवान् स्यात्, अपि तदाऽपि पशुनैव कुर्यादष्टकाया-
गम् । पशुरपि क्वाग एव स्यात् । कस्मात् ? “अनादेशे पशु-
श्छागः”—इति गृह्यान्तरवचनात् । “क्वागपक्षे चराब्रपि”—
इति च लिङ्गात् । एवकारकरणं पूर्वोक्तकृतस्त्रविधिनियमार्थम् ।
तेन, अत्रापि कल्पे सर्व्व एव पूर्व्वोक्तो विधिः स्यात् ॥०॥ १८ ॥०॥
क्वागस्याप्यसम्भवे कथं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते,—

अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत ॥ १९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । स खल्वयं स्थालीपाक ओदनचरोः परस्तान्मांस-
चरुस्थाने सवत्सायास्तरुण्या गोः पयसि अपयितव्यः । तथा
चोक्तम् ।

“स्थालीपाकं पशोः स्थाने कुर्याद् यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यतु” ।

इति । पशोः स्थाने,—इति करणात् पशुकार्यकारित्वमस्यावगम्यते ।
तेन, अत्राप्यष्टर्चेन होमः स्यात् । एवञ्च, पशुपक्षे यावन्ति पशो-
रवदानानि प्रस्तरे क्रियन्ते, स्थालीपाकपक्षेऽपि तावतः पायसान्
पिण्डान् तत्र कुर्वीत । तथा चोक्तम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पशः ।

अतोऽष्टर्चेन होमः स्याच्छागपक्षे चरावपि ।

अवदानानि यावन्ति क्रियन्ते प्रस्तरे पशोः ।

तावतः पायसान् पिण्डान् पश्वभावेऽपि कारयेत्” ।

इति । ननु, अपि वा स्थालीपाकेन,—इति वक्तव्ये किमर्थं प्रकृत-
विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? कस्यचित् कर्मणोऽतिक्रमसूचनार्थ-
मित्याह । कथं नाम ? अष्टर्चहोमवत्, पश्वभावेऽप्यविलोपार्थं
वपाहोमोऽपि स्थालीपाकेनैव स्यात् । अतो वपाहोमस्य निवृत्ति-
प्रज्ञापनार्थं प्रकृतविभक्त्यतिक्रमः क्रियते,—इति । अत एव, परि-
शिष्टकारेणाप्यवदानसङ्ख्येव पायसपिण्डकरणमुपदिशता आचा-
र्यस्यायमभिप्रायः स्पष्टीकृतः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अपि वा गोर्यासमाहरेत् ॥ २० ॥

अपि वा अथ वा,—स्थालीपाकस्याप्यसम्भवे, गोः,—अविशेषणोप-
देशात् आत्मीयस्य परकीयस्य वा कस्यचिदनडुहः, आसमाहरे-
द्दद्यात् । तावताऽप्यष्टकाकर्म कृतं भवतीत्यभिप्रायः । तथा च
गृह्यान्तरम् । “अप्यनडुहो यवसमाहरेत्”—इति । केचिदत्र

प्रकरणात् गोशब्दस्य स्त्रीगवीपरत्वं वर्णयन्ति । अस्यते,—इति
 आसस्तृणयवसादिः । स च यावता गोर्दिवसाहारः सम्पद्यते,
 तावान् दातुमुचितः । कस्मात् ?

“यतः कुतश्चित् सम्प्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्यायुक्तः प्रदास्यति” ।

इति आङ्गकरणाशक्तस्य तथा दर्शनात् । आसोऽपि, एषा मेऽष्टकेति
 मन्त्रेण देयः । कुतः ? सिंहावलोकितन्यायेन तस्यात्राप्यनुषङ्गात् ।
 तस्य चाचार्यानुमतत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“कक्षोपधानमन्त्रोयः स गोर्ग्रासे विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अपि वाऽरण्ये कक्षमुपधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति

॥ २१ ॥

अपि वा, गोर्ग्रासाहरणस्याप्यसम्भवे,—इत्येतत् । अरण्ये, कक्षं
 बाहुमूलकोटरप्रदेशं, उपधाय,—(उप हीनार्थं) हीनाधानं
 कृत्वा,—कक्षतिरोधानमपनीय ऊर्ध्वबाहुर्मूत्वा,—इति यावत् ।
 एषा मेऽष्टका,—इत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् कथयेत् । तथा च, आङ्गा-
 शक्तौ गवाङ्गिकप्रदानस्याप्यसम्भवे पुराणस्मरणम् ।

“सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ।

न, मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्

आक्षोपयुक्तं, स्वपितृन्मतोऽस्मि ।

दृश्यन्तु भक्त्या पितरो, मयैतौ

भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य” ।

इति । तस्मादत्राप्येतत्परतया वर्णना शक्यते कर्तुम् । दृष्टपरि-
कल्पनाया न्याय्यत्वात् ।

एवं वा—

अरण्ये, कर्त्तुं दृष्टसङ्गमुपधाय,—अग्निना सन्मुच्य, एषा मेऽष्टकेति
ब्रूयात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “अग्निना वा कक्षमुपोषेत्”—
इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । मुख्यकल्पानुकल्पभावेन ताव-
दत्र पञ्च पक्षाउपदिष्टाः । तत्र योऽयमाद्यो गोपशुपक्षः स ताव-
दिदानीं शिष्टैर्नानुष्ठीयते । अननुष्ठनाच्च साम्प्रतं पुराकल्पी-
भूतः । तथाच वाक्यार्थविद्धिरुक्तम् ।

“विधिर्योऽनुष्ठितः पूर्व्वं क्रियते नेह साम्प्रतम् ।

पुराकल्पः स यद्वच्च विधवाया नियोजनम् ।

गोवधो मधुपर्कादौ महोचोऽतिथिपूजने ।

सम्प्रत्यकरणात्तस्य पुराकल्पत्वमागतम् ।”

इति ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न त्वेव न कुर्व्वीत न त्वेव न कुर्व्वीत ॥ २२ ॥

नैवाष्टकां न कुर्व्वीतेति नज्द्वयेनावश्यं करणमुपदिशति । न वक्तव्यं
तर्हि ? अवश्यं करणस्य पूर्व्वमेव सिद्धत्वात् । उच्यते । मुख्यक-
ल्पानुकल्पभेदात्तावदत्र पञ्च पक्षाः सूत्रिताः । शास्त्रान्तरेऽपि यानि
पक्षान्तराण्युक्तानि,—“अपि वा अनूचानिभ्य उदकुम्भमाहरेत्”—

इत्येवमादीनि, तानि वा कुर्यात्, न त्वेव न कुर्वीत,—इत्येतदर्थ-
मिदमुच्यते । तुशब्दः स्थालीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टक्यस्यावश्यकप्रज्ञा-
पनार्थः । इतरथा, पञ्चभावेन मांसाभावादस्य लोपः स्यात् । मध्य-
माष्टकासंज्ञपितपशुमांसिनान्वष्टक्यविधानात् । तथा चोक्तम् ।

“ओदनव्यञ्जनार्थन्तु पञ्चभावेऽपि पायसम् ।

सद्रवं अपयेदेतदन्वष्टक्येऽपि कर्मणि” ।

इति । द्विवचनमादरार्थं, मध्यमाष्टकाकर्मणः परिसमाप्त्यर्थं,
वीक्षया सर्वास्वेवाष्टकासु यथासम्भवमनुकल्पप्राप्त्यर्थञ्च । अन्ये तु
वर्णयन्ति । “अभ्यासः प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः । अथवा । अष्ट-
कालोपे दोषगुरुत्वप्रज्ञापनार्थः । अविलोपे च फलभूयस्त्वप्रज्ञा-
पनार्थोऽभ्यासः । तथाच यास्केनोक्तम् । अभ्यासे भूयांसमर्थं
मन्यन्ते इति । अथवा । सूतद्वयमेतत् । अत्र पूर्वस्य यथोक्त एवार्थः ।
उत्तरं चोत्तरसूत्रेण सह संबध्यते, न त्वेव न कुर्वीत श्वस्ततो-
ऽन्वष्टक्यम्—इति । तेन किं ? स्थालीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टक्यमवश्यं
कुर्यादिति दर्शयति”—इति ।

इदमिदानीं चिन्त्यते । किमेतेऽष्टकादयः पाकयज्ञाः सकृत्
कर्त्तव्याः ? उत प्रत्यब्दम् ?—इति । तत्र, केचित् सकृदमीषां
करणम्—इच्छन्ति । कस्मात् ? एतेषां पुरुषसंस्कारत्वात्, सकृत्
कृतेनैव च कर्मणा पुरुषसंस्कारस्य वृत्तत्वात्, पुनः करणे हेतो-
रभावात्,—इति । अन्ये त्वाहुः ;—

“तस्मादुत्सृज्य कौन्तेय ! गोवृषान् प्रति वत्सरम्” ।

इति पौराणिक-लिङ्गदर्शनात् आवृत्तिरेवामीषाम् । न च
पुरुषसंस्कारस्य वृत्तत्वात् किमर्थमावृत्तिरिति वाच्यम् । पुरुष-

संस्कारस्य वृत्तत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थमावृत्तेर्युक्तत्वात्,—
इति । वयन्तु पश्यामः । सकृदवश्यमेव करणं, आवृत्तौ तु
नात्यन्तं नियमः । ततश्च, आवृत्तावभ्युदयः, अनावृत्तावपि न
प्रत्यवायः । तथाचोक्तम् ।

“सकृदप्यष्टकादीति कुर्यात् कर्माणि यो द्विजः ।

स पंक्तिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति घृतश्रुतः ।

इति । अत्र खल्वपिशब्दादावृत्तिरपि अवगम्यते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

श्वस्ततोऽन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

ततस्तस्मादनन्तरोपदिष्टान्मांसाष्टकाकर्मणः, श्वः अनागतेऽङ्गि,—
नवम्यामित्यर्थः । एवमेके । अष्टकाकर्मण्यष्टम्या उपस्थितत्वादन्व-
ष्टक्यस्यापि नवम्यां वर्णयितुमुचितत्वात्,—इति तेषामाशयः ।
अष्टकाकर्मदिनात् परदिन एव, न नवम्या नियमः । एवमपरे ।
अन्वष्टक्यं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । अष्टकायाः पश्चाद्भवतीत्यन्व-
ष्टका, तत्र साधु अन्वष्टक्यमिति कर्मणो नामधेयम् ।

कश्चित् सर्वत्रैवान्वष्टक्यं मन्यमानः सूत्रे ततः-शब्दस्य वीप्सां
कृत्वा व्याचष्टे,—ततस्ततः अन्वष्टक्यम्,—इति । तदसङ्गतम् ।
मांसाष्टकाकर्मण एवानन्तरत्वात् । वीप्साया अश्रुतत्वाच्च । पठ्य-
मानमन्त्रकाण्डे मांसाष्टकाविनियुक्ताष्टर्चानन्तरमन्वष्टक्यमन्त्रस्य
पठितत्वात् । सर्वत्रान्वष्टक्यपक्षस्याचार्य्याननुमतत्वाच्च । तदिदमध-
स्तादेवास्माभिरभिहितं,—“तथा गौतमवार्कखण्डी”—इत्यत्र ।

अथैवं ततः,—इत्यनर्थकम्, अधिकारादेव मांसाष्टकाकर्मणो-
लाभात् । नियमार्थं तर्हि । किं नियम्यते ? तस्मान्मांसाष्टकाकर्मण-
एव नान्यस्मादित्येतन्नियम्यते । किमर्थं पुनर्नियम्यते ? अधिका-
शङ्कानिरासार्थमित्याह । का पुनरत्राधिकाशङ्का ? उच्यते । सप्तमी

तावदुपाष्टका, अष्टमी अष्टका, नवमी चान्वष्टकेतिभण्यते । तथाच
अन्वष्टकायां भवम् अन्वष्टक्यम्,— इति समाख्याबलात् सर्वास्वे-
वाष्टकासु अन्वष्टक्यं कदाचिदापातेन प्रतिभायात् कस्यचित् ।
स्येयमधिकाशङ्का । तन्निरासार्थं तत इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अपरश्वो वा ॥ २ ॥

अपरश्वः—एकान्तरिते अहनि वा अन्वष्टक्यं कर्तव्यम् । तिथि-
वृद्धिपक्षेऽयं विकल्पः,—इति नवम्यामन्वष्टक्यवादिनः । दिन-
वादिनस्त्वाहुः,—अशक्तावर्यं विकल्पः,—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥
अथेदानीम् अन्वष्टक्यं कर्म विवक्षुराह,—

दक्षिणपूर्वोऽष्टमदेशे परिवारयन्ति ॥ ३ ॥

वेश्मनो दक्षिणपूर्वं अष्टमदेशे उभयदिगष्टमभागे,—आग्नेय्यामि-
त्येतत् । परिवारयन्ति, सर्वतोभावेनाच्छादयन्ति कटादिभिः
किञ्चित् स्थानम् । बहुवचनादनियतः कर्त्ता ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥
कथं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

तथाऽऽयतम् ॥ ४ ॥

तथेति दक्षिणपूर्वोऽष्टमदेशोभण्यते । दक्षिणपूर्वोऽष्टमदेशायतं यथा
भवति, तथा परिवारयन्ति । आयतमायामोदैर्घ्यमित्यनर्थान्तरम् ।
परिवृतस्योत्तरार्द्धदक्षिणार्द्धयोरुपरिष्ठात् कर्मोपदेशात् दक्षिण-
पूर्वोऽष्टमदेशे दक्षिणोत्तरायतमेव स्थानं परिवृतं भवतीत्यशङ्का-

निरासार्थं 'तथाऽऽयतम्'—इति सूत्रयाच्चकार । तस्मात्, 'प्रक-
तत्वाद्दक्षिणपूर्वकोणायतं भविष्यति किं सूत्रेण,—इत्यसङ्गतं
वचनम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

तथामुखैः कृत्यम् ॥ ५ ॥

यद्वक्ष्यमाणं कर्म, तत् तथामुखैः दक्षिणपूर्वाष्टमदेशाभिमुखैः
कृत्यं करणीयम् । लाघवार्थमत्रैतत् सूत्रितम् । अन्यत्र सूत्रे
हि दक्षिणपूर्वाष्टमदेशमुखैरिति सूत्रयितव्यं भवति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
कियत्परिमितं स्थानं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

चतुरवराङ्गान् प्रक्रमान् ॥ ६ ॥

चत्वारोऽवराङ्गाः निष्कृष्टा येषां, तान् चतुरवराङ्गान् प्रक्रमान्
परिवारयन्ति । तदस्यातिक्रान्ततरेण सूत्रेण संबन्धो बोद्धव्यः ।
प्रक्रमः श्रवणाकर्मण्येव व्याख्यातः । एतदुक्तं भवति । सर्वनिष्कृष्टो-
ऽयं पक्षः ;—यच्चतुर्णां प्रक्रमाणां परिवारणम्,—इति । इच्छया
पुनरधिकमपि परिवारयन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्य खलु परिवृतस्य,—

पश्चादुपसञ्चारः ॥ ७ ॥

पश्चात् पश्चिमदिशि उपसञ्चारः कर्त्तव्यः । उपसञ्चारत्यनेनेत्युप-
सञ्चारो द्वारमुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

उत्तरार्द्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति

॥ ८ ॥

परिहृतस्य स्थानस्योत्तरार्धे पूर्वोक्तं लक्षणसंज्ञकं कर्म कृत्वा अग्निं प्रणयन्ति । बहुवचनात् कर्तुरनियमः । एवञ्चात्र यावदुक्त-
त्वाद्ब्रह्मासनादीनां निवृत्तिरवगम्यते । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“एकान्गो पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमेतदग्निप्रणयनं उपवीतिना प्राञ्जुखेन करणीयम्, उत प्राचीनावीतिना दक्षिणपूर्वाष्टमदिञ्जु-
खेन ?—इति । उपवीतिना प्राञ्जुखेन,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
“लक्षणाद्वेष्टा सर्वत्र”—इति सर्वत्र-ग्रहणेन व्याख्यवगमात् ।
इह च, लक्षणं कृत्वा,—इति वचनस्यैवमर्थत्वात् । अन्यथा खल्व-
ग्निप्रणयने लक्षणं प्राप्तमेवेति पुनर्वचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्,
लक्षणे रेखानां प्राग्यतत्वानुरोधात् तत्र प्राञ्जुखकरणावधार-
णाच्च, अत्रापि प्राञ्जुख एव कुर्यादित्यवगच्छामः । एवञ्च,
यथा अन्यत्र लक्षणमुपवीतिना क्रियते, तथा अत्राप्यस्मिन् कर्म-
ण्युपवीतिनैव भवितव्यम् । उपरिष्ठात् खल्वाचार्यः,—“अत ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतिना”—इति कुर्वन्, अधस्तात् किञ्चित् कर्म प्राची-
नावीतिना, किञ्चिदुपवीतिना, किञ्चिच्चोभयथैव कर्तव्यमित्यु-
पदिशति । एतच्चोपरिष्ठादेव व्याख्यास्यामः । अतएव कर्मप्रदीपः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि” ।

इति स्मरति । तदिदं वचनम्,—पितृकर्मान्तःपात्यपि देवपरि-
चरणं दक्षिणजानुपातेन, एवं दैवकर्मान्तर्गतमपि पितृपरिचरणं
इतरजानुपातेन करणीयम्,—इत्याह । कथं ज्ञायते ? सदा-

शब्दस्यैवमर्थत्वात् । एवञ्च, जानुपातवदुपवीतित्वप्राचीनावीति-
त्वयोरपि तथैव वर्णयितुमुचितम् । कस्मात् ? कारणस्याविशेषात् ।
अग्निं किल देवमाचक्षते नैरुक्ताः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेरुलूखलं दृष्ट्वहयित्वा सकृत् संगृहीतं
व्रीहिमुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ९ ॥

उत्तरशब्द उपरितनवचनः । सव्यः पाणिरुत्तरो दक्षिणश्चाधरो-
ययोः पाण्योः, ताविमौ सव्योत्तरौ, ताभ्यां सव्योत्तराभ्यां
पाणिभ्यां मुषलेनावहन्ति । उक्तार्थमन्यत् । सकृत् संगृहीतमिति
वचनात् अनुनिर्व्वापयोरत्र निवृत्तिमिच्छन्ति । व्रीहिग्रहणं
हविरन्तरप्रतिषेधार्थम् । यद्यप्यत्र सकृत्संगृहीतस्य मुष्टिमात्रस्य
ग्रहणम् अवगम्यते, तथापि तथा गृह्णीयात् यथा होमस्य
पिण्डानाञ्चाभिनिर्वृत्तिः स्यात् । कुतः ? ऐदमर्थान्नग्रहणस्य ।
अतएवाचार्यपुत्रेण,—

“चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा” ।

इति सामान्यत एवोपदिष्टम् । तदिदं हविर्निर्व्वपणानिकं प्राची-
नावीती दक्षिणपूर्वाष्टमदिष्टुखः कुर्यात् । कुतः ? पितृत्वात् ।
कस्मात् पुनः कारणात् सत्यपि देवतानां साधारण्ये पितृत्वमेव
हविषः कथ्यते ? प्राधान्यादित्याह । पितृणां खल्वत्र कर्मणि
प्राधान्यमवगम्यते । तस्मात् पितृमिदं भवितुमर्हति । प्रधानवशाद्धि
नियमो वर्णयितुमुचितः । कुतः पुनरत्र पितृणामेव प्राधान्यमव-
गम्यते न देवतानामपि ? तथामुखैः कथ्यमिति वचनात्—इति
ब्रूमः । अपिच । हविषः सकृद्ग्रहणात्, सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम-

वहननात्, सक्तत् फलीकरणात्, यथा मांसाभिघाराः पिण्डा-
भवन्ति तथा मांसच्छेदनात्, प्रसव्यमुदायवनात्, दक्षिणस्यामु-
द्घासनात्,—इत्येवमादिभिरुपदेशशतैः पितृणामेवात्र प्राधान्यम-
वगम्यते । मनुरपि स्मरति ।

“देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्याणां पूर्वमाध्यायनं स्मृतम्” ।

इति । तस्मात् पितृणामेव प्राधान्यम् । एतच्चोपरिष्ठात्तत्र तत्र
स्फुटीभविष्यति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमत्र पितृत्वात् पितृभ्यस्त्वा जुष्टं
निर्व्वपामि,—इति मन्त्रेण निर्व्वपणम्, आहोस्वित् यावदुक्तत्वाद-
मन्त्रकम्, उताहो आचार्य्यपुत्रपरिभाषाबलात् व्याहृतितित-
येन ? —इति । पितृभ्यस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,—इति मन्त्रेण,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रकृतौ तथा दर्शनात् । लिङ्गाच्च । अग्नी-
करणहोम-विचारस्तोके खल्वेतस्यार्थस्य लिङ्गमुपलभ्यते । तथाच
कर्म्मप्रदीपः ।

“अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन तु ।

निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते” ।

इति । एतस्मात् लिङ्गात् मन्त्रवदग्रहणमवगम्यते । पितृर्थं
निर्व्वपः खल्वस्य हविषः हेतुतयोपन्यस्यते । तच्चैवं सति आज्ञ-
स्थीनोपपद्यते । तथाच पुराणस्मरणम् ।

“अग्निमान् निर्व्वपेत् पितॄं चरुं वा शस्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्व्वपामीति सव्यं दक्षिणतोऽन्यसेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा वितुषाः स्युः ॥ १० ॥

यदा यस्मिन् काले वितुषाः विगततुषाः स्युर्भवेयुः ॥ ० ॥
१० ॥ ० ॥

तदा,—

सक्तदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत ॥ ११ ॥

सक्तदेववारमेव, सुफलीकृतान्—सुशब्दः शोभनवचनः, शोभनं यथा भवति तथा फलीकृतान् निष्पत्तीकृतान् तण्डुलान् कुर्वीत पूर्वमेव खल्ववघातेन तण्डुला निष्पन्नाः । इदानीन्तु शोभनं निष्पत्तीकरणमुपदिश्यते । तेन प्रच्छेदनमिदानीं कुर्वीत । कंबू-
कापनयनं वा फलीकरणमुच्यते । सुफलीकृतानपनीतसमस्तकं-
बूकानित्यर्थः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथामुष्माच्च सक्थो मांसपेशीमवकृत्य नवायां
सूनायामणुशच्छेदयेत् ॥ १२ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । अथ, तण्डुलप्रक्षालनानन्तरम् । प्रक्षालनञ्च सक्तदेव स्यात् । हविषः पित्रात्वात् । व्यवहितस्यापि बुद्ध्या सन्निकृत्य अमुष्मादित्यनेन परामर्शः । अथशब्दः पूर्वप्रकृ-
तार्थोवा । अमुष्मात् पूर्वप्रकृतात् मांसाष्टकायां निहितात् सक्थः,
चशब्दात् क्लोन्नश्च, मांसपेशीं,—मांसपेशीं प्रसिद्धा, तां अवकृत्य
अवच्छिद्य, नवायां सूनायां,—सूना नाम काष्ठमयः पात्रविशेषः,
तस्यां सूनायां अणुशः सूक्ष्मं सूक्ष्मं कृत्वा छेदयेत् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

•Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Fasc. 1-6 @ 1/10/-	...	5	0.
•Nirukta, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	...	2	8.
•Nīṭisāra, Fasc. 2-5, @ 1/10/ each	...	4	6.
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ 1/10/ each	...	5	0.
Nityacārāpradīp, Fasc. 1-8 @ 1/10/-	...	0	10.
Nyāyabinduṭīkā, Fasc. 1	...	...	...
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	...	5	10.
Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	8	0
Paricīṭa Parvan, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2.
Prāk-ṭa - Paingalam, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	...	4	6.
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2.
Ditto (English) Part II Fasc I, @ 1/-	...	1	0.
Prāk-ṭa Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	...	1	8.
Parācara Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
•Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 5-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ 1/10/ each	...	20	10.
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 1/10/	...	2	8.
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0.
•Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ 1/10/	...	1	4.
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1 @ 1/10/	...	0	10
Sraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6	...	3	12
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4	...	2	8
•Taittereya Saṁhitā, Fasc. 22-45 @ 1/10/ each	...	15	0
Ditto Brāhman, Fasc. 3-25 @ 1/10/-	...	14	6
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1-3 @ 1/10/-	...	1	14
Tāpdyā Brāhman, (Text) Fasc. 1-19 @ 1/10/ each	...	11	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	...	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 2-10, ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 1/10/ each	...	23	12
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3	...	1	14
Trikāṇḍa-Māṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 1/10/	...	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ 1/10/	...	3	2
Upamitā-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ 1/10/ each	...	6	14
Uvāsagudasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1	...	0	10
Varṣa K yā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 1/10/	...	3	12
•Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/10/ each	...	7	8
Vidhāno Pārigāt, Fasc. 1-8	...	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	...	4	6
Vibhat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	3	12
•Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ 1/10/ each	...	2	8

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0.
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	14	0.
Rtogs brjod dpag khkharī Siñ (Tib. & Sans. Abadūn Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0

Arabic and Persian Series.

Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 1/10/ each	...	8	0
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	...	3	0
Al-in-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	...	34	0
Akharnāmāh, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	...	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/	...	13	12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	10
•Bādshāhnāmāh, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ 1/10/	...	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10/	...	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/-	...	31	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

... of any of the above books Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ 1/ each	5	10
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/ each	2	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, Fasc. I. @ 1/2	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4 each	7	8
Iqbāl-nāmāh-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/ each	1	14
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	51	0
Maṣīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-10;		
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;		
Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/ each	35	0
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/ each	3	2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/ each	9	6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/ each	16	14
Ma'āṣir-i-'Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ 1/ each	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nizāmī's-Khirad-nāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2 each	1	8
Riyāzu-s-Salātin Fasc. 1-5 @ 1/ each	3	2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5	0
Tabaqāt-i-Nāgiri, Fasc. 1-5 @ 1/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1-7 @ 1/ each	4	6
Tārikh-i-Firūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc. 1-6 @ 1/ each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8 each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngiri, (English) Fasc. 1	1	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/ each	3	2
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 1/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 18/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kacmirabaddmāra, parts I and II @ 1/8 ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmir, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Ahmād-i-Kirmāsī and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.

3-10-07

BIBLIOTHECA INDICA :

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No.1188.

गृह्यसूत्रम्

गोभिलप्रणीतम्, श्रीचन्द्रकान्तकालङ्कारकृतभाष्यसहितम्, तेनैव परिशीलितम् ।

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. II, FASCICULUS II.

(SECOND EDITION.)

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1908.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ 1/0/ each	...	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ 1/0/ each	...	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ 1/0/ each	...	...	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/0/	...	...	14	6
Aitareyālochanam, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasrami	...	...	2	0
*Anu bhāṣhya, Fasc 2-5 @ 1/0/ each	...	...	2	
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	...	...	1	5
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ 1/0/ each	...	...	3	2
*Ātharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ 1/0/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sanskrit and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ 1/0/	...	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ 1/0/ each	...	...	2	8
*bhā nati, Fasc 4-8 @ 1/0/-	...	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ 1/0/-	...	...	3	2
brahmā Sūtra, Fasc. 1, @ 1/0/-	...	...	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ 1/0/ each	...	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	...	3	2
Çatadusani, Fasc. 1-2	...	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	...	14	6
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ 1/0/ each	...	...	7	8
*Çaturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ 1/0/ each ; Vol. IV, Fasc. 1-6	...	...	36	14
Çloka-vārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	...	...	7	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ 1/0/ each	...	...	5	10
Ditto Ācālāyan, Fasc 4-11 @ 1/0/ each	...	...	5	0
Ditto Çāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. I @ 1/0/ each	...	...	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ 1/0/ each	...	...	5	10
Çrī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/0/ each	...	...	1	14
Dān Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-2	...	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	...	...	1	14
Gobhiliyā G hyo Sūtrum, Fasc. 4-12 @ 1/0/	...	...	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ 1/2/ each	...	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/4/- each	...	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ 1/0/ each	...	...	3	2
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ 1/0/ each	...	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ 1/0/ each	...	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	16	14
Manuṣikā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ 1/0/ each	...	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ 1/0/	...	...	1	14
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 6-19 @ 1/0/ each	...	...	8	12

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1180 & 1188.

THE
GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

WITH A
COMMENTARY BY THE EDITOR.

(Thoroughly revised)

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. II.

SECOND EDITION.

CALCUTTA ;

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA J.
AT THE SATYA-PRESS, NO, 27, Ghose's Lane,
1908

गोभिलगृह्यसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-
कृतभाष्यसहितम् ।

तेनैव परिशोधितं परिवर्त्तितं परित्यक्तं परिवर्द्धितञ्च ।

(द्वितीयभागरूपम् द्वितीयसंस्करणम् .)

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च ,

कलिकाताराजधान्यां

नं २७, घोषेस्लेन—सत्ययन्त्रे
मुद्रितम् ।

॥ शाकाः १८३० ॥

कथं क्तेदयेत् ? उच्यते, —

यथा मांसाभिघाराः पिण्डा भविष्यन्तीति ॥ १३ ॥

यथा येन प्रकारेण मांसाभिघाराः मांसव्यञ्जनाः पिण्डा भवि-
ष्यन्ति, इति तथा क्तेदयेत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च
पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रसव्यमुदायुवन् ॥ १४ ॥

प्रसव्यं अपदक्षिणम् । कृतभाष्यमन्यत् । अत्रापि, मांसाभावे
पायसः स्यात् । तदिदमुक्तमस्माभिरधस्तादेव, “ओदनव्यञ्जनार्थ-
न्तु” — इत्यादिना ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्य दक्षिणोद्वाह्य न प्रत्यभिघारयेत्
॥ १५ ॥

दक्षिणा दक्षिणस्याम् । गतमन्यत् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

दक्षिणाङ्गे परिहृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वो-
पक्रमाः ॥ १६ ॥

परिहृतस्य स्थानस्य दक्षिणाङ्गे दक्षिणांशे, तिस्रः तिसंख्याकाः
कर्षूः केनचित् खानयेत् । अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमपि खनेत् ।
कर्षूनाम अवटो गत्त इत्यनर्थान्तरम् । कथंभूताः ? पूर्वोप-
क्रमाः । पूर्वस्यां दिश्युपक्रमो यासां ताः, तथाविधाः, — इत्यर्थः ।
तथाच, पूर्वस्यां दिश्युपक्रम्य पश्चिमायां दिशि खननं समापनी-

यम् । पित्रात्वात् प्रसव्यखननमित्यभिप्रायः । अथवा । उपक्रम्यते,
—इत्युपक्रमः । पूर्वा कर्षूरुपक्रमो यासां कर्षूणां, ताः तथोक्ताः ।
तथाभूताः खानयेत् । का पुनः पूर्वा ? या खल्व्वात्मनः
पुरतः क्रियते । एतदुक्तं भवति । प्रथमतः पूर्वा कर्षू खानयेत्,
ततो मध्यमां, तत उत्तमाम्,—इति । तथा चोक्तम् ।

“पुरतो याऽऽत्मनः कर्षूः सा पूर्वा परिकीर्त्यते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्विणत उत्तमा” ।

इति । तथाच, इमाः कर्ष्वी दक्षिणसंस्था भवन्ति । खननञ्चा-
मूषां शङ्कुना करणीयम् । स च,—

“शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः ।

शङ्कुश्चैवोपवेशश्च हादशाङ्गुल इष्यते” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

कीदृशीः कर्षूः खानयेत् ? उच्यते,—

प्रादेशायामाञ्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथाऽवखाताः ॥ १७ ॥

प्रादेशायामाः प्रादेशदीर्घाः । पृथुशब्दो धर्मवचनः । चतुरङ्गुलं
पृथु यासां, ताः चतुरङ्गुलपृथ्वीः । पृथु पृथुत्वं परिणाहः,—
इत्येतत् । तथा चतुरङ्गुलं अवखातं यासां, ताः तथाऽवखाताः ।
विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“वाय्वग्निदिङ्मुखान्तास्ताः कार्याः सार्द्धाङ्गुलास्तराः ।

तौक्ष्णाया यवमध्याश्च मध्ये नावद्भोत्किरेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पूर्वस्थाः कर्ष्वाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति

॥ १८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्रापि, लक्षणग्रहणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं बोद्धव्यम् । बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कच्चिदत्र विशेषमाह,—

अपरेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ १९ ॥

अपरेया अदूरवर्त्तिन्या दिशा,—इत्यर्थे एणप्प्रत्ययान्तोऽयमपरेणशब्दः तदुयोगात् कर्षूरिति द्वितीया । तथाच, अयमर्थः । कर्षूणामदूरवर्त्तिन्या पश्चिमया दिशा, अग्निं पर्याहृत्य सर्वतोभावेनाहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति ॥ २० ॥

आच्छिन्नं आ सम्यक्,—उपमूले च्छिन्नं दर्भमुष्टिं, सकृदेकवारं स्तृणोति,—“पञ्चादाऽऽस्तीर्य”—इत्युक्तया रीत्या ; प्रकृतस्यानेष्टतुर्हित्तु । अत्र, आच्छिन्नमिति वचनस्यार्थवत्त्वार्थमुपमूललूनत्वावगमात् तस्य च पितृत्वत्वात् प्राचीनावीतिनैतत् कर्त्तव्यम्,—इत्यवगम्यते ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

कर्षूश्च ॥ २१ ॥

स्तृणोति,—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

किमनियमेन ? न । कथन्तर्हि ?—

पूर्वोपक्रमाः ॥ २२ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । कर्षूणां स्तरणं खल्विदं दक्षिणपूर्वाष्टमदिगयैः कुशैः दक्षिणान्तादारभ्य करणीयम् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अग्न्याशाग्नैः कुशैः कार्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः ।

दक्षिणान्तात्तदग्नैस्तु पिब्यन्ते परिस्तरेत्” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमभितः कर्षूणां स्तरणं कर्त्तव्यम् ? आहोस्विन्नमध्यतः ?—इति । अग्निवदभितः,—इति ब्रूमः । कुतः ? अग्निस्तरणसमभिव्याहारेणोपदेशात्तथाऽवगतेः । अग्नेः खल्वभित एव स्तरणमिति तावन्निर्व्विवादम् । तत्सामान्यात् कर्षूणामपि तथैव स्तरणमित्ययमर्थोऽस्माकमागच्छन्नि हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्पद्यम् । लेखाकरणोपपत्तेश्च । कर्षूणां मध्यतः किल लेखाकरणं वक्ष्यामः । तदुपपत्तये च अभितः कर्षूणां स्तरणमिति प्रतिपद्यामहे । न खलु कुशैः स्तृतानां कर्षूणां मध्यतो लेखा कर्त्तुं शक्यते । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—स्तरणमिदं कर्षूणां मध्यतः करणीयम्,—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

केन ?—

दक्षिणाग्नैः कुशैः ॥ २४ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

कीदृशं स्वस्तरमास्तारयेत् ?—

दक्षिणाप्रवणम् ॥ २५ ॥

इदमपि व्याख्यातप्रायमेव ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

वृषीञ्चोपदध्यात् ॥ २६ ॥

वृषी नाम काष्ठमयो द्वादशाङ्गुलपरिमित आसनविशेषः, उपवेश-
ज्ञाख्यायते । ताच्च उपदध्यात् स्थापयेत् । चशब्दः स्वस्तरेण
सम्बन्धकरणार्थः । तेन, स्वस्तरोपरि वृथा उपधानम्,—इति
केचित् । चशब्दात् उपशब्दाच्च स्वस्तरस्योप समीपे वृषीं दध्यात् ।
अतएव परतः स्वस्तरोपरि द्रव्याणामासादनं सूत्रयिष्यते । अस्या-
अपि स्वस्तरोपर्येवासादने इदमपि तत्रैवासूत्रयिष्यत्, अत्रैव वा
स्पष्टार्थं 'तत्र' ग्रहणमकरिष्यदाचार्यः । तदकरणादवगच्छामः,—
नास्याः स्वस्तरोपर्यासादनम्,—इति । एवमपरे । तदत्र भग-
वन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् । उपदध्यादिति वचनादुपधानमेवास्याः
कर्त्तव्यमदृष्टार्थं, न पुनरुपवेशनार्थं तदासादनमिति नारायणो-
पाध्यायप्रभृतयः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

तत्रास्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहुमनु ॥ २७ ॥

तत्र,—इत्यतिक्रान्तस्य स्वस्तरस्य परामर्शी न वृथाः । कथं
ज्ञायते ? “स्वस्तरे सर्वमासाद्य”—इति परिशिष्टकारवचनात् ।

तत्र सस्तरं वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्येकैकशः आहरन्ति । कथमाह-
रन्ति ? अस्मै सव्यं बाहुमनु । अस्मै,—इत्यत्र “षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या”—इति वचनात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य यजमानस्य सव्यं
बाहुं अनु लक्ष्मीकृत्य,—अप्रादक्षिण्येनेत्यर्थः । अथवा । अस्मै,—
इति तादर्थ्यं चतुर्थी । अस्मै यजमानाय, अन्ये शिष्यादय आह-
रन्ति । समानमन्यत् । अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमेवाहरेत् ॥ ० ॥
॥ २७ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? उच्यते,—

चरुस्थाल्यौ मेक्षणे कः सं दर्वीमुदकमिति ॥ २८ ॥

ओदनचरुमांसचरुसहिते पूर्वोक्ते चरुस्थाल्यौ आहरन्ति । एव-
मुत्तरत्रापि । इतिकार-करणात् अन्येषामप्यञ्जनपिञ्जलीयव-
तिलपुष्पप्रभृतीनां येषामुपरिष्ठाहिनियोगः सूत्रयिष्यते, इह चासा-
दनं कण्ठतो नोक्तं, तानि चासादयन्ति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पत्नी वर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि ॥ २९ ॥

स्थगरं चन्दनादिगन्धद्रव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“स्थगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम्” ।

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तस्याञ्चैवाञ्जनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जलीरञ्जयति
सव्यन्तराः ॥ ३० ॥

तस्यामिव शिलायाम्,—एवमव्याहर्हिषि निहितायां, चशब्दात्
प्रकृता पत्नी, अञ्जनं निष्ठुष्य विशेषेण घर्षयित्वा । निघर्षणो-
पदेशात् अञ्जनपदेन सीवीराञ्जनमभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कुतः ?
इतरस्य घर्षणानुपपत्तेः । तथा चीकृतम् ।

“सीवीराञ्जनमित्युक्तं पिङ्गूलीनां यदञ्जनम्” ।

इति । तेनैवाञ्जनेन तिस्रः त्रिसंख्याकाः, दर्भपिङ्गूलीः पूर्वोक्त-
लक्षणाः, अञ्जयति स्रक्षययि पत्नी । किं यथेच्छम् ? न ।
कथन्तर्हि ? सव्यन्तराः । विशेषेणान्तरमवकाशोव्यन्तरं तत्-
सहिताः सव्यन्तराः । श्वाविच्छलाकावदिति यावत् । अथवा ।
सव्यशब्दे नानावचनः । तेन, नानाऽन्तराः,—इति पूर्वोक्त-
एवार्थः ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

तैलञ्चोपकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

चशब्दात् स्वस्तर एव । तदस्यातिक्रान्तेन स्वस्तरेण सम्बन्धो-
बोद्धव्यः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

क्षौमदशाञ्च ॥ ३२ ॥

अतसीसूत्रदशाञ्च स्वस्तर एवोपकल्पयेत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

शुची देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्गुखानुपवेश्य

॥ ३३ ॥

शुची पवित्रे, देशे—गोमयेनोपलेपिते । कथं ज्ञायते ?

“शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्” ।

इति मनुस्मरणात् । ब्राह्मणान्, ब्राह्मणग्रहणात् क्षत्रियादिप्रति-
षेधः । अनिन्यान्,—निन्याः निन्दार्हाः, ते न भवन्तीत्यनिन्याः,
तान् अनिन्यान् । अयुग्मान् विषमसंख्याकान्,—बहुवचनात्
त्रिप्रभृतीन्, उदङ्मुखान् उपवेश्य । उपवेशनञ्चामीषां कर्षूणां दक्षि-
णतः स्यात् । एवं खल्वग्रतो ब्राह्मणानां कर्षूपिण्डा भविष्यन्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमत वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमुपवेश-
येत्, उत यावदुक्तत्वान्न ?—इति । तत्र, अविधानादिह वैश्वदेव-
स्यैवाभावः,—इति केचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? वैश्वदेव-
पूर्वस्यैव आहस्य शास्त्रान्तरे विधानात् । तथाच मनुः ।

“तेषामारक्षभूतन्तु दैवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आहमारक्षवर्जितम्” ।

इति । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान-
युग्मान् यथाशक्ति पित्रे”—इति, “दैवपूर्वं आहं कुर्वीत”—
इति चास्मदीये आहकल्पे । यावदुक्ते क्रियमाणे तु ब्राह्मणाना-
मुपवेशनमात्रं स्यात् न भोजनम् । न चैवमिष्यते । इष्यत एवेति
चेत् । न । कुतः ? “वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्”—इति विशेषो-
पदेशादत्रायुग्मानां ब्राह्मणानामाशनावगतेः । “योवा तेषां ब्राह्म-
णानामुच्छिष्टभाक् स्यात्”—इति च लिङ्गात् । तस्मात्,—आह-
कल्पस्यापेक्षितत्वात्,—वैश्वदेवार्थं युग्मान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानु-
पवेश्य ततः पितृब्राह्मणानुपवेशयेत्,—इति सिद्धान्तः । तथाच
कर्म्मप्रदीपः ।

“स्वस्तरे सर्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते ।

दैवपूर्वन्ततः आहमत्वरः शुचिरारभेत” ।

इति । किमर्थं तर्हि वैश्वदेवस्यासूत्रणम् ? उच्यते । प्रधानस्य
षिष्यस्य सूत्रे तदङ्गं वैश्वदेवमसूत्रितमपि प्राप्यत एवेति मन्य-
मानः खल्वाचार्यो नात्र वैश्वदेवं सूत्रयाचकारेति श्लिष्यते ।
अथवा । अनित्यानित्यनेन ब्राह्मणपरीक्षां सूचयन् देवञ्चात्रा-
सूत्रयन् देवे ब्राह्मणपरीक्षा नास्तीति दर्शयति । तथाच मनुः ।

“ब्राह्मणं न परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे तु कर्मणि प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः” ।

इति ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

दर्भान् प्रदाय ॥ ३४ ॥

दर्भानासनेषु दत्त्वा । तथा चास्मदीयं श्राद्धकल्प-सूत्रम् । “आस-
नेषु दर्भानास्तीर्य” — इति । आदिशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः । तेन
दर्भादीनर्घ्यपर्यन्तान् प्रदाय — अर्घ्यपर्यन्तं कर्म कृत्वा, — इत्येतत् ।
तथाच कर्मप्रदीपः ।

“आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदकपूर्वन्तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽ
सावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु
तस्मै ते स्वधेति ॥ ३५ ॥

उदकं पूर्वं यस्य तदुदकपूर्वं तिलोदकं तिलमिश्रमुदकं ददाति ।
एतदुक्तं भवति । प्रथमं केवलमुदकं दत्त्वा ततस्त्रिलमिश्रमुदकं

ददाति—इति । केन मन्त्रेण ददाति ? असावेतत्ते तिलोदक-
मित्यनेन मन्त्रेण । किं कृत्वा ? असौ—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने
सम्बोधनविभक्त्या पितुर्नाम गृहीत्वा उच्चार्येति प्राञ्चः । नैतत् समी-
चीनम् । कस्मात् ? ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इति नामग्रहणमुपदिश्य
‘असावेतत्ते’—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न हि
‘असौ’—इत्यत्र ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्यां वर्णनायां किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । “असाविति नाम गृह्णाति”—इति कात्यायन-
सूत्रं प्रमाणमिति चेत् । न । ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्यानर्थ-
कत्वापत्तेः । शास्त्रान्तरपरिभाषायाश्च शास्त्रान्तरेऽनुपयोगात् ।
तस्मात् । ‘एतत्ते’—इति ‘तस्मै ते’—इति च द्वयं यथा प्रयु-
ज्यते, तथा अमुकशस्मन्त्रसावेतत्ते इति द्वयमेव प्रयोक्तव्यं
भवत्यदृष्टार्थम् । प्रत्यक्षोपस्थितेनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन समं पितुर-
भेदबुद्ध्यर्थञ्चेत्यादरणीयम् ।

“नामग्रहनवचनमेकदेशोक्तीर्त्तनाभिप्रायम् । तेन गोत्रा-
देरप्युल्लेखः”—इति वदन्ति । तथा चास्मदीयं स्नानसूत्रपरि-
शिष्टम् ।

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

शस्मन्त्रर्घ्यादिके कार्य्ये शस्मन् तर्पणकर्मणि ।

‘शस्मणोऽक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति’ ।

इति । इदञ्च तिलोदकदानं पात्रेष्वेव कर्त्तव्यं न ब्राह्मणहस्तेषु ।

कस्मात् ? “पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्”—इति वचनात् ।
तिलोदकदानपात्रञ्च—

“आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ।

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं सृन्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्याद्यादि दैविकं स्मृतम्” ।

इत्युक्तलक्षणं बोद्धव्यम् । आह । किमानन्तर्यात् तिलोदकमेव
मन्त्रेण ददाति, उत केवलोदकमपि ?—इति । तिलोदकमेव,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? आनन्तर्यादेव । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“तूष्णीं पृथगपि दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ३६ ॥

अप उदकं, उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा, एवमेव तूष्णीमुदकदानपूर्वकं मन्त्रेण
तिलोदकदानं, इतरयोः पितामहप्रपितामहयोः, नाम गृहीत्वा
कर्त्तव्यम् । तिलोदकदानाच्च परतो गन्धोदकमपि मन्त्रेण पात्रे-
ष्वेव दद्यात् । तथा चोक्तम् ।

“तूष्णीं पृथगपि दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु” ।

इति । अत्र च, ‘गन्धोदकञ्च’—इति चकारं कुर्वन् गन्धोदक-
स्यापि, तिलोदकवत् मन्त्रेण पात्रेषु दानं बोधयति । “अस्मिन्नव-
सरे तिलगन्धोदकेः पात्राणां पूरणं कर्त्तव्यम् । उपयोगस्त्वयने-

जनार्थतया पञ्चात् सूत्रयिष्यति”—इति नारायणोपाध्यायः ॥

॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

तथा गन्धान् ॥ ३७ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण—नामग्रहणपूर्वकं मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः ।
गन्धान्—बहुवचनात् गन्धादीन्, ददाति । दानञ्चामीषां ब्राह्मण
हस्तेष्वेव न पात्रेषु । कस्मात् ।

“गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च ।

धूपश्चेवानुपूर्व्वेण अग्नौ कुर्यादतः परम्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः ॥ ३८ ॥

होष्यतः होमं करिष्यतो यजमानस्य ‘अग्नौ करिष्यामि’—
इत्यामन्त्रणं कर्त्तव्यम् । ननु, आमन्त्रणं करोति,—इति वक्तव्ये
किमर्थं होष्यतः,—इति विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? उच्यते ।
आमन्त्रणं करोति,—इत्युक्ते गन्धादिप्रदानादनन्तरमेव आम-
न्त्रणं स्यात् । होष्यतः,—इति तु कुर्व्वन् होमं करिष्यत एव
आमन्त्रणं न गन्धादिप्रदानात् परत एव,—इत्युपदिशति । तेन,
मध्ये अन्यदपि किञ्चित् कर्म अस्ति,—इत्यवगच्छामः । किं तत् ?
भूमिशोधनमण्डलकरणादि । तदिदमर्थं होष्यतः,—इति विभ-
क्त्यतिक्रमः क्रियते । एवमेके । ‘अग्नौ कुर्यादतः परम्’—इति
वचनान्नात्रास्मिन्नवसरे भूमिशोधनादि । एवमपरे । तदत्र भग-
वन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

तदिदमामन्त्रं सर्वेषां ब्राह्मणानां सकृदेव स्यात् , प्रधान-
स्यैकस्यैव वा । कस्मात् ? “सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति
सर्वान् वा”—इति ग्रन्थान्तरात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

तैश्च ब्राह्मणैः,—

कुर्वित्युक्ते क्से चरु समवदाय मेक्षणेनोपघातं
जुहुयात्—स्वाहा सोमाय पितृमतइतिपूर्वां
स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनाय इत्युत्तराम् ॥ ३९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । यथानिर्देशमेवैष होमः
कर्त्तव्यः, न पुनर्मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । परन्तु, स्वाहा-
कारेण हुत्वा पश्चात् सोमाय पितृमते,—इत्यादि मन्त्रशेषः
समापनीयः । ॐकारश्च प्रत्येकं मन्त्रादौ न करणीयः । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“स्वाहां कुर्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्भविः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नीं पश्चान्मन्त्रं समापयेत्” ।

इति ।

“नोङ्कुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुतचित् ।

अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना” ।

इति च । अत्राह । निर्देशसामर्थ्यादिषु पूर्वोत्तरत्वे सिद्धे,
पूर्वाम्—इति, उत्तराम्—इति च, वचनमनर्थकम् । अथोच्यते,
कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । “अग्नये च सोमाय च जुहोति”—
इत्यध्वर्युशाखादिषु देवताविपर्ययासः श्रूयते, तन्निरासार्थमाचार्यः
“पूर्वाम्” “उत्तराम्”—इत्याह ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमग्नीकरणहोमः प्राचीनावीतिना कर्त्तव्यः, आहोस्विदुपवीतिना, उताहो अनियमेन ?— इति । अनियमेन,—इत्याह । कस्मात् ? इतः परं प्राचीनावीतिना कृत्योपदेशात् । इतः परं खल्वाचार्यः प्राचीनावीतिना कृत्यमुपदिशन् अत्राग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियमं दर्शयति । तथाच कस्मैप्रदीपः ।

“अग्नीकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राञ्जुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीतिश्रुतिश्रुतेः ।

अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।

निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते” ।

इति । तथाच श्रूयते । “अग्नीकरणहोमे प्राचीनावीती भूत्वा”— इत्यादि । “स उवास्याग्नी दे आहुती जुहोति देवेभ्यः”—इति च माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे ।

“अग्निमान् निर्व्वपेत् पूर्वं चरुं वा शस्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतो न्यसेत्” ।

इति च मात्स्ये पुराणे । तस्मादुभयस्वरसादिकल्पः,—इति परिशिष्टकृतः कात्यायनस्याभिप्रायः । तस्मात्,—ऊर्द्धं प्राचीनावीतित्वोपदेशात् अग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियमः,—इति सूत्रकारस्याभिप्रायोऽस्पष्टः परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतः,—इति भट्टनारायणशूल्पाणिरघुनन्दनादिमतमादरणीयम् ।

यच्च वर्णितम्,—“येषान्तिस्त्र आहुतयो ह्यन्ते, येषां चाग्निः पूर्व्वमिज्यते, स्वाधाकारान्ताश्च मन्त्राः, तद्विषयं प्राचीनावीतित्वम् । येषान्तु दे आहुती, सोमश्च पूर्व्वं ह्यते, स्वाहाका-

रास्ताश्च मन्त्राः, तेषामुपवीतित्वम् । ‘अथोपवीती सोमं पितृ-
मन्तमग्निं कव्यवाहनञ्च यजेत, प्राचीनावीती चेत् अग्निं पूर्वं,
स्वाहास्थाने स्वधापदञ्च दत्त्वा जुहोति’—इति सूत्रान्तरात्—
इति । तदसङ्गतम् । अस्मद्दृष्टे सोमपूर्वाहुतिद्वयस्यैव सूत्रणात् ।
अस्मात्परिशिष्टकारणैव द्वयोरेव पक्षयोः स्वहस्तित्वाच्च । अपिच ।
अग्न्याद्याहुतित्रयपक्षण्वोपवीतित्वं दृश्यते । तथाच मत्स्य-
पुराणे,—

“अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कुर्यादाप्यायनं बुधः” ।

इत्यभिप्राय,—

“यज्ञोपवीती निर्व्वर्त्य ततः पर्य्युक्षणादिकम् ।

प्राचीनावीतिना कार्य्यमतः सर्व्वं विजानता” ।

इत्युक्तम् । आदिपदाहोम उक्तः,—इति वाचस्पतिमिश्राः ।
तथा तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम् । “अथ पुनरुपवीती
दक्षिणजान्वाच्य मेक्षणेनोपस्तीर्य्य तेनावदायाभिघार्थ्य सोमाय
पितृमते स्वधानम इति दक्षिणाग्नी जुहोति, यमायाङ्गिरसे
स्वधानम इति द्वितीयाम्, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानम-
इति तृतीयाम्”—इति । तथा सांख्यायनसूत्रम् । “दक्षिण-
जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनो मेक्षणेन जुहोति अग्नये
कव्यवाहनाय”—इत्यादि । तस्मात्, सूत्रान्तराणि तत्तच्छा-
खिनामेव प्राचीनावीतित्वादिकमुपदिशन्ति नास्माकम् ।

यदपि शौनकवचनम्,—

“स्वाहाकारेण होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतवान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चात् सोमाय ह्यते” ।

इति । तदपि बह्वचविषयम् । तथाचाश्वलायनकल्पसूत्रम् ।
“प्राचीनावीतीध्रमुण्समाधाय मेक्षणेनावदायावदानसम्पदा जुहु-
यात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कथ्यवाहनाय स्वधानम-
इति, स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञीपवीती”---इति ।

परिशिष्टीयवचनद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्वं गोभिलीयानामग्नौ-
करणहोमे उपवीतित्वञ्च परिशिष्टप्रकाशकारः प्राह । तदपि न
समीचीनम् । न खलु व्यवस्थायां किमपि प्रमाणमुपलभामहे ।
शाखान्तरविषयत्वाद्वचनान्तराणाम् । न खल्वत्र व्यवस्था परिशिष्ट-
कारेण दर्शिता । कल्पते,---इति चेत्, यदृच्छोपनता खल्वियं
कल्पना, न तु प्रमाणोपेता । एवं खल्वपहस्तितैव शास्त्र-
मर्थ्यादा स्यात् । अस्मत्परिशिष्टं खल्वेतत् कात्यायनकृतं
कर्मप्रदीपाख्यम् । कथं ज्ञायते ? अध्येतसम्प्रदायप्रसिद्धेः ।
अतएव ऋन्दोगपरिशिष्टमित्याख्यायते । भवानपि नात्र विप्र-
तिपद्यते । एवञ्च, अस्माकमेवैष विकल्पः कात्यायनेनोपदिष्टः---
इत्यकामेनापि वक्तव्यम् । न खल्वस्मत्परिशिष्टे शाखान्तरेषां
विधिरुचितोवर्णयितुम् ।

अस्मदुक्तकारेण परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशात् व्यक्तमग्नौ
करणहोमे उपवीतित्वं दर्शितम्,---इति ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि
अनादेयवागेव । कुतः ? परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरतो-
नित्यवदुपवीतित्वाभिप्रायकत्वे प्रमाणाभावात् । तस्यानियममात्र-
परताया एव परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतत्वाच्च । परिशिष्टवचने सव्या-
पसथयोर्विकल्पः,---इति स एवावाह ।

“परिशिष्टीयं पूर्ववचनं पूर्वपक्षाभिप्रायं, उत्तरवचनन्तु सिद्धान्ताभिप्रायम्, अतएव तत्र सिद्धान्तव्यतिनार्थी वाशब्दः”—इति महायशाः । तदप्यसङ्गतम् । कस्मात् ? वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् । श्रुति-द्वैविध्येन विकल्पस्वीपपन्नतरत्वाच्च । अपिच । एवं खल्वग्नीकरणहोमेऽपि नियमतः प्राचीनावीतित्वे, ‘अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना’—इति सूत्रणमाचार्यस्यासङ्गतं स्यात् । तस्मादाचार्य-विरुद्धोऽयं पक्षः । अलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमधुनोच्यते । अनग्निमता खल्वत्र पितृयज्ञाङ्गणपाणी अग्नीकरणहोमः करणीयः । तथा चात्रैव कर्मणि कर्मप्रदीपः ।

“पित्रे यः पंक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्” ।

इति । यच्च,—‘अग्निमतामेवात्राधिकारः । “अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नी हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववद्वाङ्मणान् भोजयित्वा”—इति विष्णुसूत्रे, “वह्नी हुत्वा दद्यात्”—इति कात्यायनसूत्रे च, अग्निवचनात् विप्रपाण्यादेर्व्यवच्छेदात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वाधवत् । पितृयज्ञीयहोमस्य लौकिकाग्नी निषेधाच्च’—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । तत्र समीचीनम् । कस्मात् ? अस्मत्परिशिष्टकारेण अस्मिन्नेव कर्मणि अनग्निमतो विप्रपाणी होमोपदेशात् । आचार्येणापि ‘जुहुयात्’—इति सूत्रितं, न पुनर् ‘अग्नी जुहुयात्’—इति । अग्नी होमोपदेशसु कठादिशाखिविशेषाणां नैव नास्माकम् । कथं ज्ञायते ? विष्णुप्रभृतीनां तत्सूत्रकारत्वात् । ‘अन्वष्टकासु’—इति बहुवचनोपन्यासाच्च । मध्यमायां खल्वस्माकमन्वष्टक्यकर्म,—इत्यवोचाम । न खलु

स्रग्नास्त्रोपरोधेन परशास्त्रादरक्षं कर्त्तुमुचितम् । तथात्वे वा,
तदुक्तमात्रादिश्राद्धमप्यस्माकं स्यात् । न चैवमिष्यते । तस्मा-
दनादरणीयमेतत् ।

अस्मिन्नेवावसरे पात्रेषु हुतशेषदानादिकं करणीयम् । कुतः ?
“वृणीं पात्रेषु निःक्षिपेत्”—इत्यादिवचनात् । ब्राह्मणभोज-
नादिकमप्यस्मिन्नेवावसरे कर्त्तव्यम् । न च अनुपदेशात् नास्त्येव
ब्राह्मणभोजनादिकम्—इति वक्तव्यम् । तस्यास्मत्श्राद्धकल्पादि-
सिद्धत्वात् । “यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्—
इति च लिङ्गात् । ब्राह्मणोपवेशनस्य पात्रेषु हुतशेषदानादेशा-
र्थवत्त्वोपपत्तेश्च । प्रमाणान्तराणि विचारान्तराणि चास्माभि-
र्यत्थगौरवभयादुपेक्षितानि बुद्धिमद्भिरुद्दृष्टव्यानि ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ॥ १ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । वाग्यमनोपदेशात् मनसैव मन्त्रोच्चारणम् । “वाग्यतेन,— इति लौकिक्या वाचः प्रतिषेधो न मन्त्राश्रयायाः, मन्त्रोपदेशसामर्थ्यात्”—इति केचित् । तच्च नातीव समीचीनम् । कुतः ? इतः पूर्व्वमपि तदविशेषात् । न खलु कृत्यमध्ये लौकिक्या वाचः कथनं शिष्टैरनुमन्यते ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा दक्षिणायां
लेखामुल्लिखेदपहता असुरा इति ॥ २ ॥

सव्येन वामेन पाणिना दर्भपिञ्जलीं पूर्व्वोक्तलक्षणां गृहीत्वा दक्षिणायां लेखां—रेखां उल्लिखेत् कुर्यादित्यर्थः । प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा । अपहता इति मन्त्रेण । कस्मिन् लेखामुल्लिखेत् ? कर्षूणां मध्यतः,—इति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतत्वात् । पिण्डदानार्थं हि लेखोल्लेखनम् । पिण्डाश्च कर्षूण्येव दास्यन्ते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सव्येन पाणिना,—इत्युपादानात्,— किं सव्येनैव पाणिना लेखोल्लेखनं कर्त्तव्यम्, आहोस्वित् सन्निधाना-

तिशयात् सव्येन दर्भपिञ्जल्या ग्रहणमात्रं करणीयम् ?—इति ।
 ग्रहणमात्रम्—इत्याह । कुतः ? सन्निधानातिशयादेव । एतदुक्तं
 भवति । प्रथमं सव्येन पाणिना स्वस्तरात् दर्भपिञ्जलीमादत्ते,
 ततः सव्यात् हस्तात् दक्षिणेन हस्तेन दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा, सव्येन
 अन्वारभ्य लेखामुल्लिखेत्,—इति । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ।
 तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

“सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासक्तदौरितम् ।

परिग्रहणमात्रन्तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् ।

पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम्” ।

इति । अत्र च, तिसृणामेव कर्षूणां मध्ये लेखोऽल्लेखनं बोद्धव्यम् ।
 मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोऽल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां
 निदध्याद्यो रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्राग्भेतत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति ॥ ४ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम् । कर्षूषु दर्भस्तरणानन्तरमित्यर्थः ।
 कस्मात् ? उत्तरत्र कर्षूषु दर्भेषु अवनैजनस्य पिण्डदानस्य च
 सूत्रणात् । “अथ शब्दोऽन्यकर्तृकत्वपक्षेऽपि यजमानपितृणामेव
 नियमार्थः”—इत्यपरे व्यचक्षते । पितृन्,—इति बहुवचनात्
 पितामहप्रपितामहयोरपि ग्रहणम् । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ॥ ५ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । उदपात्रान्,—इति पुंस्त्व' क्कान्दसम् ।
उदकपात्राणि,—इति केचित् पठन्ति । कर्षूषु,—इति, “अथान्नि-
षीमीयेन चरन्त्युत्तरवेद्याम्”—इतिवत् सामीप्ये सप्तमी । अथ-
मर्थः । पूर्वपूरितान्युदकपात्राणि कर्षूणां सन्निधावानुपूर्व्येण
स्थापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

सथ्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि
पूर्वस्थां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृही-
त्वाऽसाववनेनित्त्व ये चात्र त्वामनु याञ्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ६ ॥

अवसलविशब्देन पितृतीर्थमुच्यते,—इत्यवोचाम । तेन, पितृतीर्थेन
पूर्वस्थां कर्ष्वां दर्भेषु उदकं निनयेत् । कृतभाष्यमन्यत् ॥०॥६॥०॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ७ ॥

अपरकर्षूदये,—इति वाक्यशेषः । व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ ७ ॥ ० ॥

सथ्येनैव पाणिना दर्वीं गृहीत्वा सन्नीतात्तृ-
तीयमात्रमवदायावसलवि पूर्वस्थां कर्ष्वां दर्भेषु
निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाविष ते पिण्डो-
ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति
॥ ८ ॥

दर्वीं पूर्वमेव व्याख्याता । तथा दर्व्यां, सन्नीतात्—एकीकृतात्

चरुहविषः, तृतीयमात्रं तृतीयांशमवदाय यथोक्तेन प्रकारेण निद-
ध्यात् निर्व्वपेत् । श्लिष्टमन्यत् । सन्नीतात्,—इति लिङ्गात् सन्नयनं
तावदवगम्यते । सन्नयनं नाम एकीकरणम् । न ज्ञायते ;—केन
सह कस्य सन्नयनम्—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते । सर्व्वस्मात्
हविषः अल्पमल्पमुद्धृत्य तेषां चरुणा सह सन्नयनं कर्त्तव्यम् । तस्माच्च
सन्नीतादवदाय पिण्डा दातव्याः,—इति । स्मृत एतत् ?

“यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् ।

चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । अत्र च, मध्यमायां कर्ष्वां पितामहस्य पिण्ड-
दानं, दक्षिणस्यां प्रपितामहस्य,—इति बोद्धव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“पितुरुत्तरकर्ष्वन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु ।

दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्व्वणि निर्व्वपेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स खल्वयं यजमानः, पितृपितामहप्रपितामहानाम्—

यदि नामानि न विद्यात् ;—स्वधा पितृभ्यः
पृथिवीषज्ञ इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वधा
प्रितृभ्योऽन्तरिक्षसज्ञ इति द्वितीयं स्वधा पि-
तृभ्यो दिविषज्ञ इति तृतीयम् ॥ १० ॥

कृजुरचरार्थः । तदनेन सूत्रेण, पित्रादिनामाज्ञाननिमित्तं मन्त्रा-
न्तरमेव पिण्डदाने विधीयते,—इत्यादरणीयम् । तेन, ये चात्र
त्वा,—इत्ययं मन्त्रोऽस्मिन् पक्षे निवर्त्तते । स्वधाशब्दस्य प्रदानार्थ-
स्योपादानाच्च । अत्र च, अन्यतरस्यापि नाम्नाज्ञायमाने सर्वेषा-
मेव अनेन मन्त्रान्तरेण पिण्डदानं कर्त्तव्यम्—त्रितयसम्बन्धेनैव
विधानात् । एवमेके । यस्य नाम ज्ञायते तस्य नामोच्चारणपूर्वकं
पूर्वमेव मन्त्रेण पिण्डदानम्, यस्य च नाम न ज्ञायते, तस्यैवानेन
मन्त्रान्तरेण । कुतः ? नामाज्ञाननिमित्तेन मन्त्रान्तरविधानात् ।
नैमित्तिकं हि मन्त्रान्तरं नित्यं मन्त्रं बाधितुमीष्टे । फलचमस-
इव सोमम् । नामज्ञाने तु निमित्तमेव नास्ति कुतो नैमित्तिकं
मन्त्रान्तरं कुतो वा तेन नित्यस्य बाधः । तदेतद् यथार्थमभि-
प्रेतम् । एवमपरे ।

अत्र पृच्छामः । नामाज्ञाने तिलोदकादिदानं कथं कर्त्तव्यम् ?
—इति । तुल्यहेतुत्वादानेनैव मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्—इति केचित् ।
तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अतिक्रम्य विधानात् । तिलोदकादिकं
खल्वतिक्रम्य पिण्डदानमेवैतन्मन्त्रान्तरमाचार्येण विधीयते । कः
पुनरत्राभिप्रायः ? पिण्डदानमेवानेन मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्—
इति । पिण्डदानसंबन्धेनैव विधानाच्च । तस्मात्,—पिण्डदान-
प्रयोगविधिरेवायम् । तस्मात्,—अतीतं तिलोदकादिकमना-
गतञ्चाञ्जनादिकमनेन मन्त्रेण न देयमेव । अपर आह । मन्त्रा-
न्तराविधानादमन्त्रकमेव तेषां दानम्—इति । तदप्युपेक्षणीयम् ।
कुतः ? तेषामपि समन्त्रकदानोपदेशात् । पिण्डदानवत् तत्रापि
समन्त्रकत्वस्योचितत्वाच्च ।

आह । एवं भवता हावपि पक्षी प्रतिचिन्तौ, कतमस्तुष्टौ पक्षः ? उच्यते । अनेन मन्त्रान्तरेण तावन्न कर्तव्यमेव, नाप्य-मन्त्रकम् । किन्तु, प्राचीनं तिलोदकादि पराचीनञ्चाश्वनादि यथासूत्रितेनैव मन्त्रेण देयम् । ननु, “नाम गृहीत्वा”—इति तत्र तत्र सूत्रणमस्ति, नाम्नःज्ञायमाने कथं यथासूत्रितेन मन्त्रेण दानममीषां सम्भवति ? उच्यते । नाम्नःज्ञायमाने नामस्थाने पृथिवीषदादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा-ज्ञायते । पितृपितामहप्रपितामहानां नामाज्ञाने विहितेषु मन्त्रान्तरेषु,—पृथिवीषदिति, अन्तरिक्षसदिति, दिविषदिति च विशेषोपदेशात् तेषामेव पित्राद्यभिधानस्थानपातित्वमवगच्छामः । तेन, पृथिवीषदसावेतस्ते तिलोदकं, अन्तरिक्षसदसावेतस्ते तिलोदकं, दिविषदसावेतस्ते तिलोदकम्,—इति प्रयोगे विशेषः । ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा,—इति तु सर्व्वत्रैव प्रयोज्यम् । पिण्डदाने तु स्वधापदवन्मन्त्रान्तरविधानात् पूर्व्वस्य मन्त्रस्य निवृत्तिरेव स्यादित्यवोचाम । तथाच स्मरणम् ।

“पृथिवीषत् पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षसत् ।

अभिधानापरिज्ञाने दिविषत् प्रपितामहः” ।

इति । तदिदं स्मरणमाचार्य्यसंवादितमर्थं वदतीत्यादरणीयम् । रघु-नन्दनस्तु च्छन्दीगोऽपि एतदजानानः,—“नामान्यविद्वांस्तत्पितामहप्रपितामहेति”—इति पिण्डपितृयज्ञीयमाश्वलायनकल्पसूत्र-माकुलीकृत्य,—“नामान्यविद्वांस्तत्पितृपितामहप्रपितामहाः”—इति परिकल्प्य लिखित्वा बहुविरुद्धं वर्णयाच्चकार ॥०॥ १० ॥०॥

निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-
मावृषायध्वमिति ॥ ११ ॥

पिण्डान् निधाय, अत्र पितरः—इतिमन्त्रं जपति । अथ, निधाय—
इत्येतदवाच्यमिति चेत् । न । प्रतिनिधानं जपप्रतिषेधार्थत्वात् ।
कथं नाम ? सर्वान् पिण्डान् निधाय जपति न प्रतिपिण्डनिधा-
नम्—इति । ननु, सर्वेषां पिण्डानां निधानं सूत्रयित्वा परतः
सूत्रणादेव प्रतिपिण्डनिधानं जपो न भविष्यति । एवन्तर्हि अन्यथा
वर्णयिष्यामः । निधायैव जपति न पुनरन्यदपि किञ्चित् कृत्वा—
इति । किमतः ?

“अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान् ।

तत्पात्रक्षलनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्” ।

इत्युक्तं पुनरवनेजनमत्र न कर्तव्यम् । एतदतः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपपर्याहृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपे-
दमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥

॥ १२ ॥

अप,—इत्यप्रादक्षिण्यार्थम् । अप्रादक्षिण्येन पर्याहृत्य परिक्रम्य,
वामावर्त्तनेत्यर्थः । “वामं पर्याहृत्य”—इति नारायणीपाध्यायः
पठति । तदा व्यक्त एवार्थः । इदञ्च पर्यावर्त्तनं केचिदुदगन्तं
मन्यन्ते । गौतमादयस्तु दक्षिणापर्यन्तमिच्छन्ति । तथा चोक्तम् ।

“वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एवच” ।

इति । तेन उदङ्मुखो दक्षिणामुखो वा भूत्वा । इदानीं प्राणान् संयम्य, 'पुरा' पूर्व, 'उच्छासात्' प्राणविमोकात्, अमीमदन्त,— इति मन्त्रं जपेत् । किं कुर्वन् ? अभिपर्यावर्त्तमानः । येनैव पथागतः, तेनैव पथा पर्यावर्त्तमानः । आगत्य च प्राणान् विमोचयेत् । तथा चोक्तम् ।

“आहृत्य प्राणानायम्य पितृन् ध्यायन् यथार्हतः ।

जपंस्तेनैव चाहृत्य ततः प्राणान् विमोचयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

सद्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १३ ॥

दर्भपिञ्जलीं,—पूर्वमञ्जनेनाञ्जितानां तिसृणामेकाम् । आञ्जनं—आसस्यक् सञ्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १४ ॥

कृतभाष्यमेतत् । अत्रापरयोर्दर्भपिञ्जल्योर्विनियोगः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तथा तैलम् ॥ १५ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण, तैलं,—पूर्वमासादितं, पिण्डेषु निदध्यात् ।

एतदुक्तं भवति। पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते तैलं ये चात्र त्वेति
पिटपिण्डे दत्त्वा अप उपसृश्यैवमेवेतरयोर्दद्यात् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तथा सुरभि ॥ १६ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानेनैवेदमपि व्याख्यातम्। सोऽयमञ्जनतैलसुरभीणां
पूर्वमासादितानां विनियोगः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथ निङ्गते ॥ १७ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम्। अन्यथा खल्वनुषङ्गेन विधानात् अञ्जन-
तैलसुरभीणां प्रत्येकम्,—आनन्तर्यातिरेकात् सुरभिमात्रस्यैव
वा निङ्गवमाशङ्कीत कश्चिन्मन्दमतिरिति तन्निरासार्थमथेत्याह।
अञ्जनतैलसुरभीणि निधाय अथ अनन्तरं निङ्गते,—प्रकृतान्
पिण्डान् आच्छाद्य नमस्करोति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

कथं निङ्गते ? उच्यते,—

पूर्वखां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानी पाणी कृत्वा नमो-
वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति ॥

॥ १८ ॥

जपति,—इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते। दक्षिणः
प्राणिरुत्तानी ययोः पाण्योस्ती दक्षिणोत्तानी। उत्तानवचनात्
सव्यस्य पाणेर्न्युजता प्रतीयते। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्।
अज्वन्यत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

मध्यमायां सञ्चोत्तानी नमो वः पितरो घोराय
नमो वः पितरो रक्षायेति ॥ १८ ॥

जपति । मध्यमायां कर्षाम् । सञ्चोत्तानी पाणी कृत्वा ॥ ० ॥
॥ १८ ॥ ० ॥

उत्तमायां दक्षिणोत्तानी नमो वः पितरः स्वधायै
नमो वः पितरो मन्यव इति ॥ २० ॥

इदमपि पूर्व्वद्व्याख्येयम् ॥ ० २० ॥ ० ॥

अथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरः पितरो-
नमो व इति ॥ २१ ॥

अथशब्दः पूर्व्वप्रकृतार्थः । पूर्व्वप्रकृतं कर्षूत्रयं अभिसन्धाय, अञ्ज-
लिकृतः सन्, नमोव इति मन्त्रं जपति । अञ्जलिकृतः,—इति व्य-
त्यासेन प्रयुक्ते । कृताञ्जलिरित्यर्थः । “अञ्जलिश्चात्र संहतः कर्त्तव्यो-
न व्याकोषः । कुतः ? निज्जवे संहतस्योपयोगित्वात् व्याकोषस्य
चन्द्रदर्शनाद्युपयुक्तत्वात्”—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥ ० ॥ २१ ॥

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ॥ २२ ॥

“गृहाः पत्नी”—इति वचनात् गृहान् पत्नीम् । एवमेके । गृह-
प्रार्थनयेव पत्नीप्रार्थनाया अपि चरितार्थत्वात् गृहशब्दस्य पत्न्या-
मरुद्वत्वाच्च निवेशनमेवार्थः । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमि-
देवाः प्रमाणम् । बहुवचनान्तपुंलिङ्गगृहपदोपादनात् पूर्व्वव व्या-
ख्या ज्यायसी प्रतिभाति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देध्मेति ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सय्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वाऽवसलवि
पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृही-
त्वाऽसावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनु याञ्च
त्वमनु तच्चै ते स्वधेति ॥ २४ ॥

सूत्रतन्तुम्,—प्रकरणसामर्थ्यात् क्षीमदशाम् । व्याख्यातमन्यत्
॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ २५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सय्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पि-
ण्डान् परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ २६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्र पूर्व्ववत् 'एवमेवेतरयोः'—इत्यकरणात्
पिण्डान्—इति बहुवचनाच्च सक्तदेव मन्त्रमुच्चार्य त्रीन् पिण्डान्
परिषिञ्चेत्—इति बोद्धव्यम् । इदञ्च परिषेचनम्—

“गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” ।

इत्यादि,—

“प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुनानपात्रकृत्” ।

इत्यन्तकर्मप्रदीपोक्त-कर्मक्रमेण करणीयम् । एवमेके । यावदुक्त-
त्वादत्र कर्मप्रदीपोक्तः कर्मक्रमो न कर्त्तव्यः । एवमपरे । एत-
स्मिन्नेव क्रमे,—

“युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः” ।

इति कर्मप्रदीपाद्युक्तम्—“विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्”—
इति श्राद्धकल्याण्युक्तञ्च कर्म कुर्यात् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त
पितरो गर्भमिति ॥ २७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । सा तु भोजनकाले प्राश्नीयात् न पुनरेतस्मिन्नेव-
क्रमे,—इति द्रष्टव्यम् । मन्त्रश्च पतिः पठति । कस्मात् ? ‘यथेह
पुरुषः स्यात्’—इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात् ॥ २८ ॥

उच्छिष्टशब्दोऽत्र भुक्तावशिष्टपाकवचनो न तु भोजनपात्रावशिष्ट-
वचनः । यः तेषां ब्राह्मणानां उच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टं भजते,—
इत्युच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टभजनाहं, स्यात्, स ‘प्राश्नीयात्—
इत्यनुषज्यते । किं प्राश्नीयात् ? तेषामुच्छिष्टम् । कुतः ? उपस्थित-
त्वात् । वाशब्दः समुच्चये । अयमपि स्वभोजनकाल एव प्राश्नीयात् ।
कः पुनस्तेषामुच्छिष्टभाक् ? यजमानादिः,—इत्याह । कस्मात् ?

“शेषमिष्टेभ्योदत्त्वा स्वयञ्च भुञ्जीत”—इति वचनात् । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत विद्वसेवितम् ।

इति । तथा देवलः ।

“निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्नान् भृत्यानपि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुदाहरेत्” ।

इति । तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम् । “सर्वतः समवदाय आ-
सावरार्द्धमग्नीयाद् यथोक्तम्”—इति । अत्र भूरिद्रव्य-कृत्स्नवाचि-
सर्वशब्दान्नियमोऽयमदृष्टार्थः,—इत्याचक्षते । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“आहं कृत्वा तु यः शेषं नास्ममश्नाति मन्दधीः ।

लोभान्मोहाद्भयाद्वाऽपि तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ।

इति । “पित्रमाप्तेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितञ्च भवति”—इति,

“उपवासो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्” ।

इति च श्रुतिस्मृती नियममवगमयतः । आचार्य्योऽपि “प्राग्नीयात्”
—इति प्रशब्देनैतदेव दर्शयति । सेयमुच्छिष्टस्य प्रतिपत्तिः । अतो-
यत्तोच्छिष्टं न शिष्यते, तत्र नैष नियमः । प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्य-
प्रयोजकत्वात् । यत् पुनर्यमवचनम्—

“भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत् किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पितृणान्तदनिवेद्य कथञ्चन” ।

इति । यच्च शङ्खवचनम् —

“यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ।

इति । तत् आहार्यपाकादन्यदपि यत्किञ्चिद् भक्षणार्थं गृहे पच्यते, तदपि पितृणां निवेद्यैव भोक्तव्यम्—इत्युपदिशति । न पुनः आह-
शेषातिरिक्तस्य भोजनं निषेधति । कथं ज्ञायते ? अनयोरेव आह-
शेषव्यतिरिक्तस्यापि पितृणां निवेद्य भोजनोपदेशात् । यत्किञ्चित्
—इति, गृहे—इति च करणाच्चैवमवगच्छामः । अतएव पिण्डमूले
—पिण्डान्तिके निवेदनमुपदिश्यते, न तु तेनैव पिण्डदानं ब्राह्मण-
भोजनं वा ।

आह । कुतः पुनरियमवधारणा ;—पिण्डमूले निवेदनं न
ब्राह्मणभोजनार्थम्—इति । ननु, येषां पिण्डदानात् परतो-
ब्राह्मणभोजनं, तेषां ब्राह्मणभोजनार्थमपि पिण्डमूले निवेदनं सम्भ-
वति । उच्यते । सत्यं सम्भवति । न तु तेषामयमुपदेशः । केषां
तर्हि ? येषां ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानं, तेषाम्—इति
ब्रूमः । कस्मात् कारणात् ?

“उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः” ।

इति तेनैव ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानोपदेशात् । शङ्खवच-
नस्य तु पूर्व्वार्द्धं शङ्खसंहितायामेवं पश्यामः,—

“पङ्क्तिविदात्मनो गेहे भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा” ।

इति । तदा व्यक्त एवायमर्थो—यः खल्वन्नाभिर्व्वर्णितः । कुतः ?
अभक्ष्यमपि भुञ्जतः पिण्डमूले निवेदनोपदेशात् । “शङ्खवचनं न

आज्ञेतरभोजनव्यावर्तकं, किन्तु यत्किञ्चित्—इति आह्वार्थत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा आज्ञप्रतिषिद्धद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् । तेन आह्वार्थपक्षं यत्, तददत्त्वा न भोक्तव्यम्—इति तस्यार्थः” —इति वचनतात्पर्यमपर्यालोचयतो रघुनन्दनस्य कल्पनान्तु नाभिनन्दामहे । प्रमाणाभावात् । युक्तेश्चाकिञ्चित्करत्वात् । भिन्नौ खल्वेतौ पदार्थौ—यत् पिण्डमूले निवेदनं, यच्च आह्वावशिष्टम्, —इति । अलमसदावेशेन । प्रकृतमनुसरामः ।

कश्चित् पुनरन्यथेयं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—“यो वा तेषां ब्राह्मणानाम्”—इत्यादिम् । “यः तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टं भजते, तस्योच्छिष्टभाजो यजमानज्येष्ठस्य पुत्रपौत्रादेः पत्नी मध्यमं पिण्डं प्राश्नीयात्”—इति । तन्मते, ज्ञातिप्रभृतीनामपि तदुच्छिष्टभाक्त्वात् तेषामपि पत्नयः प्राश्नन्तु । न चैवमिष्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमग्नि-
रभ्युक्ष्य ॥ २९ ॥

उल्मुकं दक्षिणाङ्गे कर्षूणां स्थितम् । श्लिष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इन्हं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ॥ ३० ॥

पात्राणि चरुस्थाल्यादीनि प्रक्षाल्य निर्णिज्य, प्रत्यतिहारयेत्—केनचित् शिष्यादिना आनयेत् । असम्भवे स्वयमपि हरेत् । प्रतिशब्द-

करणात् येन यन्नीतमासीत्, तेनैव तत् हारयेत् । अतिशब्दो-
ऽसम्प्रतिक्षेपार्थः । तेन कालविलम्बमकुर्वन् हारयेत्—इत्यर्थः ।
“अभिहारयेत्”—इति केचित् पठन्ति । पात्राणि कथं प्रत्यति-
हारयेत् ? ‘इन्द्रं’ यथा भवति, तथा प्रत्यतिहारयेत् । इन्द्रशः
प्रक्षाण्य,—इति वा वर्णनीयम् ॥०॥ ३० ॥ ० ॥

अप्सु पिण्डान् सादयेत् ॥ ३१ ॥

उदके पिण्डान् निक्षिपेत् । पिण्डान्—इति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षं,
द्वयोरेवावशिष्टत्वात् । पत्राः प्राशनस्यानियतत्वात्सदभावपक्षाभि-
प्रायं वा वर्णनीयम् । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—“पिण्डान्
—इति बहुवचनं षट्पिण्डाद्विषयम्”—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

प्रणीते वाऽग्नौ ॥ ३२ ॥

‘पिण्डान् सादयेत्’—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

ब्राह्मणं वा भोजयेत् ॥ ३३ ॥

पिण्डान्—इत्येव ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

गवे वा दद्यात् ॥ ३४ ॥

पिण्डानेव । इदमिदानीं विचार्यते । किमत मातादिश्राद्धं माता-
महादिश्राद्धञ्चास्ति, उत यावदुक्तत्वान्न ?—इति । न,—इति
ब्रूमः । कुतः ? यावदुक्तत्वादेव । योषिच्छ्राद्धं खल्वस्माकमवसान-
दिमव्यतिरेकेण पृथक् नास्ति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न योषिङ्गाः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता” ।

इति । वचनबलात् क्वचित् क्रियते । तदप्याह, स एव ।

“मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः” ।

इति ।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्” ।

इति च । न च परशास्त्रमप्यादर्तुं शक्यते । स्वशास्त्रोपरोधप्रसङ्गात् ।

तस्मात् , मात्रादिश्राद्धं तावदत्र न कर्त्तव्यमेव । मातामहादि-
श्राद्धमप्यत्र न करणीयम् । तथाच कर्मप्रदीप आह ।

“कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” ।

इति । तस्मात् पित्रादित्रयाणामेवात्र श्राद्धम्—इति सिद्धम् ॥०॥

॥ ३४ ॥ ० ॥

अथेदानीमनेनैव श्राद्धविधिना श्राद्धान्तराण्यपि व्याख्यातानि,—
इति मनसि कृत्वा, वृद्धादिषु तावत् कञ्चिद्विशेषमुपदिदिक्षुराह,—

वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् ॥ ३५ ॥

“वृद्धिः पुरुषसंस्कारः”,—इति भट्टभाष्यम् । पूर्त्तम्—

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ।

इत्याद्युक्तलक्षणम् । तेषु, पितृर्थमपि युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अस्मादपि लिङ्गात् अन्वष्टक्ये ब्राह्मणभोजनमवगम्यते ॥०॥ ३५ ॥०॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३६ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथा दर्भासनादिक उपचारः, कर्त्तव्यः—
इति सूत्रशेषः । “वृद्धिपूर्त्तेषु”—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ ३७ ॥

तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, स यवैः कर्त्तव्यः । वृद्धिपूर्त्तेषु,—
इत्येव । सोऽयं संचेपतः आहविधिः । विस्तरतस्तु, कर्मप्रदीपे
वाशिष्ठे च कल्पे द्रष्टव्यः । आहमन्त्राश्च परिसंख्यानादुपलब्धव्याः ।
अतएव कर्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तम् ।

एष आहविधिः कृत्स्न उक्तः संचेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आहकर्मसु ते क्वचित् ।

इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेव च ।

वाशिष्ठोक्तञ्च यो वेद स आहं वेद नेतरः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं ब्राह्मणभोजनमत्र प्रधानम्,
आहोस्त्रित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम् ?—इति । आह । शेषेण
पिण्डदानविधानात् पिण्डदानं प्रतिपत्तिरेव; कस्मादियं विचारणा ?
उच्यते । सत्यमत्र शेषः प्रतिपाद्यते, तथापि नास्ती प्रतिपत्तिः ।
बलिहरणे शेषस्य प्रतिपादनेऽपि न तत् प्रतिपत्तिः,—इति यथा ।
किं कारणम् ? अर्थकर्मणि तस्य प्रतिपादनात् । कथं ज्ञायते ?
फलार्थवादीपपत्तेः । तच्च तत्र तत्र उदाहरिष्यामः । विनाऽपि

शेषं पिण्डदानदर्शनाच्च । क ? पिण्डपितृयज्ञादौ । ब्राह्मणभोजनस्य खल्वभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते । ब्राह्मणभोजनस्य पुरस्तादपि केषाञ्चित् पिण्डदानविधानाच्चैवमवगच्छामः । तस्मात्,—अर्थ-कर्मैवासी, न प्रतिपत्तिः । तत्रैव च शेषः प्रतिपाद्यते । अथवा । प्रतिपत्त्यर्थकर्म पिण्डदानं स्यात्, न प्रतिपत्तिरेव । तस्मात्,—भवति विचारणैषा ।

तत्र, उभयं प्रधानम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयो मन्यन्ते । श्लोकानपि उदाहरन्ति ।

“प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।

गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ।

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।

भीषस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ।

भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ।

ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ।

महाफलविधेयैव पंक्तिपावनभोजनात् ।

अपांक्त भोजनाद्वातुर्महानर्थप्रदर्शनात् ॥

आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डं क्रियाविधेः ।

तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ।

मतद्वैधमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम् ।

प्राधान्यमुभयोर्यस्मात् तस्मादेष समुच्चयः” ।

इति । तद्विमे श्लोकाः कर्मप्रदीपस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते । कचित् द्वितीयचतुर्थीं विहाय । तस्मादस्माकं समुच्चयपक्ष आदरणीयः । अत्र च, निमित्ततो ब्राह्मणभोजनस्य

पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽपि उभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम् ।
 असोमयाजिपक्षे दधिपयोयागवत् । फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति ।
 ब्राह्मणभोजनं प्रधानं पिण्डदानमङ्गम्—इति शूलपाणिप्रभृतयः ।
 अन्नोत्सर्गः प्रधानम्—इति वाचस्पतिमिश्रादयः । स्मरन्ति च ।

“आहं कृत्वा प्रयत्नेन त्वराक्रीधविवर्जितः ।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया प्रतिपादयेत्” ।

इति । अत्र खल्वन्नोत्सर्गे आहपदं प्रयुक्तम् । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“संस्कृतं व्यञ्जनाव्यान्नं पयोदधिघृतान्वितम् ।

श्रद्धया दीयते यस्मात्, तेन आहं निगद्यते” ।

इति । अपिच । नित्यआह्वादी तावत् पिण्डनिषेधोऽवगम्यते । स
 च प्राप्तस्यैव भवति । प्राप्तिश्चातिदेशादेव । स खल्वङ्गानामेव न
 प्रधानस्य । कस्मात् ? उपकारकत्वेनैवातिदेशस्य सप्तमाध्याये
 सिद्धान्तितत्वात् । तस्मात् पिण्डदानमङ्गमेव । अङ्गेषु फलश्रुति-
 रर्थवाद एव । केवलपिण्डदानविधिसु अङ्गभूतपिण्डदानात् कस्मा-
 न्तरमेव । प्रकरणाधिकरणन्यायात्,—इति आहविवेकः ।

इदन्विह वक्तव्यम् । “मासमग्निहोत्रं जुह्वति”—इति कुण्डपा-
 यिनामयने यथा अग्निहोत्रवत् जुह्वति,—इति वचनव्यक्त्या नैय-
 मिकस्याग्निहोत्रस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते ; प्रधानश्च होमो—योऽग्नये
 च प्रजापतये च,—इति, यथा वा “उद्भिदा यजेत”—इत्येवमादौ
 अव्यक्तयजती, सौमिकधर्मा इव प्रधाना अपि यजतयः प्रदिश्यन्ते,
 तयोः रूपान्तराभावात् । तद्वदत्रापि स्यात् । आनर्थक्यात् हि प्रधा-
 नस्यानतिदेश उक्तः । न चैवमानर्थक्यं शक्यते वक्तुम् ।

अथ मन्यसे,—नासी प्रधानस्यातिदेशः । कस्य तर्हि ? अङ्ग-
स्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितं, द्रव्य-
देवते पुनरङ्गे एवातिदिश्येते, अङ्गान्तरवत्—इति । एवन्तर्हि
प्रकृतेऽपि आहचोदनया प्रधानं विहितम्—इति न प्रधानस्याति-
देशः, अपितु अङ्गमेव—इतिकर्तव्यताकलापः प्रदिश्यताम् ।
कथन्तर्हि पिण्डदानस्य निषेधः क्रियते ? इतिकर्तव्यतानिषे-
धाभिप्रायतया,—इति गृहाण । नायं पिण्डदानस्य निषेधः,
अपितु तदितिकर्तव्यताया एव । तस्याश्च निषेधात् पिण्डोऽपि न
दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न
अग्निः प्रणीयते, तद्वत् ।

अपिच । कस्मात् कारणादुभयोः प्राधान्यपक्षे पिण्डदानस्य
निषेधो न घटते,—इति तावदसौ प्रष्टव्यः । स यदि
ब्रूयात् ;—प्राप्तेरभावात्—इति । तं प्रति ब्रूयात् ; —विध्य-
न्तेन प्राप्तेरभावेऽपि विध्यादितः प्राप्तिरस्त्येव । कुतः ?
आहपदस्यैवैवमर्थात् । तत्र, विध्यादितः प्राप्तः पिण्डः प्रति-
विध्यमानस्तदितरकरणमेव प्रयोजयति । सोऽयं पर्युदासो-
न निषेधः । यथा, सर्व्वस्वं दद्यात्,—इत्यत्र, भूम्यादिप्रतिषेधात्
तदितरत् सर्व्वस्वमर्थः, तथैवात्रापि पिण्डेतरत् आहमर्थः,—इति
न किञ्चिदनुचितम् ।

एतेन “आहं सपिण्डकं कृत्वा”—इत्यादिवचनान्यपि व्याख्या-
तानि । गोवृषन्यायात् खल्वेवमुच्यते प्रशंसार्थम् । तदेवमादिवचन-
वैचित्र्यमृषीणामबुद्धा न बुद्धिमद्भिर्ममितव्यम् । यत् पुनरङ्गभूत
पिण्डदानादितरदेव कर्म्मन्तरं प्रधानं पिण्डदानम्—इति वर्णितम् ।

तत्र पृच्छामः । तस्य आद्यत्वमिष्यते न वा ?—इति । यदि तावत् प्रथमः पक्षः, तदा विफलः प्रयासः । पिण्डदानस्यापि आद्यत्वाभ्युपगमात् । कस्मान्तरवचनानुपपत्तिश्च स्यात् । सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति प्रधानम्,—इति ब्रवीमि,—इति चेत् । नैतत् प्रमाणोपेतं ब्रवीषि । कस्मात् ? रूपभेदाभावात् । यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि,—इति सति ब्राह्मणभोजने अङ्गं, विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । फलश्रुतेरुभयत्राप्यविषेणैकशेषस्य दुष्करत्वात् ।

अपि च । एतावताऽपि आद्यशब्दाभिधेयत्वमस्याभ्युपगच्छत्येव भवान्,—इति असतीव ब्राह्मणभोजने, सत्यपि तस्मिन् प्राधान्यमेवास्य अभ्युपगम्यताम्, कृतमर्द्धजरतीयेन । कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिच्चान्यस्य प्राधान्ये पुनरभ्युपगम्यमाने अनेकार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् । तच्चान्याय्यम् ।

उत्तर इति चेन्नाचार्यविरोधात् । इति चेत् पश्यसि,—उत्तरः पक्षः तर्हि समाश्रयिष्यते,—इति । एतदपि न पारयसि । कस्मात् ? आचार्यविरोधात् । “तत् आद्यम्”—इति सूत्रयन्नाचार्यः पिण्डपितृयज्ञस्यापि आद्यत्वमुपदिशति । विरुध्यते खल्वेतद्भवताम् । पिण्डप्रधानो हि सः । तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनमन्तरेणापि आद्यदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति ; द्वयोः समानत्वात्,—इति सन्तोष्यम् । समुच्चयपक्षः खल्वेवमुपोद्बलितो भवति । यस्तु, ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानमाह, स कथं पिण्डदानमात्रस्य आद्यत्वं समर्थयितुं शक्यति,—इति न विद्मः ।

यदपि शङ्खवचनमुपन्यस्तं—‘आहं कृत्वा प्रयत्नेन’—इत्यादि,
सोऽयं केवलान्नोत्सर्गे आहपदप्रयोगः,—इति वर्णितञ्च । तदप्य
सङ्गतम् । कस्मात् ?

“भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्” ।

इति ।

“उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः” ।

इति च ब्राह्मणभोजनं पिण्डनिर्व्वपणञ्चाभिधाय, पश्चात् तद्वचनार-
म्भात् । तदनेनायमपि समुच्चयपक्षमुपोदलयति,—इत्यवगच्छामः ।
तस्मात् पौर्व्वार्थपरामर्शाभावादन्नोत्सर्गे आहपदं प्रयुक्तमिति
भ्रान्तिरुद्बभूव । तथा चोक्तम् ।

“पौर्व्वार्थपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्” ।

इति । यच्च पुलस्त्यवचनमुपदर्शितम्—‘संस्कृतं व्यञ्जनाव्याहम्’—
इत्यादि । तस्यापि,—अथवा यस्मादत्रान्नं दौयते—तस्मादिदं कर्म
आहमित्युच्यते,—इति वचनव्यक्त्या अन्नदानादतिरिक्तमपि किञ्चि-
दवगम्यत एव । तदिदम्,—“संज्ञायाम्”—इति वा, “तेन
कृतम्”—इति वा, “तस्येदम्”—इति वा भवति । जयादित्यस्तु
“चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इत्यभिधाय, चूडा प्रयोजनमस्य—
चौडम्, अन्ना प्रयोजनमस्य—आहम्—इत्युदाजहार । रघु-
नन्दनस्तु पुलस्त्यवचनमालोचनमात्रेण पश्यन्,—अथवा अन्ना-
देर्यद्दानं तत् आहमिति वैदिकप्रयोगाधीनयोगिकम्,—इति
वर्णयाञ्चकार । तदसङ्गतम् । कुतः ? तदभिप्रेतस्य योगार्थस्या-
शब्दत्वात् । न खलु अथवा अन्नादेर्दानम्,—इत्ययमर्थः आहशब्दा-

द्वगम्यते । न खलु दानार्थं तद्वित्तमुपदिशन्त्याचार्याः । वसुतस्तु
पुलस्त्यवचनं खल्वेतत्, दीयते इति कर्मणि तिङः प्रयोगात्
दीयमानस्यावस्य आहत्वमाह, न त्वन्नदानस्येति कस्य केनाभि-
संबन्धः । दर्शितञ्चास्माभिः पिण्डपितृयज्ञस्यापि आहत्वमाचार्य-
स्यानुमतम् । तदपि न प्रसङ्गव्यम् । यच्च,—

“अद्वैवं भोजयेत् आहं पिण्डमेकञ्च निर्व्वपेत्” ।

इति वचनम् । तत्र खल्वन्ने आहशब्दः प्रयुक्तः । यदपि,—

“आमश्चाहं यदा कुर्याद् विधिक्षः आहदः सुतः ।

तेनाग्नी करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत्” ।

इति वाक्यम् । तत्रापि, तेनाग्नीकरणम्,—इति हेतुत्वेनोपादान-
नम्, यतस्तेनाग्नीकरणम्, अतस्तेनैव पिण्डदानम्,—इति
तस्यार्थः । अग्नीकरणशेषेण पिण्डदानम्—इत्ययमत्र हेतुः ।
तदिदं वाक्यम्,—

“आमश्चाहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं तदा ।

गृहादाहृत्य पक्वानं पिण्डं दद्यात् तिलैः सह” ।

इत्येतत्पक्षाननुज्ञानार्थम् । प्रथमोद्दिष्टस्यैव वा आहस्य ‘पिण्डां-
स्तेनैव निर्व्वपेत्’—इति पर्यायात्तरेण परिकीर्तनम् । पिण्ड-
निर्व्वपणस्यैव आहपदार्थत्वादित्यभिप्रायः । तथा मनुः ।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनर्थैवावृता कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः” ।

इति । न च, पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानम्—इति रघुनन्दनव्याख्यानं
युक्तम्,—इति वाक्यम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात् ।

अस्य,—इति करणाच्च पिण्डदानस्यैवावगतेः । पित्रुद्देश्यकदानमात्र-
स्यैव तदितिकर्तव्यतापत्तेश्च । “न निर्व्वपति यः पिण्डम्” —इति,
“पिण्डदोऽंशहरः” —इति, “पिण्डं दद्याद्वनं हरेत्” —इति,
“त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते” —इति, “पिण्डोदकक्रियाहेतोः” —इति,
“नरकस्थाश्च तप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैः” —इति चैवमादिषु शतशः
पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमाच्च ।

“एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्” ।

इति परतस्तेनैव पिण्डनिर्व्वपणस्योपसंहाराच्चैवमवगच्छामः । उप-
संहारः खल्वयं श्राद्धप्रकरणशेषे दृश्यते । तस्मात्,—पिण्डप्रदा-
नस्यैवायमुपसंहारो न श्राद्धकर्मणः,—इत्यपि न शक्यते
वक्तुम् । अपिच । पिण्डदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदं प्रयुक्त-
वान् मनुः,—इत्यवगच्छामः । कथं कृत्वा ? शृणु । पुर-
स्तात्तावत्,—

“त्रींस्तु तस्माद्विशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

श्रीदकेनैव विधिना निर्व्वपेद्वक्षिणामुखः” ।

इति । परस्तादपि,—

“पिण्डनिर्व्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्यते” ।

इति,—पिण्डप्रदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदप्रयोगो दृश्यते । अपिच ।
कस्यचित् पिण्डदानम्, कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्—इत्यतो-
हि कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति । तत् किमत्र करिष्यन्ति
अन्यतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि । स खल्वयमलङ्कारः समुच्चय-
पक्षस्य न दोषः । तस्मात् तत्तद्वाक्यपर्यालीचनया कचित्

विहः प्रधानम्,—यथा गयापिण्डपितृयज्ञादौ । कचित्
 सायणभोजनम्,—यथा नित्यश्राद्धादौ । अन्यत्र त्वविशेषादुभयं
 प्रधानम् । यथा सपिण्डीकरणादौ । इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥

० ॥ ३७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थो खण्डिका ।

अथेदानीं प्रसङ्गात्तावदात्र अन्वष्टक्यविधिं पिण्डपितृयज्ञेऽप्यतिदिश-
माह,—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः

॥ १ ॥

अन्वष्टक्यकर्म्मणि यः स्थालीपाकः विहितः, तेनैव विधिना पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । ननु, अन्वष्टक्येन,—इति वक्तव्ये किमर्थम्
अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन,—इति स्थालीपाकग्रहणं क्रियते ? मांस-
चरुनिवृत्त्यर्थमित्याह । कथं नाम ? अन्वष्टक्येनेतिक्रते स्थाली-
पाको मांसचरुश्चेतिद्वयमेव प्राप्यते । तत्र यत् पुनः स्थालीपाक-
ग्रहणं करोति, तद्वोधयति मांसचरुरत्र नास्तीति ।

तर्हि पित्र्यज्ञः,—इति वक्तव्ये पिण्डपितृयज्ञः,—इति कथं
पिण्डग्रहणं क्रियते ? उच्यते । पित्र्यज्ञः,—इति कृते खल्वन्वा-
हार्यादावपि अयमतिदेशः स्यात् । स चानिष्टः । पिण्डपितृ-
यज्ञधर्म्मस्य तत्रातिदेशात् । एतस्मात् कारणात् पिण्डपितृयज्ञः,
—इति सूत्रितम् । अथवा । पिण्डग्रहणं कुर्वन्नेतस्य पितृयज्ञस्य
पिण्डप्रधानतां दर्शयति । कथं नाम ? पिण्डैरेव यत्र पितर-
इत्यन्ते सोऽयं पिण्डपितृयज्ञः । तथाच निगमः । “आहिताग्नेः

पितृर्चनं पिण्डैरेव, अपि वा ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति पिण्ड-
स्यासम्भवे ब्राह्मणभोजनमुपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अतिदेशवशान्नवस्थामेव माभूदित्यतः कालान्तरविधानार्थमिद-
माह ।

एवं वा ।

कः पुनः पिण्डपितृयज्ञो नाम,—योऽयमन्वष्टक्यस्थालीपाकेन व्या-
ख्यातः, को वा तस्य कालः ? उच्यते ।

अमावस्यायां तत् श्राद्धम् ॥ २ ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यं श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ।
अविहिते पिण्डपितृयज्ञे कथं तत्र धर्मप्रदेशः—इति इदमर्थतः
सूत्रं पूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अमावस्याप्रसङ्गादाह,—

इतरदन्वाहार्यम् ॥ ३ ॥

इतरदपरं द्वितीयमित्यर्थः । अनु पश्चादाह्रियते,—इत्यन्वाहार्यं
नाम श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमित्यनुवर्तते । कस्य पश्चात् ?
पिण्डपितृयज्ञपिण्डानां, तस्यैव वा,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
उपस्थितत्वात् । अत एव पिण्डान्वाहार्यकम्—इत्याख्यायते ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ॥

इत्यमावस्यायां द्वितीयस्य श्राद्धस्यान्वाहार्यत्वं स्मरति । न च,

“पिण्डानां मासिकं आह्नमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।

इति स्मरणात् पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकद्विजगकं यत्त-
त्तथेति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । केवलान्वाहार्यपदे तद-
र्थस्यासम्भवात् । व्युत्पत्तेरशब्दत्वाच्च । पूर्वोक्तगृह्यान्तरविरोधाच्च ।
प्रकरणञ्चैवमुपपद्यते । तस्मादनग्नैरभावस्याआह्नं नान्वाहार्य-
मित्यादरणीयम् ।

तदत्र ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानञ्च षष्ठां कर्त्तव्यम् । तथाच
गृह्यान्तरम् । “मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रदाय ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तथैवमेतेभ्यो मातुश्च पितृभ्यस्त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य निदध्यात्”
—इति । अत्र, मध्यमं पिण्डम्—इति पिण्डपितृयज्ञविषयम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्यादिकमन्वाहार्यआह्नपरम् । एतेभ्यः,
—इति पिण्डपितृयज्ञोपात्ताः स्वपितरः परामृश्यन्ते । एवञ्च,
पिण्डपितृयज्ञे जयाणामेव पिण्डदानं स्यात् । तथाच कर्म-
प्रदीपः ।

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाऽऽद्यं आह्नषोडशम् ।

प्रत्यादिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” ॥

इति । कर्षूश्च पिण्डपितृयज्ञेऽप्यस्ति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सकृत् कृतेनैव कृतं मामंस्त,—इत्येतदर्थमाह,—

मासीनम् ॥ ४ ॥

मासि मासि क्रियते,—इति मासीनम् । अधिकारात् आह्नद्वय-
मपि, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् अन्वाहार्यमेव ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा । प्रकृतमधुनोच्यते,—

दक्षिणाग्नी हविषः संस्करणम् ॥ ५ ॥

अतिवैश्वस्वरसादाहिताग्नेरपि शालाग्नावेव माभूदित्येतदर्थमिद-
मुच्यते । यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते, सोऽयं दक्षिणाग्निः ।
ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ततश्चैवातिप्रणयः ॥ ६ ॥

ततस्तस्माद्दक्षिणाग्नेरेवाग्निमुद्धृत्य अतिप्रणयः पूर्वोक्तलक्षणः कर्त्त-
व्यः । चशब्दात् होमोऽपि तत्रैव स्यात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शालाग्नावनाहिताग्नेः ॥ ७ ॥

अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नेः शालाग्नी हविषः संस्करणं होमश्च कर्त्त-
व्यम् । अतिप्रणयश्च तस्मादेव स्यात् । ननु, एतदवाच्यं शालाग्निः
खल्वेतदर्थं एव । उच्यते । दक्षिणाग्निरुपदेशादनाहिताग्नेः पिण्ड-
पितृयज्ञ एव न स्यादित्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यान्मन्दमतेः ।
अतस्तन्निरासार्थमेतदुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एवन्तावत् आहिताग्निशालाग्न्योर्यो विशेषः स सूत्रितः, अयेदानी-
मुभयसाधारणीं इतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते ।

एवं वा—

किं समस्त एव अन्वष्टव्यप्रकारः सूत्रितविशेषव्यतिरेकेण पिण्ड-
पितृयज्ञे स्यात् ? एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदमारभ्यते—

एका कर्षूः ॥ ८ ॥

कर्त्तव्या,—इति सूत्रशेषः । अतिदेशात् तिसृणां प्राप्तत्वादेकेत्यु-
च्यते । सा खल्वियं दक्षिणाया स्यात् । कस्मात् ? अन्वष्टक्यकर्म्मणि
आग्नेय्यभिमुखीनां कर्षूणामाग्नेय्यभिमुखैः कुशैः स्तरणदर्शनात्,
इह च दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तरणोपदेशात् कर्षा अपि दक्षि-
णाग्रत्वावगमात् । तथा चोक्तम् ।

“दक्षिणान्तां तदग्रेस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्” ।

इति । दक्षिणाग्रामिति पाठे तु व्यक्तं कर्षा दक्षिणाग्रत्वम् ॥०॥८॥०॥

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ॥ ९ ॥

तस्याः कर्षा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि अग्नेः स्थानं, न पुन-
रन्वष्टक्यकर्म्मवत् पूर्वतः ॥ • ॥ ९ ॥ • ॥

नात्रोल्मुकनिधानम् ॥ १० ॥

दक्षिणार्धे कर्षूणां यदुल्मुकनिधानं ततोक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्त-
व्यम् ॥ • ॥ १० ॥ • ॥

न स्वस्तरः ॥ ११ ॥

तत्र कर्षूणां पश्चात् यदुक्तमासीत्, सोऽयं स्वस्तरोऽत्र न कर्त्तव्यः
॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

नाञ्जनाभ्यञ्जने ॥ १२ ॥

अत्र कर्त्तव्ये । अञ्जनञ्च अभ्यञ्जनञ्च ते अञ्जनाभ्यञ्जने । अञ्जनं

सौवीराङ्गनं व्याख्यातमेव । अभ्यज्यतेऽनेन,—इत्यभ्यङ्गनं तैलम्
॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

न सुरभि ॥ १३ ॥

अत्र कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न निःश्वनम् ॥ १४ ॥

निःश्वनं नमस्तारोपलक्षितैर्मन्त्रैः दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा,—
इत्येवमादिना तत्र यदुक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्तव्यम् । ते खल्विमे
अतिदेशागता इह प्रतिषिध्यन्ते ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

उदपात्रान्तः ॥ १५ ॥

पिण्डपरिषेकार्थमुदपात्रमन्तो यस्य, सोऽयमुदपात्रान्तः पिण्डपिट्ट-
यज्ञः स्यात् । ननु, एतदवाच्यम्, अतिदेशादेव प्राप्तत्वात् । उच्यते ।
यावदुक्तकरणार्थमेतदुच्यते । तेन, 'गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीम्'—
इत्यादिकं कर्म अत्र न भवति । अन्यदपि प्रयोजनमुत्तरत्र
वक्ष्यामः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

वासस्तु निदध्यात् ॥ १६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ननु, किमर्थमिदमुच्यते, वासः खल्वतिदेशादेव
बध्यते ? वासोऽन्तरविधानार्थम्—इत्याह । तुशब्देन पूर्वोक्तं वासो-
व्यवच्छिद्यते । कथं ज्ञायते ? पूर्वोक्तं खलु वासोऽतिदेशादेव
प्राप्यते,—इति तदर्थं पुनः सूत्रपस्यनर्थकमेव स्यात् । तस्माद् वासो-

ऽन्तरमत्र विधीयते,—इत्यवगच्छामः । एककार्यार्थत्वात् पूर्वस्य वाससो निवृत्तिः स्यात् तन्निवृत्त्या च मन्त्रोऽपि तदीयो ये चात्र त्वामनुइत्यादिः प्रत्येकेन दानञ्च निवर्त्तते । तेन, “एतदः पितरो-वासः”—इति यथाऽऽन्त्रातेनैव मन्त्रेण वाससो निधानं सिध्यति । अतएव “पूर्वोक्तस्य वासोनिधानविधेर्निवृत्त्यर्थमेकवासोनियमार्थञ्च पुनरिदमुच्यते । तेन किम् ? ‘वासस्तु निदध्यात्’—इत्येकवचनोपदेशात् ‘एतदः पितरोवासः’—इत्यनेन यथाऽऽन्त्रातेन मन्त्रेणैकमेवात्र वासोनिदध्यात्”—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । अपूर्वखल्वत्र वासोविधीयते । अतस्तदेकत्वमपि पञ्चेकत्ववद्विवक्षितं भवितुमुचितम् । तदस्मात् वैकृताद्विशेषोपदेशात् प्राकृतं प्रत्येकं वाससोनिधानं निवर्त्तते । न ह्येकं वासः प्रत्येकं शक्यं निधातुम् । तस्मात् “एतदः पितरोवासः”—इति मन्त्रे बहुवचनान्तपिठपदोपादानात् सूत्रे मन्त्रे च वासस एकवचनसंयोगाच्च तन्त्रेण त्रीन् पित्रादीनुद्दिश्यैकमेव वासः प्रिण्डत्रये निधातव्यम् । पित्रादित्रिके खल्वस्मिन् प्रदेशे बहुवचनान्तस्य पिठशब्दस्य प्रयोग-इति ह्यवोचाम ।

अतएव कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“अर्घ्योऽन्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच” ।

इत्यर्घ्यादौ तन्त्रविनिवृत्तिं ब्रुवाणः परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमभ्यनुजानाति । अन्यथा परिगणनानर्थक्यापत्तेः । अर्घ्यादिवत् वासोनिधानमपिवा परिगणयितव्यं स्यात् । अथैवं कात्यायन-

स्योपजीव्यविरोधः । आचार्यो ह्यन्वष्टक्यकर्मणि प्रत्येकं वाससः प्रदानं सूत्रयाचकार । नैष दोषः । अन्यत्रैतदभिधानात् । अभविष्यत् कात्यायनस्योपजीव्यविरोधो यद्यसावन्वष्टक्यकर्मस्थेतदभ्यधास्यत् । न तु तत्रैतदभ्यधात् । किन्तु ततोऽन्यत्रैव तेनेदमभ्यधायि । अन्वष्टक्यादन्यच्च आद्वजातं साक्षात् परम्परया वा पिण्डपितृयज्ञेन विक्रियते, स त्वन्वष्टक्यस्थालीपाकेन । पिण्डपितृयज्ञे चैकत्वाद्वाससः प्राक्तनं वाससोबहुत्वं निवर्तते । तस्मान्नास्त्युपजीव्यविरोधः ।

ननु तथापि विरोध एव । कथम् ? उच्यते । अन्वष्टक्ये तावत् प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तमाचार्येण । न चात्र तन्निषिद्धम् । तस्मादत्र, यच्चानेन विक्रियते तत्र च, तत् करणीयं भवति । तत्र यदि प्रत्येकं क्रियेत, तदा परिगणनानर्थक्यप्रसङ्गः । अथ तदर्थवत्त्वार्थं तन्त्रेण क्रियेत, तर्ह्युपजीव्यसूत्रविरोधः । नैष दोषः । कुतः ? विषयभेदोपपत्तेः । आचार्येण ह्यन्वष्टक्ये प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तम् । कात्यायनोऽपि ।

“तूष्णीं पृथगपोदयान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्” ।

इत्यनेन तत्र तथैवाह । अन्यत्रैव तु तेनार्घ्यादिव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमनुज्ञातम्, न प्रकृतौ । तत्र तथाऽभ्यनुष्ठाने विरोधो भवेत् । न त्वेवम् । चोदको हि विक्रतावुपकारकाकाङ्क्षिण्यामुपकारकान् प्राक्तनान् पदार्थान् प्रापयति । क्रमश्चोपकुर्वतां तेषां साहाय्यं कुर्वन् गुणभूतः । उत्तरकालं हि प्रयोगप्राशुभावाय क्रमस्यापेक्षा भवति । यथा चातुर्मास्येषु तृतीये पर्वणि प्रातः

मध्यन्दिने सायमित्यङ्गः कालेष्वित्वष्टीनामवगमात् सद्यस्कालतायां विधेरनुमानात् प्राक्ततधर्मस्य द्वादशकालत्वस्य लोपः । एवमिहापि परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्वानुमानात् प्राक्ततधर्मस्य प्रत्येकं दानस्य लोपः स्यात् । तथाचोक्तम् । “अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात्”—इति । यथा कृष्णलचरी प्रकृतौ भक्षाणां विहृतत्वात् चोदकेन विहृतानां प्राप्तत्वेऽपि सह भक्षाणां समर्पणं, तथाऽत्रापि प्रकृतौ तिलोदकस्य प्रत्येकं दानात् चोदकेन तथाभूतस्य प्राप्तावपि तन्त्वेणैव तद्दानम् । ननु कृष्णलचरी “एकधा ब्रह्मणे परिहरति”—इति वचनात् सह समर्पणम् । तथाचोक्तम् । “एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहृतत्वात्”—इति । उच्यते । इहापि “अर्घ्येऽक्षव्योदके चैव”—इत्यादिवचनात् परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्वाभ्यनुज्ञानात् वचनावगतमेव तन्वमनुष्ठानमिति समानम् ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमाहिताग्नेः श्रौतस्य गृह्योक्तस्य च पिण्डपितृयज्ञस्य समुच्चयः, आहोस्वित् विकल्पः, अथवा स्मार्त्तस्य निवृत्तिः, उताहो श्रौतस्यैव ?—इति । उच्यते । स्मार्त्तस्य निवृत्तिस्त्यावन्न भवति । कस्मात् ? उपदेशस्यानर्थकत्वापत्तेः । समुच्चयोऽपि न युज्यते ; एकार्थत्वात् । विकल्पोऽप्यसङ्गतः ; अतुल्यबलत्वात् । पक्षे स्वशाखाश्रयं खल्वेवं परित्यज्येत । तच्चातिष्ठम् । तस्मात्, श्रौतस्यैव निवृत्तिरित्यवगच्छामः । पिण्डपितृयज्ञः खल्वस्मच्छाखायां न पठ्यते । न खलु स्वशास्त्रोक्तमुपेक्ष्य पारशाखिकं श्रौतमुपादातुमुचितम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।
 अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।
 स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
 कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ।
 यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ।

इति । अपिच । पूर्वत्र उदपात्रान्तत्वं पिण्डपितृयज्ञस्य सूत्रयन्ता-
 चार्यः पारशाखिकं श्रौतं नानुमन्यते । श्रौते पिण्डपितृयज्ञे खल्व-
 वधानाजिघ्रणादिकमपि उदकनिषेकात् परतः श्रूयते । अपर
 आह । गृह्याग्निमतः स्मार्त्त एवाचार्यसम्मतः पिण्डपितृयज्ञः,
 श्रौताग्निमतस्तु पारशाखिकोऽपि श्रौत एव, अग्निहोत्रादिवत्,
 —इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा । अथेदानीमष्टकाकर्मशेषमेवानुवर्त्ता-
 महे,—

माध्या ऊर्ध्वमष्टम्यां स्थालीपाकः ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । अष्टकाये त्वा,—इति निर्व्यापः
 ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् ॥ १८ ॥

तस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं जुहुयात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ १९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । पूर्व्वेणैव जुहोतिना सिद्धे पुनर्जुहोतिग्रहणं शाक-
चरोरपि होमप्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

ज्ञातभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् ॥ २१ ॥

अनु पश्चादोदनचरोराह्रियते,—इत्यन्वाहार्यं शाकं व्यञ्जनं कुर्यात्,
—इति सूत्रशेषः । एतदुक्तं भवति । अस्यामष्टकायामोदनचरोः
पश्चात् शाकचरः कर्त्तव्यः । स च शाकचरोदनचरोर्व्यञ्जनार्थः
मांसादिचरुवत् । तथाच पूर्वाष्टकायामुक्तम् ।

“ओदनव्यञ्जनार्थन्तु पञ्चभावेऽपि पायसम् ।

सद्रवं अपयेदेतदन्वष्टकेऽपि कर्मणि” ।

इति । होमोऽपि पूर्व्वसन्त्वेणैव स्यात् । कुतः ? शाकस्य व्यञ्जन-
तयोपन्यासेन स्वातन्त्र्यनिराकरणात् । तथा चोक्तम् ।

“शाकश्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत् ।

यसु शाकादिहोमः स कार्योऽपूपाष्टकाऽऽवृता” ।

इति । अन्वाहार्यः,—इति केचित् पठन्ति । तत्र च, छान्दसत्व-
माश्रयणीयम् । अन्वाहार्यश्चरुरिति चरुसम्बन्धविवक्षया वा कथ-
ञ्चित् सङ्गमनीयम् । अन्वाहार्ये,—इति पाठे, अन्वाहार्ये ; पूर्वा-
ष्टकायाः प्रकृतत्वादोदनचरोः पश्चादाह्रियमाणि मांसचरो—

तत्स्थाने,—इत्येतत् । तथाच, तदीयमांसचरस्थाने अत्र शाकं
व्यञ्जनं कुर्यात्,—इत्यर्थः । अन्वाहार्यश्चाहे,—इति कथं न
वर्ण्यते ? 'नाष्टकासु भवेत् आहम्'—इत्यष्टकाकर्मण्यन्वाहार्य-
आहनिषेधात्—इत्याह । तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ • ॥ २१ ॥

अथ पितृदेवत्येषु पशुषु—वह वपां जातवेदः

पितृभ्य इति वपां जुहुयात् ॥ २२ ॥

अथशब्दः पूर्वोक्तायाः पश्चितिकर्त्तव्यताया अनुवृत्त्यर्थः । पितृर्थे
ये पशव आलभ्यन्ते त इमे पितृदेवत्याः पशवः । तेषु पितृदेवत्येषु
पशुषु,—वह वपामिति मन्त्रेण वपां जुहुयात् । पितृदेवत्याश्च
पशवः,—“ओत्रियेऽभ्यागते आहं महोक्षेण महाऽजेन वा दद्यात्”
—इत्येवमादयस्तन्वान्तरोक्ता आदरणीयाः । कुतः ? स्वशास्त्रे
विधानाभावात् । ओदनचरोश्चात्र, पितृभ्यस्त्वा,—इति निर्वापः
स्यात् । कस्मात् ? पितृर्थत्वात् । एवं, सब्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां
सक्तदवहन्यात् । सक्तत् फलीकुर्यात् । सक्तत् प्रक्षालयेत् ।
प्रसव्यमवचष्टयेत् । दक्षिणत उद्दासयेत् । न च प्रत्यभिघारयेत् ।
अष्टर्चस्य चात्र निवृत्तिः स्यात् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।
एवञ्च, अवदानानि सन्नीयं त्रिधा विभागमकृत्वैव स्थालीपाका-
हता सौविष्टकदाहता वा अवदाय, पितृभ्यः स्वाहा,—इति सक्त-
देव जुहुयात् । प्रोक्षणनिर्वापप्रधानहोमाश्च प्राचीनावीतिनैव
कर्त्तव्याः । कुतः ? पितृर्थत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“प्राचीनावीतिना कार्यं पितृषु प्रोक्षणं पशोः ।

दक्षिणोद्दासनान्तञ्च चरोर्निर्वपणादिकम् ।

सन्वयश्चावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः ।

प्रधानहवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

देवदेवत्येषु—जातवेदो वपया गच्छ देवानिति ॥२३॥

देवार्थं ये पशव आलभ्यन्ते त इमे देवदेवत्याः पशवः । तेषु जात-
वेद इति मन्त्रेण, वपां जुहुयात्,—इत्यनुवर्त्तते । आह । के पुन-
र्देवदेवत्याः पशवः ? उच्यते । योऽयं वासुकर्मणि ‘कृणया गवा
यजेत’—इत्येवमादिना सूत्रयिष्यते ; ये च तन्त्रान्तरे,—‘हिरण्य-
कामो ऽमावस्यायां मणिभद्रं रोहितेनाजिन यजेत, गोऽश्वकामः
पौर्णमास्यां प्र्वेतेन’,—इत्येवमादयः, त इमे देवदेवत्याः पशवः ।
तत्र, वासुकर्मणि वास्तोष्पतये त्वा,—इति निर्व्वापः । होमे तु
विशेषं वक्ष्यति । मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय त्वा,—इत्यादि-
निर्व्वापः । मणिभद्राय स्वाहा,—इत्यादिको होमः ॥०॥ २३ ॥०॥
कथं पुनर्ज्ञायते ; यन्मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय,—इत्यादिना
निर्व्वापहोमौ भवतः,—इति ? उच्यते ।

अनाज्ञातेषु तथाऽऽदेशं यथाऽष्टकायै स्वाहेति

जुहोति ॥ २४ ॥

आ-सम्यक् ज्ञातं आज्ञातं तत्र भवतीत्यनाज्ञातम् । तेषु यथैव
श्रूयते, तथैवादेशो यथा भवति तथा कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति ।
येषु, समशनीयचरुहोमोपनयमव्रतान्तसावितचरुहोमादिषु देवता

निर्दिश्यन्ते न मन्त्राः ; तेषु यदेव श्रूयते तदेवादिश्य निर्व्वपेत् जुहुयाच्च । एवञ्च, समशनीयचरौ अग्नये त्वा,—इत्यादिनिर्व्वापः, अग्नये स्वाहा,— इत्यादिकश्च होमः । एवं सावित्रचरुहोमादिषु यथायथमूहनीयम् । येषु पुनराग्रहायणादिषु देवता नोपदिश्यते होममन्त्रश्चाव्यक्तलिङ्गः ; तेषु यावन्मात्रं वाक्यादवगम्यते, तावत-
एवादेशः निर्व्वपि । आदिष्टमन्त्रेण तु होमः । येषु पुनश्चैत्रादिषु मन्त्रो नोपदिश्यते नापि देवता ; तेषु चैत्रैः त्वा,—इत्यादिना निर्व्वापः, चैत्रैः स्वाहा,—इत्यादिना च होमः स्यात् ।

अत्र दृष्टान्तः । ‘यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति’,—इति । यथा खल्वष्टकायै स्वाहेति यदेव कर्मणो नामधेयं तेनैव जुहोति, एवं चैत्रादिष्वपि,—इति बोधव्यम् । आह । ननु, विषम उप-
न्यासः,—चैत्रादिषु देवता मन्त्रश्च नोपदिश्यते, न चैवमष्टका । तत्र हि देवता उपदिष्टा । उच्यते । सत्यमुपदिष्टा तत्र देवता, तथापि तु अन्तिमाष्टकायां ‘अष्टकायै स्वाहा’,—इति कर्मनाम-
धेयेनैव होमः क्रियते, सूत्रप्रामाण्यात् । स खल्वयं कर्मनामधेयेन होमोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । तस्माददोषः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २५ ॥

व्याख्यातार्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

ऋणे प्रक्षायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन जुहु-
यात्—यत् कुसीदमिति ॥ २६ ॥

ऋणं प्रसिद्धम् । तस्मिन् प्रज्ञायमाने प्रकर्षेण ज्ञायमाने गोलकानां पलाशानां मध्यमपर्णेन मध्यमच्छदेन जुहुयात्, यत् कुसौदमितिमन्त्रेण । अथ, प्रज्ञायमाने,—इत्येतदवाच्यम् ? —इति चेत् । न । यत् खलु ऋणं प्रकर्षेण ज्ञायत एव केवलं, न पुनरपाकर्तुं शक्यते, तत्रैव होमोऽयं यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । एतदुक्तं भवति । ऋणमवश्यमपाकरणीयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तथाच स्मर्यते ।

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।

अग्निहोत्रं तपश्चैव तत्सर्वं धनिनो भवेत्” ।

इति । तथा ।

“ऋणं ये न प्रयच्छन्ति बुद्धिमोहात् कथञ्चन ।

धनदातुस्तदीयं स्यात् पुण्यं ते च पुरोहिताः” ।

इति । “ऋणानाञ्चानपक्रिया”—इति चोपपातकगणनायां मनुनोक्तम् । यदि पुनरत्यन्तमेवाधनो न शक्नोति तदपाकर्तुम्, तदैवं जुहुयात्,—इति । अन्ये तु वर्णयन्ति,—नष्टे धनिके तदृक्थभागिनि च, ऋणापाकरणासम्भवे जुहुयात्,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? राज्ञोऽप्यन्ततस्तदृक्थभाक्त्वात् । नहि कदाचिदपि राज्ञोऽभावोऽस्ति । तमिमं होमं यावत्सङ्गमृणं तात्सङ्गमिच्छन्ति । चिप्रहोमञ्च मन्यन्ते ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अथातो हलाभियोगः ॥ २७ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । अथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । कथं

नाम ? यथा पूर्वोक्तान्यष्टकादीनि अवश्यकर्त्तव्यानि, एवमिद-
मप्येतस्मिन् निमित्ते सत्यवश्यमेव कर्त्तव्यम्,— इति । अतःशब्दो-
हेत्वर्थः । यस्मात् ;—

“ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा” ।

इति कथाऽपि जीवनं मन्वादीनामनुमतम् । अतः एतस्मात्
कारणात् । हलं लाङ्गलं तस्य आभिमुख्येन योगो हलाभियोगः,
—कषिप्रारम्भः, —इत्येतत् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाक् अपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो-
जुहुयात्,—इन्द्राय मरुद्भ्यः पर्जन्यायाश्च न्यै भगाय ॥
॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । देवतानां विसमासकरणं निर्वापहोमयोः पृथक्-
प्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

सीतामाशामरडामनघाञ्ज यजेत ॥ २९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ‘अरडां’ इत्यत्र ‘अरटां’—इति पाठान्तरम् ।
विसमासकरणं पूर्व्ववत् । अथ, पूर्व्ववत् चतुर्थ्यन्तनिर्देशेनैव सिद्धे
किमर्थं विभक्तिमतिक्रम्य यजेत,—इति पुनः कियते ? आज्ये-
नामूषां देवतानां होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । कथं नाम ? पूर्व्व-
विभक्तिमतिक्रामन् यजेत,—इति च पुनः कुर्व्वन्, पूर्व्वसामेव

देवतानां चरुभागाभिसम्बन्धः नामूषाम्,—इति दर्शयति । आसां
पुनर्देवतानामाज्येनैव होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“आश्वयुज्यां तथा कृष्यां वासुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

एता एव देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवन-
पर्ययणेषु ॥ ३० ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते । सीता लाङ्गलपद्धतिः, कष्टं क्षेत्रमित्येतत् ।
तत्र यो यज्ञः स सीतायज्ञः । स चायं कष्टस्य क्षेत्रस्य पूर्वोत्त-
राङ्गे स्यात् । पक्वोद्द्विष्यमध्ये क्षेत्रस्य पूर्वोत्तराङ्गे,—इति
केचित् । स खल्वयं सीतायज्ञः शरदि वसन्ते च स्यात् । कस्मात् ?
विशेषाभावात् । पक्वं शस्यं छेदनात् परतः क्षेत्रादाकृष्य यत्र
परिष्कृते देशविशेषे स्थाप्यते, सोऽयं खलः । तत्र खलयज्ञः
कर्त्तव्यः । स खल्वयं खलयज्ञोऽप्युभयत्रैव करणीयो भवति ;—
यवानां खले, व्रीहीणां खले च । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रशब्दात्
समस्तेषु बीजेषु उत्प्रेष्यं यज्ञः स्यात् । प्रलवनं धान्यानां छेद-
नम् । प्रशब्दः पूर्ववत् । पर्ययणं—परि सर्वतोभावेन धान्या-
नां खलादुत्प्रेषणम् । एतेषु सीतायज्ञादिषु एता एव देवताः
यजेत ।

ननु, प्रवपणक्रमस्य युक्तत्वात् कस्मात् क्रमभेदः क्रियते ? उच्यते । सीतायज्ञखलयज्ञोस्तावदादितो निर्देशः त्रीहियवयो-
र्हयोरेव धान्ययोस्तयोः करणप्रज्ञापनार्थः । प्रवपणादीनां क्रम-
मतिक्रम्याभिधानं शारदधान्यमतिक्रम्य तेषां करणप्रज्ञापनार्थम् ।
तेन, सीतायज्ञखलयज्ञयोरुभयत्र करणात् चत्वारो यज्ञा भवन्ति,
प्रवपणादीनां सकृत् करणाच्च त्रयः, मिलित्वा संवत्सरे सीता-
यज्ञादयः सप्त सम्पद्यन्ते । अष्टमञ्च हस्ताभियोगः,—इति । अत
एवोक्तम् । “सप्त सीतामखादयः”—इति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । एता एव,—इति किमनन्तरोक्ताः
सीतादयो देवताः परामृश्यन्ते ? आहोस्वित् पूर्वा इन्द्रादयः ?
उताहो सर्वा एव ?—इति । तत्र, पूर्वाः पञ्च,—इति केचित्
वर्णयन्ति । कुतः ? देवताशब्दसामान्यात् । पूर्व्वत्र तावत् एताभ्यो-
देवताभ्यः,—इति देवताशब्दः श्रूयते, अत्रापि, एता देवताः,—
इति देवताशब्दः कृतः । तस्मात्, पूर्वास्वेव देवताशब्दप्रयोगात्
पूर्वा एव गृह्यन्ते नोत्तराः । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादुत्तरा-
सामग्रहणे सीतायाः ग्रहणं न स्यात् । न च सीतायज्ञे सीतायाः
परित्यागः कर्त्तुमुचितः ।

अन्ये तु, सर्वासामेव ग्रहणमिच्छन्तः, पूर्व्ववत् पूर्वाः पञ्च
चर्वाहुतयः उत्तराद्यान्याहुतयः,—इति मन्यन्ते । तदप्यसङ्ग-
तम् । कस्मात् ? एवम्—इत्यकरणात् । एवं खल्वेवमिति कुर्यात् ।
न खलु देवतायाः परामर्शे द्रव्यमपि परामर्शव्यम्,—इति
किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्, एताः,—इति सर्व्वानाम्नः प्रकृत-
परामर्शकत्वात् एवकारकरणाच्चाविशेषेण सर्वासामेव देवतानां

परामर्शः,—इत्येतद्गृहीतः । पूर्वासां चरुणा उत्तरासामाज्येन होमः,—इति तु नानुमन्यामहे । प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वा-सामाज्येनैवान्न होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“केवलाज्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः” ।

इति । अतिक्रान्तपरामर्शश्च नाचार्यस्याननुमतः,—इत्यसक्तदा-वेदितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

आखुराजञ्चोत्करेषु यजेत ॥ ३१ ॥

आखुराजो मुषिकानां राजा । तच्च उत्करेषु यजेत । उत्कीर्यन्ते,—इत्युत्कराः पांशवो भक्ष्यन्ते । चशब्दात् सर्वेषामेव सीतायज्ञा-दीनामन्ते आज्येनायमाखुराजस्य होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“केवलाज्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः ।

आज्येनाखुं यजेदग्नौ तदन्ते, नित्यमेव तत्” ।

इति । आखुराजाय स्वाहा,—इति होमः । सीतायज्ञादिषु आखुराजहोमे च क्षिप्रहोमन्यायमिच्छन्ति । यजेत,—इति पुनः करणं पूर्व्वेणैककर्म्याशङ्कानिरासार्थम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्राण्यै त्वा—इति निर्वापः ॥ ३२ ॥ ० ॥

तस्य जुह्वयादेकाष्टका तपसा तप्यमानेति ॥ ३३ ॥

ऋज्वर्धमेतत् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् । दिव्यचनं प्रकरणसमाख्यम् । अत्र किञ्चि-
द्वक्तव्यमस्ति । तत्र तावत् पृच्छामः । कः पुनरिन्द्राण्याः स्थाली-
पाकस्य कालः ? तत्र केचिदाहुः । चतुरष्टको हेमन्तः,—इति
अष्टकाचतुष्टावगमात् तिसृष्वेव च कर्मोपदेशात् चतुर्थ्यष्टकाया-
मेतत् कर्त्तव्यम्,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? चतुरष्टक-
पक्षस्याचार्यान्नुमतत्वात् । तदिदमभिहितमस्माभिः,—“तथा
गौतमवार्कखण्डी”—इत्यत्र । अपरे तु,—चैत्र्याः पाकयज्ञमध्ये
पाठात् कर्मणश्च तत्रानुपदेशात् तद्विषयताम् एतस्य मन्यन्ते ।
तदप्यसमीचीनम् । कुतः ? अनाज्ञातेषु तथाऽऽदेशम्—इत्यनेनैव
तत्र कर्मणः सिद्धत्वात् । एकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । अन्ये
तु, पारिभाषिकमेव अस्य कालम्—इच्छन्ति ।

तत्र वदामः । एकाष्टका,—इति मन्त्रलिङ्गादेकाष्टकायामेतत्
कर्त्तव्यम् । तदिदं सामर्थ्यं नाम प्रमाणं वाक्यस्य बाधकम् । आह ।
का पुनरियमेकाष्टका नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । माध्य-
नन्तराष्टका एकाष्टका,—इति पूर्वमीमांसाभाष्ये आचार्येण
शबरस्वामिना निर्णीतम् । “माघी वैकाष्टकाश्रुतेः”—इति सूत्र-
यतो भगवतो जैमिनेरप्येष एवाशयोऽवधार्यते । “अन्याऽपौति-
चेन्न भक्तित्वादेषा हि लोके”—इति सूत्रयन् तत्रभावान् जैमिनि-
मार्घ्यनन्तराया अष्टम्या एकाष्टकात्वं लोकप्रसिद्धमित्याह । तथा
आपस्तम्बोऽपि । “माघ्याः पौर्णमास्या उपरि षड्ष्टका, तस्या-
मष्टमी ज्येष्ठा या सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते”—इति सूत्रयन्ने-

तदेवाह । महाब्राह्मणभाष्ये तु चैत्रानन्तरायामप्यष्टम्यामेकाष्टका-
 शब्दप्रयोगः समर्थितः । केचित्तु, प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वकालभाविन्या-
 मष्टकायामेतेन भाव्यम्,—इति वदन्ति । तस्यास्त्वेकाष्टकात्वे न
 किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः । माघ्यनन्तरायास्त्वष्टम्यास्तथात्वन्तु
 लोकवेदसिद्धमित्यवोचाम । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥
 ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

—————

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

उक्तो नित्यनैमित्तिकविधिः, अथेदानीं काम्यविधयो वक्तव्याः । तेषु तावत्,--

काम्येष्वत ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

अत ऊर्ध्वं काम्येषु विधिमुपदेक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पूर्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्वेषु नित्यनैमित्तिकेष्वपि वक्ष्यमाणो विधिर्भवति,--इति एके आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कोऽसौ विधिः ? उच्यते,--

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदं भूमे-
र्भजामह इति ॥ ३ ॥

अपेत्,--इति सूत्रशेषः । पश्चादग्नेरित्याद्युक्तार्थम् । न्यञ्जपाणि-
प्रतिष्ठापनञ्च,--

“दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्जकर्मणः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तप्रकारेण कर्त्तव्यम् । स खल्वयं--“भूमिजपः”

--इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं यथाऽऽन्नात् एव मन्त्रोजस्यः ? न । कथं तर्हि ?

वसन्त्प्राज्ञौ धनमिति दिवा ॥ ४ ॥

प्राज्ञौ क्रियमाणे कर्मणि 'वसु' शब्दान्तं,—दिवाक्रियमाणे कर्मणि 'धनम्'—इत्यन्तं कृत्वा, इदं भूमेरिति मन्त्रं जपेत् ॥०॥ ४ ॥०॥

इमं स्तोममिति त्वचेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

इमं स्तोमम्,—इत्यादिना ऋक्त्रयेण परिसमूहेत्—विक्षिप्तान्गव्यवयवानेकीकुर्यात् । अन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः । तथा चोक्तम् ।

“न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्” ।

इति । तिसृणामृचां समाहारः त्वचः । “ऋचि चैरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि”—इति तत्पदं सिद्धम् । “छन्दोवत् सूत्राणि कवयः कुर्वन्ति”—इत्यभ्युपगमात् । तदिदं परिसमूहनं यथा करणीयं, तदाह कर्मप्रदीपः ।

“कृत्वाऽग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहितौ ।

प्रदक्षिणं तथाऽऽसीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” ॥

इति । तस्मात्,—दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना भवदेवस्य ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

वैरूपाक्षः,—उपश्च तेजश्च,—इत्यादि जपः,—इति केचित् । विरू-

पाचशब्दो यस्मिन् विद्यते, सोऽयं वैरूपाक्षः—भूर्भुवः स्वरोम्—
इत्यादिकोमन्तः,—इति तत्त्वकारः । पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तु
“भूर्भुवःस्वर् ॐ महान्तमात्मनं प्रपद्ये”—इति प्रतीकं प्रपदशेषत-
यैव पठ्यते । “विरूपाक्षोऽसि दन्ताक्षिः”—इत्येतदारभ्य वैरू-
पाक्षः पठ्यते । भट्टभाष्येऽपि, “विरूपाक्षशब्दोऽस्मिन् विद्यते
इति वैरूपाक्षो मन्त्रः विरूपाक्षेऽसीत्येवमादिकः”—इत्युक्तम् ।
स खल्वयं वैरूपाक्षः होमानां पुरस्तादग्रतो जप्तव्यः । अन्यत्र
क्षिप्रहोमेभ्यः । तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः ।

होमानामिति कुर्वन् सहोमकेष्वेव काम्येष्वेतस्य कर्त्तव्यतां
दर्शयति । पूर्व्वणि तर्ह्यहोमकेष्वपि कर्त्तव्यानि ? न,—इत्यु-
च्यते । कस्मात् ? अग्निसम्बन्धेन विधानात् । न्यञ्चकरणं परि-
समूहनञ्च खल्वग्निसंबन्धेन विधीयते । न खल्वहोमकेऽग्निरस्ति ।
अथापि स्यात्,—एतस्मादेव कारणात्तत्राप्यग्निमुत्पादयिष्यामहे,
—इति । अत्रोच्यते । नाप्रयोजकत्वात् । नैषा साध्वी कल्पना ।
कस्मात् ? अप्रयोजकत्वात् । सिद्धं खल्वग्निमनूय तत्संबन्धेन
जपादिकमेव वाक्यानि विदधति, न पुनरग्निमुत्पाददितुमपि प्रयो-
जयन्ति । कथं ज्ञायते ? वाक्यस्य तत्रासामर्थ्यात् । उभयपरत्वे
वाक्यभेदापत्तेश्च । कथम् ? अग्निसंबन्धेनैतानि कर्त्तव्यानि, अग्नि-
श्चोत्पादनीयः,—इति यदि हावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि
वाक्यम् । अन्यदस्य रूपं विधीयमानस्य अन्यच्चानूयमानस्य भवति ।
तस्मात्,—सहोमकेष्वेव एवमन्तानां करणम्,—इति सिद्धम् ।
तत्त्वकारस्तु,—होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनैमित्तिकानाम्,—
इति वर्णयाञ्चकार ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

प्रपदः,—तपश्च तेजश्च,—इत्यादिकोमन्त्रः, काम्येषु पुरस्थात् जप्त-
व्यः । चशब्दात् सहोमकेष्वपि । एतदुक्तं भवति । द्विविधानि तावत्
काम्यानि भवन्ति—होमसंयुक्तान्यहोमकानि च । तत्र, वैरूपाक्षो-
होमसंयुक्तेष्वेव, प्रपदस्तु सर्वत्रैव स्यात्,—इति । तदिदं काम्यपदं
होमादन्येषामपि काम्यानां ग्रहणार्थम् । काम्येष्वेत जर्द्धम्—इति
खल्वाचार्यः सहोमकान्येव काम्यान्यभिप्रेत्य सूत्रयाञ्चकार,—इति
श्लिष्यते । अतएव चशब्दः सहोमकानां समुच्चयार्थः । अथवा ।
पूर्वेषु चैके,—इत्युभयेषामभिकारात् पूर्वेष्वप्ययं विधिः स्यात् ।
अतस्तन्निरासार्थं काम्यग्रहणम् । चशब्दमेवकारार्थं वर्णयतस्तत्त्व-
कारस्याप्येषैव वर्णना अनुमतेति गम्यते । एवञ्च, पूर्वाणि पूर्व-
ेष्वपि पक्षतः प्राप्तानि,—इति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥
अथेदानीं प्रपदवैरूपाक्षयोर्जपप्रकारोऽभिधीयते,—

तपश्च तेजश्चेति जपित्वा प्राणायाममायम्यार्थमना-
वैरूपाक्षमारभ्योच्छ्रसेत् ॥ ८ ॥

तपश्च तेजश्च,—इत्यादिमन्त्रं (प्रपदरूपं) जपित्वा, तत्परिसमाप्त्वा,
प्राणानामायमनं प्राणायामः,—“तिरम्यस्तः पूरककुम्भकरेच-
काख्यः प्राणायामः”,—इति सन्ध्यासूत्रोक्तलक्षणः, तमायम्य
कृत्वा,—इत्यर्थः । प्रथमं प्राणानायम्य पश्चात्तपश्च तेजश्च,—
इत्यादिमन्त्रजपः,—इत्यसङ्गतैषाकल्पना । ‘अर्थमनाः’ अर्थः प्रयो-

जनम्, तस्मिन् मनो यस्य, सोऽयमर्थमनाः,—यः कश्चिदर्थः साधयितुमभिप्रेतः, तं ध्यायन्,—इत्येतत् । ‘वैरूपाक्षमारभ्य’ ‘उच्छ्वसेत्’ प्राणान् विमुञ्चेत्, विमुच्य च वैरूपाक्षं मन्त्रं समापयेत् आहत्य,—इति कश्चित् पठति, वैरूपाक्षं जप्त्वा वायुं रेचयेत्,—इति व्याचष्टे च । प्राणायामोऽप्ययं काम्येष्वेव स्यात् न पूर्वेषु । कथं ज्ञायते ? अर्थमनाः,—इति कारणात् । प्रपद-जपानन्तरविधानाच्च ।

अत्र कश्चिदाह । प्राणानां संयमममेवात्र कर्त्तव्यमुपदिश्यते, न तु प्राणायामो यथोक्तलक्षणः,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? प्राणायाममायम्य,—इति सूत्रणात् । अन्यथा, प्राणानायम्य,—इति कुर्यात् । एतेन,—प्राणधारणमात्रं वदता रघुनन्दनेनैतदनु-पपत्तिभिर्या, प्राणानायम्य,—इति यत् परिकल्प्य लिखितं, तद-प्यनादरणीयम् । प्राणायाममायम्य,—इत्येतस्यैव पाठस्य सर्वत्रो-पलम्भात् । पूर्व्वैर्व्याख्यातभिस्तथैव वर्णनाच्च । शिष्टाश्च प्राणायाम-मेव यथोक्तलक्षणमाचरन्ति, न प्राणधारणमात्रम् । स खल्वयं प्रपदो वैरूपाक्षश्च क्षिप्रहोमेषु न भवति । कुतः ?

“न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ॥ ९ ॥

काम्येषु कर्म्मसु कर्त्तव्येषु त्रिरात्रमभोजनं प्रथमतः करणीयम् । आह । काम्येषु,—इति किमर्थं क्रियते ? ननु काम्येष्वत ऊर्द्धम्,

—इत्यधिकृतान्येव काम्यानि । नैष दोषः । पूर्वेषु चैके,—
इत्युभयेषामधिकारात् पूर्वेष्वेतत् कदाचिदपि माभूदित्येवमर्थ-
त्वात् काम्यग्रहणस्य ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

त्रीणि वा भक्तानि ॥ १० ॥

त्रिरात्रमत्रापि सम्बध्यते । त्रीणि वा भक्तानि भोजनानि कर्त्त-
व्यानि । त्रीण्येवेति नियमार्थतया पर्यवसानात् भक्तान्तराणां
निवृत्तिरवगम्यते । एतदुक्तं भवति । त्रिरात्रमेकभक्तं नक्तं वा
कुर्यात्,—इति । अभक्तानि,—इति पाठेऽपि त्रीण्येव अभक्तानि,
—इति भक्तत्रयमात्रमेव लभ्यते,—इति समान एवार्थः । वाश-
ब्दात् जघन्योऽयं पक्षः । तेनाशक्तस्यैव स्यात्, न तु शक्त-
स्यापि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथमप्रयोगेषु ॥ ११ ॥

नित्यमहरहर्यानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि,—
“भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत”—इत्येवमादीनि । तेषां
प्रथमप्रयोगेषु प्रथमारम्भेषु त्रिरात्राभोजनादिकं न तु प्रतिप्रयोग-
मित्यर्थः । अशक्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा । यानि नित्यं
प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि ब्रीहियवहोमहरितगोमय-
मादीनि, तेषामित्यर्थः । तदनेन, अनित्यप्रयुक्तानां प्रति-
प्रयोगं करणं दर्शयति । तुशब्दोऽनर्थकोनिपातो मुखमुखार्थो-
वा ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ॥ १२ ॥

यजनीयेति पक्षादियज्ञमाहुः । तेषां यजनीयानां यः प्रयोगोऽनुष्ठानं तेषु उपोष्य प्रयोगः कर्त्तव्यः, न तत्र त्रिरात्राभोजनादिकमित्यर्थः । तुशब्दः पूर्व्ववत् बोद्धव्यः ।

आह । अथ, इदमवाच्यं ननु तत्रोपवासविधानादेव स प्राप्यते, अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । नित्ये तावत् पक्षादिचरौ उपवासः सूत्रितः, न स काम्येषु प्राप्नोति, अतः काम्येऽपि तस्य प्राप्त्यर्थमेतत् सूत्रितम् । अथवा । उपवासवत् त्रिरात्राभोजनादिकमपि स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदुच्यते । कथं नाम ? उपोष्यैव न पुनस्त्रिरात्राभोजनादिकमपि कृत्वा,—इति । एवञ्च, तुशब्दः त्रिरात्राभोजनादिव्यवच्छेदको भवति ।

एवं वा—

यजनीयेऽहनि प्रतिपदि प्रयोगोऽनुष्ठानं येषां, तानि यजनीय प्रयोगानि अलक्ष्मीनिर्णोदादीनि । तेषु यजनीयप्रयोगेषु उपोष्य प्रयोगः । उपवसथ एव तत्र पुरश्चरणं न तु त्रिरात्राभोजनादीत्यर्थः । यजनीयपदेनात्र प्रतिपदुच्यते । कस्मात् ?

“यजनीयेऽङ्गि सोमश्चेद्धारुण्यां दिशि दृश्यते” ।

इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । पक्षादियज्ञे तु उपवसथस्य विशेषविधिमहिम्ना त्रिरात्राभोजनादेस्तत्राप्रवृत्तिरनुसन्धेया ॥ ० ॥

॥ १२ ॥ ० ॥

उपरिष्ठाद्वैक्षान्निपातिकम् ॥ १३ ॥

यत् किल सन्निपतितमेव ज्ञायते, तत् सान्निपातिकमनियत-
निमित्तं परिवेषादिकमाचक्ष्महे । तदिदं सान्निपातिकमुपरिष्ठा-
हैचं भवति । दीक्षा पुरश्चरणं त्रिरात्राभोजनादिकमित्येतत् ।
उपरिष्ठात् कर्मणः पश्चात् दीक्षा यस्य, तदिदमुपरिष्ठाहैचम् ॥
॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

काम्यपरिभाषामभिधाय, अथेदानीं काम्यानि कर्माण्यभिधीयन्ते-

अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः ॥ १४ ॥

अरण्ये प्रपदं ययोक्तलक्षणं प्रयुञ्जीत । कथम् ? आसीनः उप-
विष्टः । क्व ? दर्भेषु कुशेषु ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥
दर्भेषु, — इत्येतदिदानीं विशिनष्टि,—

प्राक्कूलेषु ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १५ ॥

ब्रह्मवर्चसमध्यधनाश्रयं तेजः । तत् कामयते,—इति ब्रह्मवर्चस-
कामः । स खल्वयं ब्रह्मवर्चसकामः, प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु, दर्भ-
ेष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इति सम्बध्यते । केचित्
पूर्वेण सूत्रेण सहास्यैकसूत्रतामिच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

उदक्कूलेषु पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

पुत्रान् पशून् यः कामयते,—सोऽयं पुत्रपशुकामः, उदक्कूलेषु
उदगग्रेषु दर्भेष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्तते ॥
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

उभयेषूभयकामः ॥ १७ ॥

उभयं कामयते,—इत्युभयकामः ; ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रपशुकामश्च मिलितोभयकामः—इत्येतत् । अपर आह । “उभयकामः—ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रकामश्च । अथवा । ब्रह्मवर्चसकामः पशुकामश्च”—इति । स खल्वयमुभयकामः, उभयेषु प्रागग्रेषु उदगग्रेषु च मिलितेष्वित्यर्थः । दर्भेष्वासीनः,—अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्तत एव । सेयं त्रिसूत्री काम्यकर्मविधानार्था । काम्येषु च प्रपदः,—इत्यस्य विशेषार्था,—इति केचित् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पशुस्वस्त्ययनकामो ब्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्र- बाहुर्गौपत्य इति ॥ १८ ॥

पशूनां स्वस्त्ययनं मङ्गलमारोग्यमित्येतत् । तत् कामयते,—इति पशुस्वस्त्ययनकामः । ब्रीहियवौ प्रसिद्धौ । ताभ्यां मिथ्याभ्यां होमो-ब्रीहियवहोमः । तं प्रयुञ्जीत कुर्यात्, सहस्रबाहुरिति मन्त्रेण । क्षिप्रहोममत्रेच्छन्ति । पशुशब्देनात्र गावोऽभिप्रेयन्ते,—इत्यवगच्छामः । कस्मात् ? गौपत्य इति मन्त्रलिङ्गानुग्रहात् । वृहत्-क्षुद्रपशूनामुपरिष्ठाद्विशेषोपदेशाच्च ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेत् ॥

॥ १९ ॥

महागुणयोगात् महावृक्षोऽभिप्रेतः, न परिमाणमहत्त्वात् । एवमेके । महागुणयोगात् परिमाणमहत्त्वाच्च महावृक्षः । एवमपरे ।

कः पुनरसौ ? यः कश्चिद्भोज्यफलः चूतनारिकेलादिः,—इत्याह ।
 महावृक्षस्य फलानि महावृक्षफलानि । कीतोमतेन कीतोमतशब्द-
 वता मन्त्रेण ;—“कीतोमतं संवननं”—इत्यादिना मन्त्रेणेत्येतत् ।
 परिजप्य ग्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥
 तस्मै प्रयच्छेत् ?—

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ २० ॥

आत्मनि स्वस्मिन् विषये यस्य प्रसन्नतामिच्छेत्, तस्मै प्रयच्छेत् ॥
 ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं परिजपितानि सर्वाण्येव फलानि तस्मै प्रयच्छेत् ? न ।
 किन्तुर्हि ?—

एकभूयास्यात्मनो युग्मानि कुर्यात् ॥ २१ ॥

तेषां फलानां मध्यात् एकभूयांसि-युग्मानि समानि, फलानि
 आत्मनः आत्माथं कुर्यात् कल्पयेत् । एकेन भूयांसि एकभूयांसि—
 एकाधिकानीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । कानिचित् फलानि परि-
 जप्य तेषां मध्यात् कियन्ति अयुग्मानि फलाति, यस्यात्मनि
 प्रसादमिच्छेत् तस्मै प्रयच्छेत्, तेभ्यश्च एकेन फलेनाधिकानि
 अतएव युग्मानि फलानि आत्मनोऽर्थं कुर्यात्,—इति । आह ।
 ननु सन्धिसाम्यात् अयुग्मानि,—इत्यपि शक्यते वर्णयितुम् ?
 उच्यते । सत्यं शक्यते वर्णयितुं, कल्पनागौरवापत्तेषु न तथा
 वर्ण्यते । माङ्गलिकत्वाच्चात्मनो युग्मानामेव वर्णयितुमुचितत्वात् ।

युग्मानि किल माङ्गलिकानि भवन्ति । “वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्”—इत्यादिदर्शनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वृक्षद्वेति पञ्चर्चः ॥ २२ ॥

पञ्चानामृचां समाहारः पञ्चर्चः । वृक्ष इव,—इत्येवमादिकः पञ्चर्चोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं/कर्म्म ॥ २३ ॥

तस्मिन् अधिकृते पञ्चर्चे, तद्विषये,—इत्यर्थः । प्रथममायं कर्म्म पार्थिवम् । पृथिव्यर्थं क्रियते,—इति पार्थिवम्—ग्रामक्षेत्रादयम्—इत्यर्थः । वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अर्द्धमासमभुक्त्वा ॥ २४ ॥

कुर्यात्,—इति सूत्रशेषः । अस्मात् विशेषोपदेशात् अत्र सामान्यस्य पुरश्चरणस्य तिरात्राभोजनादेर्निवृत्तिरिति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अशक्तौ वा पेयामन्यतरं कालम् ॥ २५ ॥

अर्द्धमासाभोजनस्य खल्वशक्तौ प्रकृतमर्द्धमासं व्याप्य पेयां वा पीत्वा पार्थिवं कर्म्म कुर्यात् । “पेया आणाऽच्छमण्डयोः”—इत्याभिधानिकाः । किं सायम् ? न । ‘अन्यतरं कालम्’ । प्रातर्वा सायं वा,—इत्यनियमः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यत्रात्मानं परिपश्येत् ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् काले पेयां पिबेत्,—तस्मिन् काले आत्मानमात्म-
च्छायां परिपश्येत्—दर्पणादावितिवाक्यशेषः ।

एवं वा,—

यत्र यस्यां पेयायामात्मानं परिपश्येत्, तां पेयां पीत्वा,—इति
पूर्वोक्तां पेयामनेन विशिनष्टि ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

एतद्व्रतमर्द्धमासव्रतेषु ॥ २७ ॥

यत्र यत्रार्द्धमासव्रतमुपदेक्ष्यते, तत्र तत्र,—“आचितशतकामोऽर्द्ध-
मासव्रतः”—इत्येवमादौ, एतत् अनन्तरोक्तं व्रतं बोद्धव्यम् ॥
॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय अथेदानीं प्रकृतं पार्थिवं कर्माह,—

पौर्णमास्यां रात्रौ विदासिनि ऋदे नाभिमात्र-
मवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात्-स्वाहे-
त्युदके ॥ २८ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्यतिरोहितार्थम् । “विदासः शेषः, स
यस्य ऋदस्यास्ति स विदासी । अविदासी ग्रीष्मोऽप्यक्षीणजलः,
—इत्यर्थः । तस्मिन् अविदासिनि ऋदे”—इति केचित् । आचार्य-
पुत्रस्तु आह गृह्यासंग्रहे ।

“मध्ये स्थण्डिलमन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।

अविदासिनं ऋदं विद्यात्तादृशं कर्मणो विदुः” ।

इति । तदेतस्मिन् अविदासिनि ऋदे, नाभिमात्रं नाभिपरिमितम् उदकम् अवगाह्य अवतीर्य, अक्षततण्डुलान्—अक्षता यवाश्च तण्डुलाश्च तान्—यवमिश्रान् व्रीहितण्डुलान्,—इत्यर्थः । अक्ष-
नानां यवानां तण्डुलान्,—इत्यन्ये । अपरे पुनर् अक्षतशब्देन तण्डुलानेव विशेषयन्ति ;—अक्षतानखण्डितान् तण्डुलान्,—
इति । तदेतदुभयमप्यसङ्गतम् । कस्मात् ?

“गोवाहनक्षुद्रपशुस्त्वस्ति कर्मस्वपि त्रिषु ।

जलहोमे च मिथ्याभ्यां द्रव्याभ्यां होम इष्यते ।

इति वचनात् । तस्मात् यथोक्त एवार्थः । तानिमानक्षत-
तण्डुलान् ऋगन्तेषु प्रकृतानां पञ्चानामृचामवसानेषु आस्येन
मुखेन जुहुयात् स्वाहेत्युच्चार्य । कुत्र जुहुयात् ? उदके जले ।
अनग्निकत्वादस्मिन् होमे स्वाहाकारविलोपं कश्चिदाशङ्कीत मन्द-
मतिरिति खल्वुच्चार्यः स्वाहेति सूत्रयाच्चकार । तस्मात्, स्वाहा-
कारावसान एव होमोऽयं स्यात् । ऋगन्तेषु,—इति तर्हि किम-
र्थम् ? प्रत्येकं ऋगवसानेषु होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । अन्यथा
खल्वेकैवाहुतिः पञ्चर्चेन स्यादित्यपि कश्चिदाशङ्कीत । अत्र च,
अनग्निकत्वात् यावदुक्तमेव कर्त्तव्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ २९ ॥

अथशब्दः पूर्वोक्तत्रिरात्राभोजनाद्यानन्तर्यार्थः । पूर्वप्रकृतपञ्च-
र्चानुसन्धानार्थः वा । अथ एतस्मिन्नेव पञ्चर्चे अपरं अन्यत् कर्म,
वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तदपरं कर्म अभिधीयते, आ खण्डिकापरिसमाप्तेः,—

प्रथमयाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-
चक्षुर्विषये सिद्धात्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य प्रथमया ऋचा,—वृच इव पक्वस्तिष्ठति,—
इत्यादिकथ्येतत् । आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । उपस्थान-
चेदम्,—

“तदसंसक्तपांश्चिर्ध्वा एकपादर्धपादपि ।

कुर्व्यात् कृताञ्जलिर्ध्वाऽपि ऊर्ध्वबाहुरथापिवा” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तप्रकारेण करणीयम् । कः उपतिष्ठेत ? ‘भोग-
कामः’ । भोगं कामयते,—इति भोगकामः । कस्मिन् प्रदेशे उप-
तिष्ठेत ? अर्थपतिचक्षुर्विषये । यस्मादर्थपतेः सकाशात् भोगं
कामयते, तस्यार्थपतेः चक्षुर्विषये चक्षुर्गोचरे प्रदेशे । एवं कृते
खल्वस्य, ‘सिद्धयति’ ‘अर्थः’ प्रयोजनम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविष्यमाणेऽक्षततण्डुलान्
जुहुयात् बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः ॥ ३१ ॥

पदं त्रायते,—इति पत्रं वाहनमाचक्षते । बृहत्शब्दो महद्वचनः ।
बृहत् च तत् पत्रञ्चेति बृहत्पत्रं हस्त्यश्वादिकमुच्यते । तेषां स्वस्त्य-
यनमारोग्यं कामयते,—इति बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः ;—प्रकृतस्य
पञ्चर्चस्य द्वितीयया ऋचा,—ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितम्,—इत्येव-
मादिकथ्येतत् । आदित्ये सवितरि परिविष्यमाणे, अक्षत-
तण्डुलान् जुहुयात्,—इत्युक्तार्थम् । परिवेषः परिधिरित्यनर्था-

न्तरम् । यत्र खल्वादित्यस्य किरणाः वातेन मण्डलीभूताः तस्य परितो मालाभाः लक्ष्यन्ते, सोऽयमादित्यस्य परिवेषः,—इत्याचक्षते । तथा चोक्तम् ।

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा व्योम्नि तन्वन्तः परिवेषाः प्रकीर्त्तिताः” ।

इति । तदिदमुपरिष्ठाद्द्वैतम् । क्षिप्रहोममन्त्रेच्छन्ति ३१

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्त्य-
यनकामः ॥ ३२ ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य तृतीयया ऋचा,—अभिभागोऽसि,—इत्यादि-
कथ्येततत् । चन्द्रमसि परिविध्यमाणे तिलतण्डुलान् जुहुयादित्य-
नुवर्त्तते । तिलतण्डुलान्,—इति, अक्षततण्डुलान्,—इति-
वदव्याख्येयम् । को जुहुयात् ? क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः । क्षुद्र-
पशुशब्देनाजाविकाद्युच्यते । सर्वमन्यत् पूर्व्ववत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थायाथान् प्रति पद्येत स्वस्त्य-
र्थवानागच्छति ॥ ३३ ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य चतुर्थ्या ऋचा,—कोश इव पूर्णो वसुना,—इत्या-
दिकथ्येततत् । पूर्व्ववत् आदित्यमुपस्थाप्य, अर्थान् प्रति लक्ष्य-
कृत्य, तान् साधयितुमिति यावत् । पद्येत गच्छेत् । अर्थान् प्रप-
द्येत,—इति पाठेऽपि, अर्थान् साधयितुमिति पूर्व्वोक्त एवार्थः ।

एवं गच्छन् खल्वयं गन्ता, स्वस्त्यर्थवानागच्छति । यमर्थमभिसन्धाय
गच्छति, तद्वान् स्वस्तिमांशागच्छति गृहम् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत, स्वस्ति
गृहानागच्छति स्वस्ति गृहानागच्छति ॥ ३४ ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य पञ्चम्या ऋचा,—आकाशस्यैष आकाशः,—
इत्यादिकथेत्येतत् । तदनया ऋचा पूर्ववदादित्यमुपस्थाय गृहान्
प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रपद्येत गच्छेत्,—प्रवासस्यः,—इति वाक्यशेषः ।
अथवा । गृहान् परित्यज्य प्रपद्येत गच्छेत् प्रवसेदित्यर्थः । गृहात्
प्रपद्येत,—इति पाठे, गृहात् सकाशात् प्रतद्येत,—इति स
एवार्थः । एवं प्रपद्यमानः खल्वयं स्वस्ति मङ्गलं यथा भवति
तथा गृहानागच्छति । द्विर्वचनं पञ्चर्चाधिकारसमाप्तिप्रज्ञा-
पनार्थम् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यमूत्रे

चतुर्थप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥

भूरित्ययं मन्त्रप्रतीकः । भूरित्यादिकमनकाममारं मन्त्रं नित्यमहरहः प्रयुञ्जीत । अनकाममारशब्देन, “भूर्भुवः स्वरोऽस्य सूर्य इव दृश्ये”—इत्यादिको मन्त्रो भण्यते । कुतः ? योगात् प्रसिद्धेश्च । योगस्तावत् । मरणं मारः, काम इच्छा । कामेन मारो यस्मात् सोऽयं काममारः, स न भवतीत्यकाममारः । न अकाममारोऽनकाममारः । इच्छयैव मरणं यस्मादित्यर्थः । प्रसिद्धिश्चाध्येतसम्प्रदायागता बोद्धव्या ॥ • ॥ १ ॥

न केवलमिच्छयैव मरणमस्मान्मन्त्रात् सम्पद्यते, अपि तु यः खल्वेतं मन्त्रमहरहः प्रयुञ्जे, तस्य,—

न पापरोगान्नाभिचाराद्भयम् ॥ २ ॥

पापरोगः कुष्ठराजयक्ष्मादिः । अभिचारः श्येनसन्दंशादिः । तस्मात् भयं न भवति ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

अलक्ष्मीनिर्णीदः ॥ ३ ॥

अलक्ष्मीः प्रसिद्धा । तस्या निर्णीदो निर्हारो नाशकः,—इत्येतत् । कः पुनरसौ ? वक्ष्यमाणो होमः ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

स खल्वयमलक्ष्मीनिर्णोदो होमः ,—

यजनीयप्रयोगः ॥ ४ ॥

यजनीयेऽहनि प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य,—सोऽयं यजनीयप्रयोगः । यज्ञदिने कर्त्तव्यः,—इत्यर्थः । यजनीयप्रयोगत्वादुपवसथएवात्र पुरश्चरणं स्यात् । यद्यपि यजनीयप्रयोगोऽयं, तथापि तदीयचरुणा न करणीयः, किन्तु द्रव्यानादेशादाज्येनैव स्यात् ।

अपर आह । यजनीयस्य प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य सोऽयं यजनीयप्रयोगः । न खल्वस्य यजनीयप्रयोगत्वं विज्ञातं येनायमनुवादः स्यात्, किन्तु अविज्ञातं विधीयते । तेन, यजनीयवत् प्रयोगः,—इत्यर्थः सिद्धोभवति । तस्मात् धर्मप्रदेशोऽयम् । “उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु”—इति सूत्रित उपवासोऽत्र प्रदिश्यते । कथं पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् ? शक्यः,—इत्याह । कथम् ? यजनीयशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धः तत्सहचरितं उपवासधर्मं शक्नोति लक्षणया गमयितुम् । शक्नोति चेद्गमयितुं, प्रदेशमपि शक्नोति । एवं खल्वन्तरेणापि वतिप्रत्ययं वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् । स खल्वयमर्थः सप्तमाध्याय प्रपञ्चितः, तत्रैवानुसन्धेयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमलक्ष्मीनिर्णोदो होमोऽभिधीयते,—

मूर्ध्नीधिम इत्येकैकया ॥ ५ ॥

मूर्ध्नीधमे,—इत्यादिकोऽष्टर्चोऽत्राभिप्रेतो ब्रुव्यः । तासां खल्व-

ष्टानामृचामेकैकया ऋचा एकैका आहुतिर्हीतव्या । अलक्ष्मी-
निर्णोदः,—इत्येकवचनात् सर्वाभिरेकैवाहुतिः स्यादित्यपि कदा-
चिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्दमतेः, अतस्तन्निरासार्थमाचार्य-
एकैकयेत्याह ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

किं मन्त्राणामध्ययनक्रमेणैव अष्टावाहुतयो ह्येतव्याः ? न ।
कथन्तहि ?

या तिरश्चीति सप्तमी ॥ ६ ॥

या तिरश्चीत्यनया ऋचा सप्तमी आहुतिर्हीतव्या । सेयमृक् प्रदे-
शान्तरपठितेति द्रष्टव्यम् । तदेवमष्टर्चस्य षड्भिर्ऋग्भिः पाठक्रमात्
षडाहुतीर्हुत्वा, या तिरश्चीत्यनया ऋचा प्रदेशान्तरपरिपठितया
सप्तम्याहुतिर्हीतव्या । स्थिता तावदविनियुक्तैवाष्टर्चस्य सप्तमी
ऋगष्टमी च ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तदनन्तरम्,—

वामदेव्यर्चः ॥ ७ ॥

वामदेवो नाम ऋषिः, तदीया ऋचः वामदेव्यर्चः । अथ वा ।
वामदेव्यं नाम साम, तत् यासु ऋक्षु गीयते ता वामदेव्यर्चः ।
'कयानश्चित् अभूवत्'—इतिलृचो भण्यन्ते । तासामप्येककयैव
ऋचा होमः स्यात्, न तु लृचेनैव । कुतः ? एकैकया,—इत्य-
नुवर्त्तनात् । तदिदमुपरिष्ठात् स्पष्टीकरिष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥
एतदनन्तरञ्च,—

महाव्याहृतयश्च ॥ ८ ॥

महाव्याहृतयो भूराद्यास्तिस्रः । तासामप्येकैकया एकैका अहुति-
र्हीतव्या ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्रजापत इत्युत्तमा ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदित्यष्टर्चस्याष्टस्या ऋचा उत्तमा अन्या आहुतिर्ही-
तव्या । तदेवमष्टर्चस्याष्टस्या ऋचो विनियोगः सूत्रितः । आह ।
अथ, उत्तमा,—इत्येतदवाचं पाठक्रमादेवैतस्या उत्तमत्वसिद्धेः,
अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् ? उच्यते । अस्या उत्तमत्ववचना-
दुपोत्तमाऽपि काचिदाहुतिर्विज्ञायते । का पुनरुपोत्तमा नामा-
हुतिरभिप्रेता ? शृणु । येयमष्टर्चस्य सप्तमी ऋक्—अपेहि त्वम्,
—इत्यादिका साम्प्रतमप्यविनियुक्तैव स्थिता, सेयमुपोत्तमा इत्य-
वगच्छामः । कस्मात् कारणात् ? तस्या विनियोगान्तरानवगतेः,
उपस्थितत्वाच्च । तदेवमष्टर्चस्य क्रमपरिपठिताः ‘परिबाधं यजा-
महे’—इत्येवमन्ताः षट् ऋचः, प्रदेशान्तरपठिता या तिरश्ची-
त्येका, वामदेव्यर्चस्तिस्रः, महाव्याहृतयस्तिस्रः । एवन्तावत्
त्रयोदशाहुययो भवन्ति । अपेहि त्वमिति चतुर्दशी । प्रजापते न
त्वदिति पञ्चदशी बोद्धव्या । तथा चोक्तम् ।

“विहारो वामदेव्यर्चां व्याहृतीनां तथैवच ।

अनक्ष्मीनाशके होमे स्यादर्पहि चतुर्दशी” ॥

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

पथ्यवसितोऽलक्ष्मीनिर्णोदः । अथेदानीं कस्मान्तरं वक्तुमारभते,—

यशोऽहं भवामीति यशस्काम आदित्यमुपतिष्ठेत
पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु ॥ १० ॥

यशोऽहं भवामीति पञ्चर्चोऽत्राभिप्रेतः । तेनादित्यमुपतिष्ठेत । कः ?
यशस्कामः । यशः कामयते यः, सोऽयं यशस्कामः । कस्मिन्
काले ? पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु । तिसृष्वपि सन्ध्यासु,—
इत्यर्थः । कुतः ? परतः सन्धिवेलयोः पूर्वाह्नापराह्नपदप्रयोग-
दर्शनात् । एवञ्च, नित्योपस्थानादनन्तरमेतदुपस्थानं स्यात् । यथा-
श्रुतार्थ एव सम्यक् इति केचित् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥
किं यथापठितेनैव पञ्चर्चेन ? न । कथन्तर्हि ?

प्रातरह्ण्येति सन्नामयन् ॥ ११ ॥

प्रातरह्ण्य,—इति मन्त्रभागं सन्नामयन्, सम्यक्—यथालिङ्गं,
नामयन् परिणमयन्—ऊहं कुर्वन्नित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातरह्ण्य तेजसः,—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने,—मध्यन्दिनस्य
तेजसः,—इति मध्यन्दिने, अपराह्णस्य तेजसः,—इत्यपराह्णे, ऊहं
कुर्यादिति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कस्मान्तरमाह,—

सन्धिवेलयोरुपस्थानस्वस्ययनमादित्यनावमित्यु-
द्यन्तं त्वाऽऽदित्यानूदियासमिति पूर्वाह्णे, प्रतिति-
ष्ठन्तं त्वाऽऽदित्यानुप्रतिष्ठासमित्यपराह्णे ॥ १२ ॥

सन्धिवेलयोः प्रातः सायमित्येतत् । उपस्थानं कर्त्तव्यमिति सूत्र-
शेषः । केन ? आदित्य नावमित्यनया अनुष्टुभा यजुर्द्वयसहितया ।
कस्य उपस्थानम् ? आदित्यस्य । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । किमर्थं पुनरिदमुपस्थानम् ? स्वस्त्ययनम् । स्वस्ति
मङ्गलं अयति गच्छति प्राप्नोत्यनेनेति स्वस्त्ययनम्—मङ्गलफलक-
मित्यर्थः । किं द्वयोरपि सन्ध्ययोरविशेषेण यजुर्द्वयस्याभिनिवेशः ?
न । किन्तर्हि ? उद्यन्तं त्वा,—इत्येतदयजुः पूर्वाह्णे विनियोक्त-
व्यम् । प्रतितिष्ठन्तं त्वा,—इत्येतदयजुरपराह्णे प्रयोक्तव्यम् । तथा
च, लिङ्गवशादनयोर्विनियोगः,—इत्यभिप्रायः ॥०॥ १२ ॥०॥
कस्मिन्तरमाह,—

आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतस्तामिश्रादौ व्रीहि-
काः सौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ १३ ॥

आचितशब्देन शकटो भण्यते । कुतः ? “आचितं शकटं प्राहुः”
—इति वचतात् । शतशब्दो बहुत्ववचनः, कुतः ? नैघण्टुके
काण्डे ‘शतं सहस्रं’—इति बहुनामसु पाठात् । आचितानां
शतं कामयते,—इत्याचितशतकामः । यद्यप्याचितशब्देन शकटो-
भण्यते, तथाप्यत्र शकटो भारः ;—तावत् परिमितं सुवर्ण-
मिहाभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कस्मात् ? शकटमात्रस्यानति-
प्रयोजनत्वात् । तावति सुवर्णेऽप्याचितशब्दस्य सङ्केतितत्वाच्च ।
तथा चोक्तम् ।

“सुवर्णविस्तौ द्वेन्द्रोऽन्ने कुरुविस्तसु तत्पले ।

॥ १३ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिसुला ।

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः” ।

इति । अपर आह । “आचितशब्देनात्र बहुपशुधनधान्यमात्मनः प्रार्थ्यते । तथा हि चरितार्थत्वादाचितानाम्”—इति । स खल्वय-
माचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः सन्,—पूर्वोक्तेन विधिना अर्द्धमासं
व्रतं कृत्वा,—इत्येतत् । तमिष्य एव तामिष्यः । तामिष्यस्य कृष्ण-
पक्षस्य, आदौ प्रतिपदीत्यर्थः । ‘व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा’ । व्रीहयः प्रसिद्धाः । कांसशब्देन द्रोणपरिमाणं भण्यते ।
कस्मात् ? “द्रोणः स्यात् कांसमानकः”—इति वचनात् । व्रीही-
णां कांसं व्रीहिकांसं, व्रीहिकांसस्य ओदनो भक्तः व्रीहिकांसौदनः,
तं व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।

आह । व्रीहिकांसस्य, व्रीहिकांसयोः, व्रीहिकांसानाम्,
—इति त्रैधाव विग्रहस्य सम्भवादेकत्वेन विग्रहे कारणं वक्त-
व्यम् ? उच्यते । प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनसंयोगाच्च एकत्वेनैव
विग्रहमाचक्ष्महे । व्रीहिकांसौदनमित्येकवचने श्रूयमाणे खल्वे-
कत्वमागच्छति हृदयम्, आगच्छति चेत्,—न युज्यते विना
कारणमुत्सृष्टम् । उत्तरत्रापि, ‘तस्य’,—इत्येकवचनसंयो-
गेन व्रीहिकांसस्य परामर्शाच्चैवमवगच्छामः । अपि च । द्वित्व-
बहुत्वाभ्यां विग्रहे ब्राह्मणबहुत्वं स्यात् । तच्चानिष्टम् । कस्मात्
कारणात् ? आदे तस्य दोषदर्शनात् । कारणस्य चाविशेषात् ।
तथा च मनुः ।

“सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्” ॥

इति । तस्मात् , सत्क्रियाद्यनुरोधादत्राप्येकवचनेनैव विग्रहः ,—
इत्यादरणीयम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—

तस्य कणानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग्यामान्नि-
ष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधायादित्यमभिमुखो-
जुहुयाद्-भलाय स्वाहा भक्षाय स्वाहेति ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य व्रीहिकांसस्य, कणान्,—

“कम्बूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणककुशाः” ।

इत्युल्लेखणान् । जुहुयात्,—इति सम्बन्धः । ते खल्विमे कणाः
तुषाः,—इत्याचक्षते । अपरासु सन्धिवेलासु अस्तमयसन्ध्यासु,—
इत्यर्थः । बहुवचनात् तामिश्रपक्षमभिव्याप्य सर्वास्वेवास्तमय-
सन्ध्यासु अयं होमः स्यात्, न पुनः प्रतिपद्येव,—इति द्रष्टव्यम् ।
प्रत्यक् पश्चिमायां दिशि, चतुष्पथे,—इति सम्बन्धः । ग्रामात्
निवासभूतात् निष्क्रम्य निर्गत्य गत्वा वा । चतुष्पथः प्रसिद्धः ।
तस्मिन् अग्निं उपसमाधाय यथोक्तेन विधिना, आदित्यमभिमुखः,
—आभिमुख्येनादित्यमुखः, प्रत्यङ्मुखः,—इत्येतत् । “भलाय
स्वाहा” “भक्षाय स्वाहा”—इत्येताभ्यां यजुर्भ्यां पृथक् जुहु-
यात् । ‘अग्निमुपसमाधाय,—इति वचनात् क्षिप्रहोमोऽयम् ।
कथं नाम ? अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात्, न सर्वामप्याहृतं
कृत्वा,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

एतयैवावृताऽप्रती तामिश्रौ ॥ १५ ॥

एतयैवानन्तरयैवावृता रीत्या अपरावपि तामिश्रौ कृष्णपक्षावभि-
 व्याप्य अपरासु सन्धिवेलासु जुहुयात् । इदमिदानीं सन्दिह्यते ।
 एतया,—इति किं ब्राह्मणभोजनादेः परामर्शः, आहोस्त्रिदर्द्धमास-
 व्रतादेः ?,—इति । ब्राह्मणभोजनादेः,—इत्याह । कस्मात् ?
 आवृता,—इति करणात् । न खल्वर्द्धमासव्रतमावृत् । कर्तृधर्मः
 खल्वेतत् । कथं ज्ञायते ? “आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः”—इति
 कर्तृविशेषणतयोपन्यासात् । तस्मादर्द्धमासव्रतस्य न परामर्शः ।
 अपि च । तस्यैव कर्मण आवृत्तिरिहोपदिश्यते । अभ्यस्ते च
 कर्मणि सकृदेव व्रतमन्यत्रोपदिष्टम्,—“नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथम-
 प्रयोगेषु”—इत्यत्र । तद्वदिहापि वर्णयितुमुचितम् ।

अपर आह । तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यात्,—इति
 व्रतान्तरोपदेशान्नार्द्धमासव्रतस्य परामर्शः । इतरथा अर्द्धमासव्रता-
 देव ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तत्वात् तदवाच्यं स्यात्,—इति । तदपि न
 समीचीनम् । कुतः ? अर्द्धमासव्रते ब्रह्मचर्यस्य पूर्वमाचार्येणा-
 नुपदेशात् । प्रथमतामिश्रे तर्हि न प्राप्नोति ब्रह्मचर्यम् ? मा
 प्रापत्, का नो हानिः । अर्द्धमासव्रतस्य पुरश्चरणरूपतया तवापि
 न तावदेव प्रथमतामिश्रे ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तिः । यथा तु प्रथमेऽपि
 तामिश्रे प्राप्नोति ब्रह्मचर्यं, तथा परतो वर्णयिष्यामः ॥०॥१५॥०॥

तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादासमापनादासमा-
 पनात् ॥ १६ ॥

अन्तरशब्दो मध्यवचनः । तामिश्रपक्षयोरन्तरे मध्ये यान्यहानि,

तानि तामिश्रान्तराणि । पूर्वापरयोस्तामिश्रयोर्निर्देशात् तन्मध्य-
घतितानि शुक्लपक्षदिनान्यपि सन्दंशपतितन्यायेन गृह्यन्ते । तेषु
अहःसु ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्जी, स्यात् भवेत् । आसमापनात् कर्म-
समापनपर्यन्तम् । कर्मसमापनदिनस्य तामिश्रान्तरत्वेऽपि कर्म-
समापनात् परतो न तत्र ब्रह्मचर्यनियमः,—इत्येतदर्थम्,—
'आसमापनात्'—इत्याह । यद्यपि, पर्वत्वेन तत्रापि मैथुन-
निषेधोऽस्त्येव, तथापि निमित्तान्तरप्रयुक्तस्य तस्य कर्माङ्गत्वं
नास्ति,—इत्यभिप्रायः ।

एवं वा,—

तामिश्राणामन्तरे मध्ये यान्यहानि, तानि तामिश्रान्तराणि, तेषु
तामिश्रान्तरेषु अहःसु ब्रह्मचारी स्यात् । बहुवचनात् प्रथमेऽपि
तामिश्रे ब्रह्मचर्यं प्राप्नोति । तामिश्रान्तरेषु कर्मोपदेशात्तदन्तः-
पातिषु शुक्लपक्षाव्वहःसु ब्रह्मचर्यं न स्यात्,—इत्याशङ्कयामाह ;
—आसमापनात्,—इति । कर्मसमापनपर्यन्तमित्यर्थः । द्विर्व-
चनं प्रकरणखण्डिकयोः समाख्यर्थमादरार्थञ्च ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

— — — — —

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके सप्तमी खण्डिका ।

अथेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अवसानं जोषयेत् * ॥ १ ॥

अवस्यन्ति निवसन्त्यस्मिन्,—इत्यवसानं गृह्यार्थं भूस्थानमिहाभि-
प्रेतम्, न गृहमेव । कथं ज्ञायते ? 'समं लोमशम्'—इत्यादि-
विशेषणानां सामर्थ्यात् । 'तत्रावसानं प्राग्हारम्'—इत्यादिसूत्र-
णोपपत्तेश्च । तदिदमवसानं जोषयेत्,—'जुषी प्रीतिसेवनयोः'—
इति स्मरणात् सेवेत, परिगृह्णीयादित्येतत् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अवसानमिदानीं विशिनष्टि,—त्रयोदशभिः सूत्रैः,—

समं लोमशमविभ्रंशि ॥ २ ॥

समं समानम्,—अनिच्छोन्नतमित्यर्थः । लोमशम् । लोमानौव
कीमलानि तृणानि यत्र विद्यन्ते, तदिदं लोमशमित्युच्यते । अथ
वा । 'तृणाणि भूमेर्लोमानि'—इति वचनात् यथाश्रुत एवार्थः ।
अविभ्रंशि । यत्र कृतस्य वेश्मनो नदीतीरभेददृष्टपातमतङ्गजादि-
भिर्विभ्रंशो विनाशो न सम्भाव्यते, तदिदमविभ्रंशि । 'अवसानं
जोषयेत्',—इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

---

* जोषयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

प्राच्य उदीच्यो वा यत्रापः प्रवर्त्तेरन् ॥ ३ ॥

प्राच्यः प्राङ्मुख्यः । उदीच्यः उदङ्मुख्यः । वाशब्दो विकल्पार्थः ।
यत्र यस्मिन् स्थाने, आपः प्रवर्त्तेरन्,—प्रकर्षेण स्वभावतो वर्त्तेरन्
न तु क्रियेरन् । प्रवर्त्तेरन् स्वभावतो गच्छेयुः, न तु प्रयत्नान्तरेण,
—इति वा वर्णनीयम् । ‘अवसानं जोषयेत’—इत्यनेन सम्बध्यते ।
यच्छब्दोऽयमुत्तरवाक्यगतः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतं तच्छब्दं नापे-
क्षते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

अक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रौषधयः स्युः ॥
॥ ४ ॥

क्षीरमिव क्षीरं शुभ्रो निर्यासो भण्यते । क्षीरं विद्यते यासां ताः
क्षीरिण्यः, ता न भवन्तीत्यक्षीरिण्यः,—अर्कादिभ्यो भिन्नाः,—
इत्येतत् । अकण्टकाः, कण्टकरहिताः,—मदनादिभ्योऽन्याः ।
अकटुकाः । कटुकाः कटुगुणयुक्ताः, ता न भवन्तीत्यकटुकाः
निम्बादिभ्यो भिन्नाः । कटुस्तिक्तम् । तदेवभूता औषधयो यत्र
यस्मिन् स्थाने, स्युः स्वभावतो भवेयुः ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

गौरपांसु ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

गौराः शक्तवर्णाः पांसवो रेणवो यस्मिन्, तत् गौरपांसु ब्राह्मणस्य,
अवसानम्,—इति सम्बध्यते ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥

लोहितपांसु क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

अवसानम् ॥ • ॥ ६ ॥ • ॥

कृष्णपाण्डु वैश्यस्य ॥ ७ ॥

अवसानम्,—इत्येव ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

त्रैवर्णिकानां विशेषमभिधाय, अयेदानीं सामान्येनावसानं विशि-
नष्टि,—

स्थिराघातमेकवर्णमशुष्कमनूषरममरुपरिहितम-
किलिनम् ॥ ८ ॥

योद्धृभिरभिहन्यमानं यन्न विदीर्यते, तत् स्थिराघातम् । एकवर्ण-
मभिन्नवर्णम् । यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्यन्ति, तदशुष्कम् ।
यत्रोत्तं बीजं न प्ररोहति, तदूषरमिरिणमित्यनर्थान्तरम् । तन्न
भवतीत्यनूषरम् । यत्र दूरं खनद्भिरल्पमेवोदकमुपलभ्यते, तन्मरु-
रित्युच्यते । तथा चोक्तम् ।

“हीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता ।

किलिनं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः” ।

इति । मरुभूम्या सर्व्वतो वेष्टितं यत् स्थानं तन्मरुपरिहितम् ।
तत् न भवतीत्यमरुपरिहितम् । किलिनं, सजलं स्थानम् । तत्
न भवतीत्यकिलिनम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पुनरपि विशेषेणावसानं विशिनष्टि,—त्रिभिः सूत्रैः,—

दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ९ ॥

ब्रह्मवर्चसं, व्याख्यातम् । तत्कामस्य, दर्भसम्मितम्—दर्भैः कुशैः
सम्यक् मीयते ज्ञायते परिच्छिद्यते वा यत्, तथाविधं,—दर्भयुक्त-

मित्येतत् । तथा च गृह्यान्तरम् । “यस्मिन् कुशवीरणप्रभूतम्”--
इति । वास्तुविद्याविद्भिरप्यभिहितम् ।

“कुशयुक्ता शरबहुला

दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही” ।

इति । केचित् पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,--‘दर्भसम्मितं कुश-
निर्मितम्’--इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

वृहत्तृणैर्वलकामस्य ॥ १० ॥

वृहत्तृणैर्वीरणशरादिभिः सम्मितं युक्तम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

मृदुतृणैर्दूर्वादिभिः । सम्मितमिति वर्तते । सेयं तिस्रस्तौ,
यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था । कथं
ज्ञायते ? तथैव ब्रह्मवर्चस-बल-पशुकामनानामाश्रयेनोपपत्तेः ।
यथा चोक्तम् ।

“कुशयुक्ता शरबहुला

दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।

अनुवर्णं वृद्धिकरी

मधुरकषायास्लकटुका च” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

शादासम्मितम् ॥ १२ ॥

शादा,--इति, इष्टकामाहुः । कस्मात् ? देशान्तरमसिद्धेः । “शादा

चैवेष्टका कृता”--इति वचनाच्च । तथा सन्मितं तुल्यं--चतुरस्र-
मित्यर्थः । अत्र, सन्मितम्--इति क्रियते, पूर्वस्मात् सन्मितशब्दा-
देतस्य सन्मितशब्दस्यार्थभेदप्रज्ञापनार्थम् ॥०॥ १२ ॥०॥

मण्डलद्वीपसन्मितं वा ॥ १३ ॥

मण्डलं वर्तुलम् । द्वीपशब्देनोन्नतमुच्यते । कुतः ? “द्वीपमुन्नत-
माख्यातम्”--इति वचनात् । मण्डलञ्च तत् द्वीपश्चेति मण्डल-
द्वीपं, तत्सन्मितं तदाकारम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । सन्मित-
शब्दः पूर्ववत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यत्र वा खम्भाः स्वयं खाताः सर्व्वतोऽभिमुखाः

स्युः ॥ १४ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने वा, खम्भा अवटाः, स्वयं खाताः--न तु
कृत्रिमाः, सर्व्वतः सर्व्वसु दिक्षु विदिक्षु च, अभिमुखा इतरेत-
राभिमुखाः, स्युः स्वभावतो भवेयुः । एतदनेनोक्तं भवति । सर्व्वत-
उच्छ्रितं मध्यतश्च किञ्चिन्निम्नम्,--इति । यत्र किल दिशं
विदिशाञ्च विचारणा नाभिप्रेयते, तत्र ‘सर्व्वतः’--इति करोत्या-
चार्य्यः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“दिशाञ्च विदिशाञ्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्व्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते” ।

इति । एवं वा,--

सर्व्वतोऽभिमुखाः,--आभिमुख्येन सर्व्वदिग्बिदिक्षुखाः । एतदने-

नोक्तं भवति । मय्यतः किञ्चिदुच्चम् , अभितश्च सखातम् । तथै-
वावटानां सर्वतोऽभिमुखत्वसम्भवात् । इयमपि त्रिष्वङ्गी यथाक्रमं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था,—इति केचित् ।
सामान्येनावसानस्य विशेषणार्था,—इत्यपरे ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत
॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन् स्थाने । अवस्यन्त्यस्मिन्,—इत्यवसानं गृहं प्राग्द्वारं
कुर्वीत । कः ? यशस्कामो बलकामः । यशस्कामो वा, बलकामो-
वा,—इत्यर्थः । तदत्र, “खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहि-
तके बध्नाति”,—इतिवद्विकल्पो बोद्धव्यः । कस्मात् ? कामशब्दा-
भ्यासात् । यदि पुनरुभयकामोऽभिप्रेतः स्यात्, तर्हि यशोबलकामः,
—इति कुर्यात्, अलं कामशब्दाभ्यासेन । तस्मात्, कामशब्दाभ्या-
सादवगच्छामः—विकल्पोऽयम्,—इति ॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

तत्रावसानं कुर्वीत,—इत्यनुवर्त्तते ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

दक्षिणाद्वारं सर्वकामः ॥ १७ ॥

दक्षिणाद्वारं दक्षिणा नाम दिक्, तद्द्वारम्,—अवसानं कुर्वीत,
—इत्यनुवर्त्तत एव । सर्वकामः,—इति, यत् किञ्चित् यशोबला-
दिकं कामयते, तत् सर्वमेतस्माद्भवतीत्यर्थः ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ॥ १८ ॥

पश्चिमद्वारमवसानं न कुर्वीत ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

अनुद्वारञ्च ॥ १९ ॥

अनु पश्चात् द्वारं यस्य, तदनुद्वारमवसानं न कुर्वीत । अकारो न कुर्वीतित्यनुषङ्गार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । गृहाङ्गनाभिमुखमेव गृहद्वारं करणीयं न तु तद्वैपरीत्येन,— इति । अथवा । अनुद्वारमित्यनेन द्विद्वारं गृहं निषिध्यते । कथं नाम ? संमुखद्वारं पश्चाद्द्वारञ्च गृहं न करणीयम्, —इति • ॥ १९ ॥ • ॥

गृहद्वारम् ॥ २० ॥

अनुद्वारमवसानं न कुर्वीत,—इत्यनुवर्तते । गृहद्वारमनु लक्ष्यीकृत्य द्वारं यस्य, तथाविधमवसानं न कुर्वीत । अन्यगृहद्वाराभिमुखं गृहद्वारं न कुर्वीत,—इत्येतत् । तथा च वासुविद्याविद्धिरुक्तम् ।

“द्वारगवाक्षस्तम्भैः कर्दमभित्यन्तकोणवेधैश्च ।

नेष्टं वासुद्वारं विद्धमनाक्रान्तमन्यैश्च” ।

इति ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

तथा च गृहद्वारं कुर्यात् ;—

यथा न संलीकी स्यात् ॥ २१ ॥

यथा येन प्रकारेण गृहाभ्यन्तरे सन्ध्योपासन-होम-भोजनादिक्रियां

कुर्वाणो गृहपतिर्न पतित-श्च-चण्डालादीनां संलोक्य-आलोक्य
स्यात् भवेत् । 'संलोक्य'—इति पाठे, गृहमध्यगतं धनादिकं
यथा न वहिःस्थितस्य जनस्य संलोक्य, आलोकनगम्यं स्यात्,
—इति वर्णनीयम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ।

न्यग्रोधमपराद्देशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ २२ ॥

प्लक्षो जटी पर्कटीत्यनर्थान्तरम् । न्यग्रोधो वटः । अपरः पश्चिमः ।
अष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं पुनरेतैरेतासु दिक्ष्ववस्थितैर्भवति ? उच्यते,—

अश्वत्थादग्निमयं विद्यात् प्लक्षाद्ब्रूयात् प्रमायुकान् ।

न्यग्रोधाच्छस्त्रमंघ्रीडामक्ष्यामग्रमुदुम्बरात् ॥ २३ ॥

अश्वत्थात्—पूर्वतः स्थितात् । प्लक्षात्—दक्षिणतः स्थितात् । प्र-
मायुकान्,—प्रकर्षेण ऋक्षान्, अल्पायुषः,—इत्येतत् । मायुकः,
—इति निघण्टौ ऋक्षनामसु चतुर्थं पदम् । प्रमायुकान् प्रकृष्ट-
पित्तान्,—इति केचित् । न्यग्रोधात्—पश्चिमतः स्थितात् । अक्ष्या-
मग्रमक्षिरोगम् । उदुम्बरादुत्तरतः स्थितात् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदेवतः ।

न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ २४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । प्लक्षो यमदेवतः,—इत्यत्रैकाक्षरन्यूनतायामपि
न कन्दोभङ्गदोषश्चोदयितव्यो भवति । भवति चात्र माद्व-

णम् । “न ह्येकस्मादक्षरादिराधयन्ति”—इति । देवताकीर्तन-
मुत्तरार्थम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

यदि पुनः पूर्वादिष्वश्वत्यादयः स्युः, तदा किं कुर्यात् ?,—इत्य-
पेक्षायामाह,—

तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीत ॥ २५ ॥

तानश्वत्यादीन् पूर्वादिष्ववस्थितान् अस्वस्थानस्थान् कुर्वीत । खेषु
पूर्वोक्तेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति,—इति स्वस्थानस्थाः, न स्वस्थानस्थाः
अस्वस्थानस्थाः, तथाविधान् कुर्वीत । यथा ते स्वस्थानेषु पूर्वादिषु
न तिष्ठन्ति, तथा कुर्यादिति यावत् । तथाकरणञ्च ऋदनादुद्धर-
णाद्वा बोद्धव्यम् । तत्र चोत्तरसूत्रोक्तौ विशेषो द्रष्टव्यः ।

“तान् स्वस्थानस्थान् कुर्वीत”—इति पाठे, तानश्वत्यादीन्
स्वस्थानस्थान् खेषु स्थानेषु स्थितान् कुर्यादिति व्याख्येयम् ।
यस्मात् पूर्वादिष्ववस्थितेष्वश्वत्यादिषु अग्निभयादिकं, स्वस्थान-
स्थितेष्वप्यभ्युदयः, तस्मात्तान् स्वस्थानस्थितान् कुर्वीत,—खेषु
स्थानेषु रोपयेदित्यर्थः । आह । कानि पुनरमीषां स्वस्थानानि ?
पूर्वविपरीतानि,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? वास्तुविद्याविदां वच-
नात् । तथा चोक्तम् ।

“याम्यादिष्वश्वभफला-

जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते ।

उदगादिषु प्रशस्ताः

प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्याः” ।

इति ।

“भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्यात् सार्व्वकामिकः ।

उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।

प्लचद्योत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्य्यये” ।

इति चैवमादि ॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

यदा खल्वेतानश्वत्यादीनुद्धरेत् छेदयेद्वा, तदा तद्दोषशान्त्यर्थम्,—

एताञ्चैव देवता अभियजेत ॥ २६ ॥

एता अनन्तरोक्ता देवता अभियजेत । एवशब्दात् यं वृक्षमुद्धरेत्
छेदयेद्वा तस्यैव देवतामभियजेत, न पुनः सर्वाः । चशब्दः
पूर्व्वोक्तकल्पेन सम्बन्धकरणार्थः । सम्बन्धकरणस्य प्रयोजनम्,—
यदा खल्विमे अस्वस्थानस्थाः क्रियन्ते, तदैवायं कल्पो यथा स्यात्,
—इति । वृक्षे चैवं सम्बन्धकरणे, एवशब्दः पूर्व्वोक्तप्रकारेण
विशेषबोधको द्रष्टव्यः । अथवा । चशब्दः छेदनपक्षे मनूक्तप्राय-
श्चित्तान्तरानुसन्धानार्थः । कथं नाम ? एता देवताश्च अभियजेत,
ऋचञ्च जपेत्,—इति । तथाच मनुः ।

“फलदानाञ्च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्षतम् ।

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्” ।

इति । कल्पान्तरसमुच्चयार्थमपि चशब्दं वर्णयन्ति । कथं नाम ?
यदि तानस्वस्थानस्थान् न कुर्यात्, तदा,—

“छिन्द्याद् यदि न तरुंस्तान्

तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान् ।

पुत्रागाशीकारिष्ट-

वकुलपनसान् शमीशाली” ।

इति वासुविद्याविदुक्तं कुर्यात्,—इति । तदिदं कल्पान्तरं चशब्देन समुचीयते,—इति मन्यन्ते ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेत ॥ २७ ॥

मध्ये प्रकृतस्य गृहस्याभ्यन्तरे, न तदर्थपरिगृहीताया भूमेः । कथं ज्ञायते ? सन्निहितपरित्यागे व्यवहितपरिग्रहे च कारणविशेषस्याभावात् । “पूर्वः प्रौष्ठपदैर्गृहेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य”—इति च सामविधाने ब्राह्मणे दर्शनात् । अग्निम् उपसमाधाय,—इत्युक्तार्थम् । कृष्णया कृष्णवर्णया गवा यजेत । खेयं स्त्रीगवी अभिप्रेता,—इत्यवगच्छामः । कस्मात् कारणात् ? कृष्णया,—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

अजेन वा श्वेतेन ॥ २८ ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते । ऋजुरक्षरार्थः । वाशब्दाद् गोरभावे सत्ययं कल्पो बोद्धव्यः ॥ • ॥ २८ ॥ • ॥

किं केवलया गवा ? केवलेन वा अजेन ? न । कथन्तर्हि ?,—

सपायसाभ्याम् ॥ २९ ॥

पयसि भवञ्चरुः पायसः । तत्सहिताभ्यां गोऽजाभ्यां यथालाभमन्यतरेण यजेत । लाघवं चिकीर्षुः खल्वाचार्यः, सपायसाभ्याम्,—इति सूत्रयाञ्चकार, न पुनर्गोऽजयोः साहित्यप्रतिपिपादयिषया । कथं ज्ञायते ? अजेन वा,—इति वाशब्देन तयोर्विकल्पप्रतिपादनात् ॥ • ॥ २९ ॥ • ॥

गोरजस्य चालाभे,—

पायसेन वा ॥ ३० ॥

केवलेन यजेत । तदत्र, पशुप्रोक्षणे निर्वापे च, वास्तीष्पतये त्वा,—
इति देवतानिर्देशः स्यात् । कुतः ? समाख्यानात् । देवदेवत्यत्वात्
'जातवेदोवपया गच्छ देवान्'—इति वपाहोममन्त्रः स्यात् ।
केवलपायसपक्षे तु, वपाया अभावात् वपाहोमस्य लोप एव स्यात् ।
अवदानानि त्वत्र चतुर्दशैवावदेयानि । कुतः ? वामसक्तिको-
स्त्रौरत्रापवादाभावात् ॥ • ॥ ३० ॥ • ॥

ततश्च प्रकृतिवत् पायसमांसचरु अपयित्वा,—

वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयूय ॥ ३१ ॥

वसाम्,—इति श्रुतावदानमांसयूषमाहुः । तद्धि वसासम्पृक्तं
भवति । श्रुते खलु मांसे निर्गच्छन्ती वसा यूषेणैव मिश्रीभवति
न पृथगुपलभ्यते । आह । एतस्मात् लिङ्गात् पूर्वमेव वसां पृथ-
गुद्धरिष्यामः ? न,—इत्युच्यते । कुतः ? कल्पनागौरवापत्तेः ।
प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । तस्मात्, चरुद्वयस्यैव श्रवणमात्रादव-
गतेरन्यथोपपन्नं लिङ्गं न चर्चन्तरमनुमापयति,—इत्याख्येयम् ।
दृश्यते खल्वन्यत्रापि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्दाम् ;—दण्डयोगादण्डः
पुरुषः,—इत्येवमादौ बहुलम् ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्ण्यते । आज्यं व्याख्यातम् । मांसं पशवदा-
नमांसम् । पायसं पूर्वोक्तम् । 'इति' एतानि चत्वारि, संयूय,—
“यु मिश्रणे,”—इति स्मरणात् सम्यक् मिश्रयित्वा ।

कर्म्मक्रमसु,—अवदानानि पायसञ्च अपयित्वा, कंसेऽवदान-

रसमवासिष्य, स्वस्तरेऽवदानानि कृत्वा, नवायां सूनायामण-
शम्भेदयित्वा, कंसपात्रे चासण्य, वसादिभिः सह संमिश्रयेत्,
—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

ततश्च,—

अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ॥ ३२ ॥

अष्टगृहीतं गृहीत्वा अष्टकृत्वो गृहीतं कृत्वा,—इत्येतत् । कस्मात्
अष्टगृहीतं गृहीत्वा ? संमिश्रितात्,—इत्याह । कुतः ? मिश्र-
णस्य तदर्थत्वात् । पूर्वं च तथैव दृष्टत्वात् । अत्र च, मध्यात्
पूर्वार्द्धादिति प्राकृतो धर्मो निवर्तते । कस्मात् ? वैकृतस्य विशे-
षोपदेशस्यार्थवत्त्वात् । भृगूणामपि नात्र कश्चिद्विशेषः । एवमेके ।
अन्ये त्वाहुः,—“सत्रीतस्य मध्यपूर्वार्द्धाभ्यां त्रिः ग्रहणात् षड्वद-
नानि भवन्ति, भृगूणान्तु मध्यपूर्वार्द्धपञ्चार्हेभ्यो द्विः ग्रहणम्—
तेन षडेव भवन्ति, पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्यस्य, एवमष्टगृहीतं
भवति”—इति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । अव-
दानस्थानमत्रापि प्रत्यक्षयेत् । कुतः ? “प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानि”
—इत्यविशेषेणोपदेशात् । तद्वाधे च कारणविशेषस्याभावात् ॥
॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

जुहुयात्,—इति सामान्यत उक्तम्, अथेदानीं तत्रैव विशेषो-
ऽभिधीयते,—

वास्तोष्पत इति प्रथमा ॥ ३३ ॥

वास्तोष्यते,—इति मन्त्रेण प्रथमा आहुतिर्हीतव्या । अत्र किञ्चि-
द्वक्तव्यमस्ति । परस्तात् तद्व्यामः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

वामदेव्यर्चः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । ताभिः तिस्र आहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतयः ॥ ३५ ॥

तिस्र एव । ताभिरपि तिस्र एवाहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रजापतय इत्युत्तमा ॥ ३६ ॥

प्रजापतये स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण उत्तमा अन्या आहुतिर्हीतव्या ।
आह । निर्देशबलादेव प्रथमोत्तमत्वे सिद्धे, प्रथमा,—इति उत्तमा,
—इति चावाच्यमिति चेत् । न । अर्थवत्त्वात् । कः पुनरर्थः ?
उच्यते । अनयोः प्रथमोत्तमत्वमभिदधानः खल्वनयोरेवाहुत्योद्य-
भागाभिसम्बन्धं ज्ञापयत्याचार्यः, न सर्वासामाहुतीनाम् । तस्मात्,
‘वामदेव्यर्चः’ ‘महाव्याहृतयः’—इत्यन्तरालसूत्रिताः षडाहुतयः
आज्येनैव स्युः, न चरुणा । तथा चोक्तम् ।

‘आश्वयुज्यां तथा कृष्णं यज्ञकर्मणि याज्ञिकाः ।

यन्नार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

हे पञ्च हे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन हीतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । सोऽयमर्थः । रघुनन्दादयस्त्वेतदजानन्तः सर्वा एव
चर्वाहुतीरिच्छन्ति । तदथास्त्रम् । तत्र हे एव चर्वाहुती अष्ट-

गृहीतेन भवतः । अन्तरालवर्त्तिन्यः षडान्याहुतयस्तु सकृद-
गृहीतेनैवेति ॥ ० ॥ ३६ ॥ • ॥

हुत्वा दश बलीन् हरेत् ॥ ३७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अभिधानादेव प्राप्तत्वात् हुत्वा,—इत्येतदवाच्य-
मिति चेत् । न । सम्बन्धकरणार्थत्वात् । हुत्वा,—इति पुनर्वचनं
खलु होमबलिहरणयोः सम्बन्धकरणार्थम् । सम्बन्धकरणस्य च
प्रयोजनम्,—होमशेषेणैव बलिहरणं यथा स्यात्,—इति । अथ
वा । हुत्वा,—इत्येतदवचने, 'प्राक् खिष्टकृत आवापः'—इति सूत्र-
णात् उपन्यासक्रमाच्च खिष्टकडोमादवर्णागैव बलिहरणम्,—इत्यपि
कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिदिति, हुत्वा,—इत्याह । कथं
नाम ? खिष्टकदादिकमपि हुत्वा बलीन् हरेत्,—इति । अन्ये
त्वाहुः । “कर्मोपवर्गविहितं वामदेव्यगानमिदानीं माभूदित्यतः,
हुत्वा,—इति वचनम् । कथं नाम ? हुत्वा बलीन् हरेत् ततो-
क्षामदेव्यं गायेत्”—इति ।

ननु, दश,—इत्यपि अनर्थकम्, दशानामेवोपरिष्ठादुपदेशात्
अन्तरेणाप्येतद्वचनं, बलीनां दशत्वं लभ्यत एव । उच्यते । “प्रा-
च्यूर्द्ध्वाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः”—इति सूत्रयिष्यमाणत्वादस्मिन्
कर्मणि अनित्यत्वमपि तेषां कश्चिदाशङ्कीत । अतस्तन्निरासार्थं दश,
—इति सूत्रयाञ्चकार । अथ वा । “प्रजापतये स्वाहेति मध्य उप-
हरेत्”—इति सामविधानब्राह्मणे एकादशानां बलीनां हरण-
दर्शनात् अत्रापि मध्यतोऽप्यधिकं बलिहरणं स्यादिति सामधिका-

शङ्कामपनेतुं दश,—इत्याह । दशैवात्र बलयो भवन्ति न पुनः
 सामविधानवदेकादश । प्रजापतये स्वाहा,—इति होम एवात्र
 स्यात् न बलिः,—इत्यभिप्रायः । न चैवं ब्राह्मणविरोधः,—इति
 शङ्कनीयम् । तस्मात् कल्पात् कल्पान्तरत्वादेतस्य । अत एव
 होमोऽपि तत्र विशेषः श्रूयते । स च तत्रैवानुसन्धेयः । तस्मात्,
 ब्राह्मणं श्रौतान्निविषयं कल्पान्तराभिप्रायं वा,—इत्याख्येयम्
 ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अथेदानीं क बलयो हर्षव्याः ? कथञ्च ?—इत्येतद्वक्तव्यम् ।
 तदुच्यते—

प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ॥ ३८ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्तते । ऋजुरचरार्थः । अथ, प्रदक्षिणम्,
 —इत्येतदवाच्यम् ? ननु वक्ष्यमाणदेवतोपदेशसूत्रादेव प्रादक्षि-
 ण्यस्य सिद्धेः । नैष दोषः । कस्मात् ? यस्मात् प्रकृतस्याग्नेः
 प्रादक्षिण्येनात्र बलिहरणमित्येतत्प्रतिपिपादयिषया प्रदक्षिण-
 मित्याह । अन्यथा कर्तुरेव प्रादक्षिण्यं स्यात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥
 किं केवलासु दिक्षु ? न । क तर्हि ?—

अवान्तरदेशेषु ॥ ३९ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्ततएव । चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।
 अवान्तरदेशेषु च बलीन् हरेदित्यर्थः । दिशोर्दिशोरन्तरालमवा-
 न्तरदेशः,—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

अथेदानीं, कथं बलीन् हरेत् ?,—इत्येतत् वक्तुमारभते,—

आनुपूर्व्येणाव्यतिहरन् ॥ ४० ॥

पूर्वं पूर्वमनु,—इत्यनुपूर्वम्, तस्य भाव आनुपूर्व्यम्, तेन आनु-
पूर्व्येण, बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्तत एव । किं कुर्वन् ? अव्य-
तिहरन् । व्यतिहारमकुर्वन् । व्यतिहारो व्यत्यासः पौर्वापर्य-
विपर्ययः,—इत्यनर्थान्तरम् ।

कस्य पुन व्यतिहारो निषिध्यते ? आनुपूर्व्यस्येत्याह । कुतः ?
सन्निधानात् । मन्त्राणाम्,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ?
तेषामपि बौद्धसन्निधानस्य सम्भवात् । न वक्तव्यं तर्हि ? ननु
विधानसामर्थ्यादेव व्यतिहारो न भविष्यति, अथोच्यते ;—कारणं
वक्तव्यम् । आदरार्थम्,—इति ब्रूमः । आह । ननु सूत्रमेवैतद-
वाच्यं पूर्वसूत्राभ्यामुत्तरसूत्रेण चैतस्य गतार्थत्वात् । उच्यते । नैष
दोषः । कस्मात् ? सामान्यप्राप्तेर्विशेषकथनस्यापुनरुक्तत्वात् । लेख-
शैली खल्वियमाचार्याणाम् । ते खल्वादितः सामान्येनाभिधाय
पुनस्तदेव विशेषेणाभिदधते । सोऽयमलङ्कारो न दोषः ।

एतस्मिन् खल्वनुक्ते पूर्वसूत्रद्वयक्रमानुरोधामन्त्रान् विहित्य
किमादितः सर्वासु दिक्षु बलिहरणं ततोऽवान्तरदेशेषु ? उत
उत्तरसूत्रानुसारात्तदुक्तेनैव क्रमेण ? उताहो उभयत्रापि पाठ-
क्रमस्याविशेषात् विकल्पः ?,—इति कदाचित् शिष्या मुह्येयुः,
अतः परमकारुणिक आचार्यः सूत्रमिदं रचयाञ्चकार ।

ननु तथापि न ज्ञायते ;—प्राचीनस्य पराचीनस्य वा क्रमस्यानु-
पूर्व्यमत्रामभिप्रेतम्,—इति । पराचीनस्य,—इत्याह । कुतः ?
यतः प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्वेण खल्वभिप्रेयमाणे मन्त्राणां व्यतिहारः

स्यात् । तच्चानिष्टम् । उत्तरसूत्रतात्पर्यपथ्यालोचनाच्चैवमवग-
च्छामः । यदि तावत् प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमिहाप्रेतमभिविष्यत्,
नूनमुत्तरत्र पुरस्तात्,—इति, श्रवान्तरदेशे,—इति चैवमादि-
देशकीर्त्तनं नाकरिष्यत् । अकार्षीच्चाचार्यः । तस्मादवगच्छामः,
—न प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमिह प्रतिपिपादयिषितम्,—इति ।

अथ, तथाप्युत्तरसूत्रे देशकीर्त्तनमनर्थकम् ;—ननु मन्त्राणां
व्यतिहारनिषेधादेव प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमत्र न भविष्यति,
—इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । तत् खल्वेतदुत्तरसूत्रे देशकीर्त्तने सति
शक्यते वक्तुम् । न पुनरन्यथा । कथम् ? देशकीर्त्तनबलात्तत्तद्दे-
शानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः भवन्ति । तत्रादितो दिक्षु, ततो-
विदिक्षु च बलिहरणे मन्त्राणां व्यतिहारोऽवर्जनीयः स्यात् ।
देशकीर्त्तनस्य खल्वभावे, तत्तद्देशानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः,
—इत्यत्र कारणविशेषाभावात् यथापठितैरेव मन्त्रैरादितो दिक्षु
ततो विदिक्षु बलिहरणोपपत्तेर्व्यतिहारस्य वक्तुमशक्यत्वात्,—
इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

यस्यानुपूर्व्यस्य येषाञ्च मन्त्राणां व्यतिहारो निषिद्धः, त इदानीम-
भिधीयन्ते ; देवताश्च बलीनाम्,—

इन्द्रायेति पुरस्ता दायव इत्यवान्तरदेशे यमायेति
दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चान्म-
हाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्राये-
त्यवान्तरदेशे वासुक्य इत्यधस्तादूर्ध्वं नमो ब्रह्मण
इति दिवि ॥ ४१ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अधस्तादिति नीचैर्दानमुपदिशति । ऊर्ध्वमिति ब्रह्मबलावन्नेति । ऊर्ध्वम्,—इति ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य दानार्थम् । दिवि,—इति दिवं मनसि निधाय निक्षेपार्थम् । बलिहरणमन्त्राणाञ्चामीषामन्ते नमस्कारः स्यात् । कुतः ?

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः” ।

इति प्रकृतौ तथादर्शनात् । पितृभ्यः,—इत्यत्र चान्ते स्वधाकारः स्यात् । कस्मात् ?

“स्वधाकारेण निनयेत् पित्रं बलिमतः सदा” ।

इति वचनात् । ब्रह्मबलौ तु यावदुक्तत्वाददित एव नमस्कारः स्यात् । विशेषवचनस्य खल्वर्थवत्त्वार्थं सामान्यवचनस्योपरोध इष्यत-
एव । न च विकल्पः, अतुल्यबलत्वात् । सामान्यविशेषयोर्विकल्प-
स्य कचिदप्यदर्शनात् । उपजीव्यश्च खल्वाचार्यः कात्यायनस्य,—
इति नैतदन्यथयितुं शक्यम् । सामविधानब्राह्मणेऽप्येवमेवेतत्
समाप्तायते,—इति नात्र विकल्पो युक्तः कल्पयितुम् । अपरे पुन-
रेतदविद्वांसो भाषन्ते,—“ब्रह्मणे,—इत्यत्रान्ते नमस्कारः स्यात् ।
कुतः ? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात् । यथोपदेशं वा स्यात् । उपदेश-
सामर्थ्यात् । एवञ्चेत्, विकल्पः, तुल्यबलत्वात्”—इति । सुभूमि-
करणमुभयतश्चाङ्गिः परिषेकश्च प्रकृतिवदत्रापि कर्त्तव्यः ॥०॥ ४१ ॥

प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ॥ ४२ ॥

प्राच्यूर्द्धावाचीभ्यः,—तत्तद्दिग्देवताभ्यः,—इत्येतत् । अवाची खल्वि-

हाधोदिगभिप्रेयते । कथं ज्ञायते ? तद्वलेरवाचीनं दीयमानत्वात् ।
 सन्निहितपठितस्योर्द्धस्य वैपरीत्याच्च । तथाच नित्यबली कर्म-
 प्रदीपः । “इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे”--इति । एताभ्यः खलु देव-
 ताभ्योऽहरहः प्रत्यहं, नित्यप्रयोगः,--नित्यमवश्यं प्रयोगोऽनुष्ठानं
 कर्त्तव्यः बलीनाम् । एताभ्यो देवताभ्यः प्रत्यहं बलिहरणमवश्यं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदिदं प्रसङ्गादत्र सूत्रितम् । अहरहरिति प्रत्यह-
 करणार्थम् । नित्यपदमावश्यकत्वार्थम् । क्रमश्च पूर्वसूत्रोक्त एव
 स्यात् । वैपरीत्ये कारणाभावात् । क्रमभेदः खल्विहोर्द्धवैपरीत्ये-
 मावाचीग्रहणार्थः,--इत्यवोचाम । स्वहस्तितः खल्वयमेव क्रमः
 कर्मप्रदीपकता । अभिहितञ्चेतत् सर्वमस्माभिरधस्तात्,--
 “अथ संस्तूपं स रक्षीजनेभ्यः”--इत्यत्र ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥
 प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमेव पुनरनुवर्त्तमहे,--

संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ ४३ ॥

वाशब्दस्योभयत्रान्वयः कर्त्तव्यः । नवयज्ञयोः,--इत्येतदपि वीप्सितं
 द्रष्टव्यम् । तेनायमर्थः । संवत्सरे संवत्सरे वा नवयज्ञयोर्नवयज्ञयो-
 र्वा नित्यप्रयोगः,--इत्यनुवर्त्तते । नवयज्ञयोरिति द्विवचनकरणात्
 त्रीह्यवयवयोरिति बोद्धव्यम् । श्यामाकयज्ञस्य तु वनस्थविषयत्वा-
 दिह नोक्तेखः ।

आह । कस्य नित्यप्रयोगः ? यथोक्तस्य कर्मणः,--इत्याचक्ष्म-
 हे । कस्मात् ? “अव्यक्तं प्रधानगामि”--इति वचनात् । तथाच
 सामविधाने ब्राह्मणे । “अथातो वास्तूशमनम्”--इत्येतस्मिन् प्रक-

रणे, “बहुपशुधनधान्यहिरण्यमायुष्मत्पुरुषं वीरसूः सुभगा अवि-
धवस्त्रीकं शिवं पुण्यं वास्तु भवति, चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे
वा पुनः प्रयोगः”—इत्याम्नातम् । तस्मात्,—प्रकृतस्य बलित्र-
यस्य प्रयोगः,—इत्यसङ्गतैषा वर्णना । सामविधाने खल्वहरहर्बलि-
त्रयस्योपदेशविरहात् प्रकृतस्यैव कर्मणः पुनः प्रयोगोऽवगम्यते ।
तस्मादिहापि तथैव वर्णयितुमुचितम् ॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

अवणाऽऽग्रहायणीकर्मणोरक्षताञ्छिष्टा ॥ १ ॥

प्राख्याते अवणाग्रहायणीकर्मणी । तयोः कर्मणोः, अक्षतान् यवान् शिष्टा, —अवशिष्टान् कृत्वा उर्व्वरितान् कृत्वा, —इत्येतत् । अक्षतान्, —इति वचनादासादितानां यवानां मध्यात् पूर्व्वमेव भर्जनादवशेषः कर्त्तव्यः, न भर्जनात् परतः । कुतः ? अनक्ष- तत्वात्तेषाम् । तथा चोक्तम् ।

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति । शिष्टा, —इति करणाच्च, एतत्कर्मकरणार्थमक्षतानाम- वशेषः करणीयः, न तु यदि दैवादक्षताः शिष्यन्ते, तदैवैतस्य कर्मणः करणम्, —इत्युपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुप-
समाधाय हये राक् इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहु-
यात् ॥ २ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य निर्गत्य । सन्निधानाति- रेकात् निष्क्रमणस्थेषु नियमो न चतुष्पथस्य । चतुष्पथः प्रसिद्धः । तस्मिन् ‘अग्निमुपसमाधाय’ —इत्युक्तार्थम् । हये राक्, —इति चतस्र ऋचोऽभिप्रेताः । तासामेकैकया ऋचा, अञ्जलिना —व्याको-

शीकतेन पाणिद्वयेन जुहुयात् ;—प्रकृतानचतान् । अथ, अग्नि-
मुपसमाधाय,—इत्येतदवाच्यम् ; ननु जुहोतिचोदनया खल्वेतत्
प्राप्नोति । न,—इत्याह । कस्मात् ? यस्मादग्निमुपसमाधाय,—
इत्येतदवचने चतुष्पथे खल्वसौ होमः स्यात् उदकद्विवाचततण्डु-
लानाम् । तस्मादेतदुच्यते । क्षिप्रहोमन्यायेन खल्वयं होमः स्यात् ।
तत्प्रज्ञापनार्थं चाग्निमुपसमाधायेत्युच्यते । कथं नाम ? अग्नि-
मुपसमाधायैव जुहुयात् न तु परिसमूहनादिकमपि कृत्वा,
—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्राङ् उत्क्रम्य वसुवन एधीत्यूर्ध्वमुदीक्षमाणो देव-
जनेभ्यः ॥ ३ ॥

प्राङ् प्राङ्मुखः, उत्क्रम्य अग्नेः सकाशात् कतिचित् पदानि
गत्वा । वसुवन एधि,—इति यजुषा त्रिरभ्यस्तेन,—इत्यर्थः ।
कुतः ? पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तथैवैतस्य यजुषः पाठात् । ऊर्ध्वम्
उपरिष्ठात् । उदीक्षमाणः ऊर्ध्वमवलोकयन्, देवजनेभ्यः देवजनानु-
द्दिश्य । प्रकृतानामचतानामञ्जलिमुत्सृजेत्,—इति सूत्रशेषः ।
“ऊर्ध्वम्”—इति पदस्योत्कर्गेण संबन्धो न तु ईक्षणेन । कथं ज्ञायते ?
उदीक्षमाणः,—इति उदुपसर्गेणैव तदवगतेरनर्थकत्वापत्तेः ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । वसुवन एधि,—इत्येतदयजुः किमुत्-
क्रमणेन संबध्यते, आहोस्त्रिदुदीक्षणेन, उताहो उत्कर्गेण ?—इति ।
उत्क्रमणेन,—इति कैचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादेवं
सति अचतवलिरमन्त्रकः स्यात् । तच्चानिष्टम् । “द्रव्यत्यागो न

निर्देवः”—इति स्मरणात् । अव्यक्तस्य प्रधानसंबन्धसिद्धान्तोऽप्येवमुपपद्येत । अतएव, उदीक्षणेन संबन्धः,—इत्यपि नाद्रियामहे । अपरे तु,—देवजनेभ्यः,—इति चतुर्थीनिर्देशादयमेव नमस्कारान्तो बलिमन्त्रः,—इति मन्यमानाः,—वसुवन एधीति मन्त्रस्योत्क्रमणेन संबन्धम् इच्छन्ति । तदप्यसुन्दरम् । कस्मात् कारणात् ? इतिकरणाभावात् । एवं खल्वभिप्रेयमाणे, “इन्द्रायेति पुरस्तात्”—इत्येवमादिवत्, देवजनेभ्यः,—इत्यत्रापि इतिः क्रियेत । तदकरणादवगच्छामः,—नायं बलिमन्त्रः,—इति । तस्मादुत्कर्षेणैव यजुषः संबन्धः । तथा चोक्तम् ।

“ऊर्ध्वं वस्वितिमन्त्रेण देवेभ्योऽस्येत् यवाञ्जलिम् ।

तथेतरजनेभ्यश्च प्राञ्चमन्यद् यथाविधि” ।

इति । उत्क्रमणमुदीक्षणञ्च द्वयमपि मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतियोगेन स्यात् । तूष्णीमिति केचित् ।

अत्राह । ननु आग्नेयमिदं यजुः ‘वसुवन एधि’—इति । तथाचाग्नेयेन यजुषा देवजनेभ्यो बलिर्दीयते इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति । नायं दोषः । “इन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्”—इतिवद्वचनादुपपत्तिसम्भवात् । तथा चोक्तम् । “किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति । अपिच । देवजनार्थमग्नेरधेषितत्वात् नात्रानुपपत्तिशङ्काऽवसरः । अयं खल्वर्थोमन्त्रस्य । वस्विति धननाम । वन सम्भक्ती । हे अग्ने, त्वमस्मिन् कर्मणि वसुवनः धनसंविभागशीलः एधि भव । योऽयमक्षतवलिर्मया दीयते, तं विभज्य यथायोग्यं देवजनेभ्यः प्रापय इति । प्रसिद्धं ह्यग्नेर्देवानां हव्यप्रापकत्वम् । तस्मात् सर्वमुपपद्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

तिर्य्यङ्ङितरजनेभ्योऽर्वाङ्ङवेक्षमाणः ॥ ४ ॥

तिर्य्यङ्ङ् तिरश्चीनं यथा भवति, तथा,—इति क्रियाविशेषणमेतत् ।
अथवा । “प्राञ्चमन्यद् यथाविधि”—इति वचनात् प्राञ्चमेतं बलिं
हरेत् । ततश्च एवं व्याख्यायते । तिर्य्यङ्ङ् तिरश्चीनः सन्, इतरज-
नेभ्यः अक्षताञ्जलिमुत्सृजेत् । प्रकृतेन वसुवन एधीत्यनेन मन्त्रेण ।
किमविशेषेण ? न । कथन्तर्हि ? अर्वाङ्ङवेक्षमाणः । अधो-
ऽवलोकयन् । अर्वाङ्ङ् अधोमुखः, अवेक्षमाणो बलिदेशम्,—
इति वा वर्णनीयम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अनवेक्षमाणः प्रत्येत्याक्षतान् प्राश्नीयात् ॥ ५ ॥

अनवेक्षमाणोऽनवलोकयन् । अनपेक्षमाणः,—इति पाठेऽपि, अपे-
त्ययमुपसर्गः,—इति स एवार्थः । किमनवेक्षमाणः ? प्रकृतान्
बलिदिग्देशान् । प्रत्येत्य पुनरागत्य । किम् ? अग्निसमीपदे-
शम् । कुतः ? प्रकृतत्वात् । प्रतिशब्दस्वरसाच्च । अक्षतान्,—
प्रकृतान् होमबल्योरवशिष्टान् इत्यर्थः । प्राश्नीयात् भुञ्जीत ।
एवञ्च न सर्व्वेषां मक्षतानां होमबल्योर्विर्नियोगः स्यात् ॥०॥५॥०॥
किमेक एव प्राश्नीयात् ? न ।

उपेतैरमात्यैः सह ॥ ६ ॥

उपेतैः समीपमागतैरमात्यैः सह मिलित्वा । [अमात्यशब्देन
पुत्रभ्रातृप्रभृतयो गृह्णा उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति । यावदयं

गृहान्निष्क्रान्तो जुहोति बलिञ्चोत्सृज्याग्निसमीपं प्रत्येति ,
तावदमात्या अप्यस्य समीपमागच्छेयुः ;—येन तैः सार्द्धमक्षत-
प्राशनमस्योपपद्यते ,—इति । स खल्वयमर्थः उपेतपदस्वरसा-
दवगम्यते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येन खल्वेतेन कर्मणा भवितव्यम् । किं पुनरस्मिन् कर्मणि
कृते फलं स्यात् ? तदुच्यते ,—

स्वस्त्ययनम् ॥ ७ ॥

व्याख्यातोऽुत्तरार्थः । तदिदं कर्मणः फलवचनपरं सूत्रं न वामदेव्य-
गानविधानार्थम् । अनर्थकत्वापत्तेः । परिभाषाप्राप्तं वामदेव्यगानं
खल्वन्तरेणाप्येतद्वचनमिदानीं कर्तव्यं भवति । उत्तरतः कर्मा-
न्तरसूत्राणादिदानीमेतस्य कर्मणोऽपवर्गावगमात् । अपर आह ।
कर्मपवर्गविहितं वामदेव्यगानमिह स्वस्त्ययनम्—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वशङ्गमौ शङ्खश्चेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ
प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

वशङ्गमौ,—इति मन्त्रेण, शङ्खश्च,—इति मन्त्रेण च, पृथक् नाना
आहुती ययोः, तौ पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत कुर्यात् ।
ननु, पृथगाहुती,—इत्येतदवाच्यं ; मन्त्रयोः पृथगुपन्यासात् व्रीहि-
यवहोमौ,—इति द्विवचनाच्च होमयोर्द्वित्वावगतेः । न,—इत्याह ।
कस्मात् ? यस्मात् एतदवचने व्रीहियवयोर्द्वन्द्वबलादितरेतरयोगाव-
गतेर्मिलितयोर्व्रीहियवयोर्होमः स्यात् । तस्मादेकैकमन्त्रेणैकैकस्य

होमार्थं पृथगाहुती,—इति वचनम् । तदत्र द्रव्यपृथक्त्वादाहुत्योः
पृथक्त्वमित्यसुमर्थं प्रज्ञापयितुं 'पृथगाहुती'—इत्याह । एवञ्च,
वशङ्गमाविति मन्त्रेण व्रीहिहोमः, शङ्खश्वेत्यनेन च यवहोमः
स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“वशङ्गमाविति व्रीहीन् शङ्खश्वेति यवांस्तथा ।

असावित्यत्र नामोक्ता जुहुयात् क्षिप्रहोमवत्” ॥

इति । अस्माद्वचनात् क्षिप्रहोमोऽयम् । आह । असौ,—इत्येतस्मिन्
सर्व्वेनास्मि नाम उक्ता जुहुयात्,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते ; कस्य
नाम्नो वचनम् ?—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ ९ ॥

यस्य,—अविशेषात् स्त्रियाः पुरुषस्य वा, आत्मनि स्वस्मिन् विषये,
प्रसादं प्रसन्नतामिच्छेत् अभिलषति, तस्मै, तस्य, नाम उक्ता,
—इति संबन्धः । 'तस्यै खर्व्वः' इतिवत् 'तस्मै'—इति च्छान्दस्या
प्रक्रियया षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अपर आह । तस्मै,—इति तादर्थ्ये
चतुर्थी । यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तदर्थं तमुद्दिश्य व्रीहियवहोमौ
प्रयुञ्जीत,—इति गतेन संबन्धः । अनयाऽपि वचनव्यक्त्या तस्यैव
नाम्नो वचनम्,—इति मन्यते । तं प्रसादयितुम्—इत्यस्यामपि
वर्णनायां गतेनैवास्य संबन्धो द्रष्टव्यः,—इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥
किमस्य व्रीहियवहोमस्य सकृत् प्रयोगः ? न,—

नित्यप्रयोगः ॥ १० ॥

नित्यमहरहः प्रयोगः—अर्थादाप्रसादात् प्रत्यहमनुष्ठानम् ॥०॥ १०॥

एकान्त्य्यायामर्द्धमासव्रते द्वे कर्मणी ॥ ११ ॥

“आकूतीं देवीं मनसा प्रपद्ये”—इत्यादिकामृचमेकाक्षर्यामाच-
क्ष्महे । कस्मात् ? तस्या इदानीं क्रमप्राप्तत्वात् । प्रसिद्धेश्च ।
प्रसिद्धिबीजञ्च,—“यस्यास्त एकमचरम्”—इति मन्त्रवर्णः ।
तदस्यामेकाक्षर्यायामृचि चत्वारि कर्माणि सूत्रयिष्यति । तेषां
मध्यात् द्वे कर्मणी अर्द्धमासव्रते स्याताम् । के पुनर्द्वे कर्मणी
अर्द्धमासव्रते स्याताम् ? आयुष्कामग्रामकामकर्मणी,—इति ब्रूमः ।
कथं ज्ञायते ? अनयोर्विशिष्टफलकत्वात् । साध्यानुगुणत्वाच्च
साधनस्य । तथा चोक्तम् ।

“चत्वारि चैकाक्षर्यायां कर्माणि फलभेदतः ।

तत्रार्द्धमासव्रतता न द्वितीयचतुर्थयोः” ।

इति । द्वितीयचतुर्थयोस्तु पारिभाषिकव्रततैव स्यात्,—विशेष-
स्यानुपदेशात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

तानि चत्वारि कर्माणि सपरिकरमिदानीमभिधीयन्ते,—अष्टभिः
सूत्रैः,—

पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुः-

कामः ॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्युक्तार्थम् । खदिरः प्रसिद्धः । तन्मयाः
शङ्खवः कीलकाः—खदिरशङ्खवः । तेषां खदिरशङ्कुनां शतम्,—

(शतशब्दः संख्यावचनः)—जुहुयात्, प्रकृतया एकाक्षर्यया ऋचा,
क्षिप्रहोमन्यायेन,—इत्यर्थः । शङ्खवश्च प्रकृतिधर्मानुरोधात् समित्-
प्रमाणाः समिल्लक्षणयुक्ताश्च कर्त्तव्याः । तथा चोक्तम् ।

“सत्वचः शङ्खवः कार्यास्तीक्ष्णाया वीतकण्टकाः ।

समिल्लक्षणसंयुक्ताः सूचीतुल्यास्तथाऽऽयसाः” ।

इति । को जुहुयात् ? आयुःकामः । आयुर्जीवितं कामयते यः,
सोऽयमायुःकामः । कस्य आयुःकामः ? अविशेषादात्मनः पुत्रा-
दीनां वा । कथं पुनः “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि”—इति स्थिते
सिद्धान्ते पुत्रादीनामप्यायुःकामयमानोऽधिकरोति,—इति वर्ण्यते ?
गृह्याकर्म्मत्वादित्याह । गृह्याकर्म्मं खल्विदं गृह्याणामपि फलजनकं
भवितुमर्हति, न केवलं यजमानस्यैव । ! गृह्याश्च पुत्रादयः । न
खल्वसौ यजमानोऽन्तरेणैतान् स्वमेवाभ्युदयं कामयमानो भवति
निर्वृतः । तस्मात्त्वात्तस्य । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“पुत्राः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याच्चापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याताः यजमानस्य दायकाः ।

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ।

आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः” ॥

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

आयसान् बधकामः ॥ १३ ॥

अथो लौहम् । तद्वान् आयसान् शङ्खून्,—प्रकृतत्वाच्छतसंख्या-
कान्, प्रकृतेनैव विधिना जुहुयात् । कः ? बधकामः । इदमं

बधः,—इत्यनर्थान्तरम् । तं कामयते यः, सोऽयं बधकामः ।
कस्य बधकामः ? शत्रूणामर्यात् । न हि कश्चिदात्मनो बधं
कामयते ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ १४ ॥

अथशब्दः,—बधकामकर्मणा व्यवहितस्यापि पूर्वप्रकृतस्यार्द्धमास-
व्रतस्यानुसन्धानार्थः । अर्द्धमासव्रते द्वे कर्मणि,—इत्युक्तम् । तत्रैक-
मायुःकामस्योक्तम् । अथापरमपि अर्द्धमासव्रतं कर्म ग्रामकामस्य
वर्त्तिष्यते,—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्वते
वाऽऽरण्ये गोमयैः स्थण्डिलं प्रताप्यापोह्याङ्गारान्
मन्त्रं मनसाऽनुद्रुत्य सर्पिरास्येन जुहुयात् ॥ १५ ॥

‘प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य’,—इत्युक्तार्थम् । ‘चतुष्पथे पर्वते
वा’ चतुष्पथपर्वतौ प्रसिद्धौ । तयोरन्यतरस्मिन् । ‘अरण्ये भवैनं
ग्राम्यैः, ‘गोमयैः’,—न दारुभिः, ‘स्थण्डिलं’ लोहपात्रं, ‘प्रताप्य’
प्रकर्षेणातिशयं तापयित्वा, तस्मात् स्थण्डिलात् ‘अङ्गारान्’ अग्नि-
मयान्, ‘अपोह्या’ अपाकृत्य, ‘मन्त्रं’ प्रकृतमेकाक्षर्यामन्त्रं, ‘मनसा’
हृदयेन, ‘अनुद्रुत्य’ अनुष्मृत्य, ‘सर्पिः’ द्रुतं, ‘आस्येन’ मुखेन,
‘जुहुयात्’ । कुत्र जुहुयात् ? प्रतप्ते स्थण्डिले,—इत्याह ।
कुतः ? प्रकृतत्वात् । जुहोतिचोदनावलादपोढे त्वेवाङ्गारेषु हो-
मः ?, —इति चेत् । नैतदेवम् । कस्मात् ? यस्मादेवंसति

स्थण्डिलप्रतापनोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । अपोहोपदेशेन चाङ्गा-
राणां स्थण्डिल-प्रतापनमात्रार्थतया कर्मानङ्गत्वावगतेः । एवञ्च,
अनग्निकत्वादत्र क्षिप्रहोमधर्मी न स्यात्, किन्तु उदकहोमवत्
यावदुक्तमेव स्यात्,—इति द्रष्टव्यम् । अत्र च, स्थण्डिलप्रतापनादौ
यद्यपि मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि न व्याहृतिप्रयोगः, किन्तु
तूष्णीमेव करणीयम् । तथा च गृह्यासंग्रहः ।

“वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्याञ्च सर्पिराहुत्याम्,—

ज्वलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ॥ १६ ॥

अस्य भवन्ति । फलविधिरयं न फलार्थवादः । कथं ज्ञायते ?
काम्यानां श्रूयमाणफलत्वस्य रात्रिसत्रन्यायेन वर्णयितुमुचितत्वात् ।
तस्मात् ग्रामकामस्यात्राधिकारः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

धूमे त्रयवराङ्गाः ॥ १७ ॥

आहुत्यामज्वलन्त्यां केवले धूमे जायमाने त्रयवराङ्गाः ग्रामाः अस्य
भवन्ति । अवराङ्गशब्दो हीनवचनः । त्रयोऽवराङ्गाः हीना येषां
ते तथोक्ताः । अवराङ्गशब्देनैतत् दर्शयति,—धूमप्रमाणात्पत्व-
बहुत्वाभ्यां फलात्पत्वबहुत्वं भवति, परन्तु न्यूनकल्पेऽपि त्रयो ग्रामाः
सम्पद्यन्ते,—इति । अपरे तु मन्यन्ते,—ज्वालादीप्तिरतस्म्येनापि
फलतारतम्यं भवति,—इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

अमोघं कर्मोत्पादयते ॥ १८ ॥

इदं ग्रामकामकर्म अमोघं अव्यर्थमिति आचक्षते कथयन्ति
आचार्याः । अमोघवचनेनैतद्दर्शयति,—यदि ज्वाला न भवति,
धूमोऽपि न जायते, तथापि नैवेदं कर्म मोघं भवति, अपितु
कियदपि गृहक्षेत्रादिकं फलमस्य स्यादेव,—इति । कुतः ?
अमोघवचनस्यैवमर्थत्वात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुहु- यात् ॥ १९ ॥

वृत्तिर्वर्त्तनमुपजीवनमित्यनर्थान्तरम् । अविच्छित्तिरविच्छेदः—
अविच्युतिरित्येतत् । वृत्तेरविच्छित्तिः वृत्त्यविच्छित्तिः । तां काम-
यते,—इति वृत्त्यविच्छित्तिकामः । आह । कतमा पुनरिह वृत्ति-
रभिप्रेता ? शिलोष्कादिरूपा,—इति ब्रूमः । कुतः ? तस्या एव
ब्राह्मणादिवृत्तितया प्रसंगनात् । तथाच वृत्तिमुपक्रम्य स्मरति
भगवानत्रिः ।

“मयैष धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।

बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम्” ।

इति । मनुरपि ।

“अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्त्राय विप्रो जीवेदनापदि ।

यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरमर्हितैः ।

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामपि वा न श्वहत्या कदाचन” ।

इति ।

“न लोकहृत्सं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।

अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्वाङ्मणजीविकाम्” ।

इति च । तस्मात्,—युक्ता अभ्युदयहेतोः शुद्धाया वृत्तेरविच्छित्ति-
कामना । अपर आह । वृत्तिशब्देन श्रुतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठान-
मुच्यते । कुतः ?

“यावज्जीवमविच्छिन्नां वृत्तिं यस्त्वनुतिष्ठति ।

यथाऽऽन्नातेन विधिना स परं ब्रह्म विन्दते” ।

इति स्मरणात् । मनुवचनाच्च ।

“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्वशुद्धिकरः शुभः” ।

इति । तदसङ्गतम् । कुतः ? वृत्तिशब्दस्यैदमर्थ्याप्रसिद्धेः । स हि
जीवनोपायमाह,—इति स्मृतिषु प्रसिद्धम् । यदपि स्मरणम्—
“यावज्जीवमविच्छिन्नाम्”—इत्यादि, तदपि अस्मदुक्तामेव वृत्तिं
स्तीति । तस्या अपि प्रसंगार्हत्वात् । न भवदुक्ताम् । अप्रसिद्धेरेव ।
मनुरपि चतुर्थेऽध्याये प्रथममस्मदुपवर्णितां वृत्तिं, परतस्तु स्नातक-
व्रतमभिधाय, प्रकरणशेषे “एषोदिता गृहस्थस्य”—इत्यादिना
यथाक्रमं तदुभयमेवोपसंहरति,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? उप-
क्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वोपपत्तेः । अन्यथा खल्वसावन्यदुपक्रम्यान्य-
दुपसंहरन्नवधेयवचनः स्यात् । भवत्परिकल्पितायाश्च वृत्तेरा-

अमान्तरसाधारण्यात् गृहस्थमात्रपरं मनुवचनं पीड्यते । न खल्वेकैव वृत्तिरनेकसाधारणा एकस्य प्रशस्यते नापरस्येति किञ्चित् कारणमत्र शक्यमुपेक्षितुम् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थो-
विद्वद्भिरादरणीयः ।

स खल्वयं वृत्त्यविच्छिन्निकामः,—हरितगोमयान् सायं प्रात-
र्जुहुयात् । प्रकृतेनैकाक्षर्यामन्त्रेण । होमश्चायं क्षिप्रहोमन्यायेन
स्यात् । हरिताश्च ते गोमयाश्च,—इति हरितगोमयाः, तान्—
हरितगोमयान् । यैः खलु गोमयैः सङ्कुले प्रदेशे हरितानि तृणानि
प्रशस्तान्युत्पद्यन्ते, तान् किल गोमयान् हरितगोमयान् आच-
क्षते । ते खल्वार्द्रा इहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ? तेष्वेव
तत्प्रसिद्धेः । हरितगोमयेनोपलिम्प्यतीतिवत् । अणुषोमानाम
चमसाश्चात्वालदेशेऽङ्गिः पूर्णाः, तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि
भवन्ति—इत्यत्र हरिततृणशब्दः सूत्रकारेणाप्येवमेव व्याख्यातः ।
अध्वर्यवोऽपि तादृशान्येव तृणानि तत्र प्रक्षिपन्ति । तस्माद्यथोक्त
एवार्थः ।

हरितगोमयान्,—इति बहुवचनं सायंप्रातरावृत्त्यपेक्षम् ।
आहुतेरावृत्त्यपेक्षमेव कुतो न स्यात् ?—इति चेत् । न । एकमन्त्रा-
धिकारात् । अभ्यासस्यानुपदेशाच्च । तस्मात्,—एकैवेयमाहुतिः
सायंकाले प्रातःकाले च होतव्या । सा खल्वियमाहुतिः, सायं
—सायमाहुतेः पुरस्तात् स्यात् । प्रातश्च प्रातराहुतेः पर-
स्तात् । कस्मात् ? सायंप्रातर्हीमयोरव्यवायोपपत्तेः । एवं खल्व-
व्यवायः सायंप्रातर्हीमयोरुपपद्यते । इतरथा व्यवायः स्यात् । स
चानिष्टः । कुतः ?

“नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत् तायते यतः” ।

इति वचनात् । अथ, एवमपि प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायः स्यादेव ? स्यादेव । अनन्यगतिकत्वात् । किं पुनरत्र कारणम् ? ;—प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवाय आश्रयितव्यो न सायंप्रातर्होमयोः,—इति । उच्यते । आश्रयिष्यामः प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायम्, अनाश्रयन्तः सायंप्रातर्होमयोर्व्यवायं करिष्यामः । न च गुणस्य अव्यवायं उपपादयितुं प्रधानयोर्व्यवायः युक्त आश्रयितुम् । तस्मात्,—यथोक्तमेवास्ते । स खल्वयं होमो वर्षासु प्रत्यहं करणीयः । कुतः ? तत्रैव हरितगोमयोपपत्तेः । तथा चोक्तम् ।

“सायं होमस्य पुरतः परस्तात् प्रातराहुतेः ।

आर्द्रं वर्षासु जुहुयात् प्रत्यहं गोमयाहुतिम्” ।

इति । एवन्तावदेकाक्षर्यायां चत्वारि कर्माण्यभिहितानि ॥०॥१८॥

मन्वान्तरविनियोगं विवक्षुः कर्मान्तरमिदानीं वक्तुमारभते,—

त्रिरात्रोपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिदमहमिमं

विश्वकर्माणमिति ॥ २० ॥

त्रिरात्रोपोषितः,—इत्युक्तार्थम् । ‘काम्येषु त्रिरात्राभोजनम्’—इति सिद्धत्वादितदवाच्यम्,—इति चेत् । न । सिद्धमेव पुनरुच्यते । किमर्थम् ? आदरार्थम् । अथवा । नियमार्थमेतद्विष्यति,—त्रिरात्रोपोषित एव पण्यहोमं जुहुयात्,—इति । किमतः ? एतदतो भवति,—‘त्रीणि वा भक्तानि’—इत्येतत् पक्षान्तरमिह न भवति,—इति ।

पण्यं विक्रीयद्रव्यं भण्यते । पण्याय होमः पण्यहोमः । तम्—
 पण्यहोमम्, 'इदमहम्,'—इति मन्त्रेण क्षिप्रहोमन्यायेन जुहु-
 यात् । आह । केन द्रव्येण जुहुयात् ? द्रव्यानादेशादाज्येन । एव-
 मेके । उत्तरसूत्रदर्शनात् पण्यावयवेन । एवमपरे । येषां पण्या-
 नामवयवहोमाद् विनाशः,—यथा मणिरत्नादीनाम्, तेषा-
 माज्येन, येषां पुनरवयवहोमादपि न विनाशः,—यथा धान्या-
 दीनाम्, तेषामवयवेनैव होमः । एवमन्ये । किं पुनरत्र
 युक्तम् ? अन्तिमः पक्षः इत्याह । कुतः ? उत्तरसूत्रात् ।
 अविनाशोपपत्तेश्च । न हि पण्यसम्पदे क्रियमाणोहोमः पण्यविना-
 शाय भवितुं युक्तः । न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति ।
 आचार्यस्तु पण्यावयवेनैव होममुपदेक्ष्यति । पण्यशब्दो वृद्धावपि
 प्रयुज्यते,—इति तस्याप्यत्र ग्रहणमिच्छन्ति । एका चेयमाहुतिः ।
 सक्तञ्च प्रयोगः ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

वाससस्तन्तून् ॥ २१ ॥

वाससः पण्यस्य तन्तून् दशासूत्राणि जुहुयात्, पूर्वीक्तेन
 विधिना ॥ • ॥ २१ ॥ • ॥

गोर्बालान् ॥ २२ ॥

गोः पण्यस्य बालान् लाङ्गूललोमानि, जुहुयादित्यनुवर्त्तते ॥
 ॥ • ॥ २२ ॥ • ॥

एषमितरेभ्यः पण्येभ्यः ॥ २३ ॥

इतरेभ्यः पण्येभ्यः सकाशात्, एवमवयवमुद्धृत्य जुहुयात् । अथ
पण्यहोमकर्म्मणः परिसमाप्तिः । फलमप्यस्य कर्म्मणः पण्यमेव
कल्पयितव्यं भवति । कुतः ? उपस्थितत्वात् । पण्यहोममिति
वचनाच्च ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः ॥ २४ ॥

‘पूर्णहोमं यशसे जुहोमि’—इति पूर्णशब्दोपलक्षितेन मन्त्रेण होमः
पूर्णहोमः । कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । स खल्वयं पूर्णहोमो-
यजनीयप्रयोगो भवति । व्याख्यातमेतत् । स चायं होमः
घोर्णमास्याः प्रतिपदि प्रातर्होमादूर्ध्वं पक्षादिहोमाच्चावर्त्तक-
स्यात् । अमावस्यायाः प्रतिपदि तु पक्षादिहोमादूर्ध्वम्—इति
द्रष्टव्यम् । होमशायमाज्येन करणीयः । द्रव्यानुपदेशात् ।
एका चेयमाहुतिः क्षिप्रहोमन्यायेन स्यात् । एवमुत्तरत्रापि ॥
॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

इन्द्रामवदादिति च ॥ २५ ॥

‘इन्द्रामवदात्तमोवः’—इति मन्त्रेण च होमो यजनीयप्रयोगः ॥
॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

अनयोः खलु यजनीयप्रयोगाहुत्योर्मध्यात्,—

यशस्कामः पूर्वां सहायकाम उत्तराम् ॥ २६ ॥

यशस्वामः पूर्वामाहुतिं जुहुयात् । सहायकाम उत्तरामाहुतिं
जुहुयात् ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके नवमी खण्डिका ।

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्रमभुक्त्वा ॥ १ ॥

पुरुषाणामाधिपत्यं सेनापत्यादिकं कामयते,—इति पुरुषाधिपत्य-
कामः । अष्टरात्रम्,—अष्टौ अहोरात्राणि, अभुक्त्वा उपोष्य ॥
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

औदुम्बरान् सुवचमसेधानुपकल्पयित्वा ॥ २ ॥

उदुम्बरस्यैतान् औदुम्बरान् । तान् खल्विमान् वार्त्तानिव न तैज-
सान्,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? इध्नेन सहैकयोगनिर्देशात् ।
सुवचमसेधाः व्याख्याताः । तान् उपकल्पयित्वा,—उपकल्प्य
सम्पाद्य,—इत्येतत् । चमसस्योपकल्पनं प्रणीतार्थम् । इध्नाना-
मुपकल्पनम्—आज्यतन्त्रेण होमप्रज्ञापनार्थम् । कथं ज्ञायते ?
एवं खल्वमीषामुपकल्पनं दृष्टार्थं भवति । अन्यथा अदृष्टार्थत्व-
मेषां कल्पनीयं स्यात् । न चैतदुचितम्,—सम्भवति दृष्टे
अर्थे ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्राङ् वोढङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुप-
समाधाय ॥ ३ ॥

ज्ञातभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात् ;—अन्नं वा
एकच्छन्दस्य् श्रीर्वा एषेति च ॥ ४ ॥

आदित्यमभिमुखः,—आभिमुख्येनादित्यमुखः , अन्नं वा,—इति मन्त्रेण, श्रीर्वा,—इति मन्त्रेण च, आज्यं जुहुयात् । पृथङ्मन्त्रद्वयनिर्देशः,—आहुतिद्वयार्थः । आदित्यमभिमुखः,—इति वचनात् प्रातराहुत्यनन्तरमेव होमोऽयं करणीयः,—इत्यवगच्छामः । कथं कृत्वा ? एवं खल्वादित्याभिमुखता प्राङ्मुखता च होतुः सम्पद्यते । तथाच सति, न कस्यापि शास्त्रस्य उपरोधो भविष्यति । इतरथा प्राङ्मुखशास्त्रं वा उपरोक्ष्यते, आदित्याभिमुखशास्त्रं वा । तच्चानिष्टम् ।

ननु, आज्यम्—इति किमर्थम् ? आज्येन होमार्थम् । ननु, अवचनेऽपि तदेव प्राप्नोति ? प्राप्नोति । अनर्थकं तर्हि ? न,—इत्युच्यते । कस्मात् ? यस्मात् आज्यमित्यवचने अनादेशबलात् तत् प्राप्नोति, वचनेऽपि आदेशबलात् तदेव प्राप्नोति । तत् किमत्र चोद्यम् ?—इति न खल्वधिगच्छामि । आदेशे खल्वेतत् वचनमाज्यस्य प्रापकं भवति, अनादेशे चान्यद्वचनम् । अनादेशे प्रापकं तु वचनमवष्टभ्य, आदेशवचनमाक्षिपति भवान् । न चैतदुचितम् । आचार्येच्छाधीनत्वादादेशानादेशयोः ।

अथ, प्रयोजनान्तरमन्तरेण न ते परितोषः ;—शृणु, तदपि । आज्यमित्यवचने मन्त्रलिङ्गादन्नेन होममपि कश्चिदाशङ्क्यते कदाचित्,—इति इमामधिकांशङ्कां निरसितुम्,—आज्यम्,—इत्याचार्यः सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते । अपर आह । ‘सर्पि-

स्तैलं दधि पयो यवागूं वा',—इत्येतस्य व्यावृत्त्यर्थं पुनराज्यग्रहणम् ।
एवञ्च, अत्र आज्यमेव नियम्यते"—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अन्नस्य घृतमेवेति ग्रामे तृतीयाम् ॥ ५ ॥

अन्नस्य घृतम्,—इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं ग्रामे जुहुयात् ।
इयमप्याहुतिराज्येनैव स्यात् । कुतः ? द्रव्यान्तरानुपदेशात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । आज्यस्य च प्रकृतत्वात् । ग्रामेऽप्यग्नावेव होमो-
न ग्राम एव । 'ग्रामान्निष्क्रम्य',—इत्येतद्वैपरीत्यमभिप्रयन् खल्वा-
चार्यः,—'ग्रामे',—इत्याह,—इति श्लिष्यते । 'अग्निमुपसमाधाय'
—इति खल्वनुवर्तते एव ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमियमप्याहुतिरौदुम्बरसुवचम-
सादिना अन्यतन्त्रेण स्यात्, उत क्षिप्रहोमन्यायेन, ?—इति ।
आज्यतन्त्रेण,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अधिकारात् । फला-
न्तरानुपदेशात् ; तृतीयत्ववचनाच्च ; ऐककर्म्यावगतिश्च । अन्यथा
खल्वभिधानादेव तृतीयत्वप्राप्तेस्तृतीयामिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
तस्मात्,—संख्यावचनादैककर्म्यं प्रतिपादयन् पूर्वोक्तधर्म-
सम्बन्धमत्रापि दर्शयति,—इत्याख्येयम् । तुल्यधर्माणां हि संख्ये-
यानामेकसंख्याभिसंबन्धोऽसति बाधके वाक्यतात्पर्यविद्भिरिष्यते ॥
॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गोष्ठे पशुकामः ॥ ६ ॥

गोष्ठे 'गवामावासे, अग्निमुपसमाधाय प्रकृतामाहुतिं जुहुयात् ।
कः ? पशुकामः । पशुशब्देन गौरेवाभिप्रेयते । कथं ज्ञायते ?

गोष्ठे,—इति तस्यैव हृदयागतत्वात्, तत् परित्यागे च कारण-
विशेषाभावात् । पशुशब्देनाविशेषात् गोमेषमहिषादय उच्यन्ते,
—इति केचित् ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं कृत्स्नमेवाहुतित्वं पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते, उताहो अनन्तरा तृतीयेवाहुतिः ?,—इति ।
अनन्तरा तृतीयैव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? आनन्तर्यातिरेकात् ।
अभ्यासानुपदेशाच्च । तस्मात्,—तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तते,—
इति बोद्धव्यम् । अपर आह । अविशेषात् उत्तरत्रापि मन्त्रत्रय-
स्यानुवृत्तिदर्शनाच्च कृत्स्नमेवाहुतित्वमिहोपदिश्यते,—इति ।

स खल्वयं होमः पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते । दर्शपौर्णमासयाजिन एव सतः पशुकामस्य
गोदोहेन प्रणयनीपदेशः,—इति यथा । कथं ज्ञायते ? तस्यैवाधि-
कारात् । तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तनेनैककर्म्यप्रतिपत्तेश्च । ‘गोष्ठे
पशुकामः’—इत्येतावन्मात्रं खल्विहोच्यते, न तु किञ्चिदपि
कर्त्तव्यमुपदिश्यते । भवितव्यन्तु तेन । तस्मात्,—आनन्त-
र्यातिरेकात् तृतीयामाहुतिं जुहुयात्,—इत्यनुषङ्गनीयम् ।
तस्मात्,—येयं तृतीया आहुतिः केवलं पुरुषाधिपत्यकामस्य ग्रामे
उपदिष्टा, सैव तस्यैव पशुकामस्य सतः गोष्ठे उपदिश्यते,—इति
स्निष्यते । तस्मादधिकृताधिकारोऽयमुपदेशः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

विदूयमाने चीवरम् ॥ ७ ॥

विदूयमाने,—“टु दु उपतापे”—इति स्मरणात् विशेषेण उपतप्य-

माने । कस्मिन् ? गोष्ठे । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । सप्तमी-
निर्देशाच्च । एतदनेनोक्तं भवति । गोष्ठे अग्निमुपसमाधायैव होमो-
न कर्त्तव्यः किन्तु अग्निमुपसमाधायापि तावत् प्रतीक्षणीयं ;—
यावन्नोष्ठमुपतप्यमानं भवति । तत उपतप्यमाने सति गोष्ठे होमः
करणीयः,—इति । अपरे पुनर्भाषन्ते—“गोष्ठस्योपतापासम्भवात्
गोष्ठसंबन्धान्नेषु उपतप्यमानासु—इति द्रष्टव्यम्”—इति ।

तदेवं विदूयमाने गोष्ठे चीवरं जुहुयात्, इति वर्त्तते ।
‘सम्पत्कामो जुहोमि’—इति मन्त्रलिङ्गाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ।
चीवरशब्देन लौहचूर्णमुच्यते । कुतः ? “लौहचूर्णञ्च चीवरः”
—इति वचनात् । तदत्र चीवरविधानादाज्यस्य निवृत्तिः स्यात् ।
पूर्वोक्तधर्मसंबन्धसु अत्रापि स्यादेव । तत्सम्बन्धेनैवोपदेशात् । या
खल्वियं तृतीयाऽऽहुतिराज्येन ग्रामे स्यात्, सैव पशुकामस्य सतः
चीवरेण गोष्ठे भवति,—इति खल्वत्रोचाम । अत्र पुरुषाधिपत्य-
कामकर्म्मणोऽपवर्गः ।

अन्यः पुनरन्यथेयं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—‘गोष्ठे पशुकामः’—
इत्यादिम् । “पशुकामो गोष्ठे तृतीयामाज्याहुतिं जुहुयात् । पशु-
कामः,—इति निरपेक्षश्रवणात् अधिकृताधिकारे च प्रमाणा-
भावात् सर्वस्यैव पशुकामस्य होमोऽयं, न पुरुषाधिपत्यकामस्यैव
सतः पशुकामस्य,—इति । तस्मात्, पुरुषाधिपत्यकामकर्म्मणः
कर्म्मन्तरमिदम् । एवञ्च, अत्र अष्टरात्रोपोषणं न स्यात्, न वा
उदुम्बरस्रुवादि,—इति । कर्म्मन्तरमाह । ‘विदुयमाने चीवरम्’ ।
गोष्ठस्योपतापासम्भवात् गोष्ठसंबन्धान्नेषु उपतप्यमानासु चीवरं
लौहचूर्णं जुहुयात् । इदमपि कर्म्मन्तरम् । क्षिप्रहोमश्चायम् ।

एतेषां त्रयाणामपि कर्मणां सकृत् प्रयोगादेव फलं स्यात् । कुतः ?
अभ्यासानुपदेशात्”--इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं कर्मान्तरमाह,--

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत ॥ ८ ॥

भयमेव प्रतिभयम् । प्रतिरूपसर्गः । प्रकर्षवाची वा । तेन, प्रकर्षेण भयं प्रतिभयम्,—इत्यर्थः । अथवा । प्रत्यासन्नं भयं प्रतिभयम् । अध्वनि पथि, प्रतिभये,—प्रत्यासन्ने भयहेतौ सति,—इत्येतत् । वस्त्रदशानाम्,—वस्त्रं वासः, अविशेषादधरीयमुत्तरीयञ्च स्वकीयमेव भण्यते । तस्य दशानां ग्रन्थीन्,—बहुवचनात् त्रीनेव, बध्नीत । अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्,—इत्येतत्प्रभृतिभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिः । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । आह । आनन्तर्यातिरेकात् तृतीययैव स्यात् ? उच्यते । “स्वाहाकारान्ताभिः”—इति वक्ष्यमाणसूत्रात् तिष्ठभिरेव स्यात्, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् तृतीययैव । अतिक्रान्तसंबन्धस्याप्याचार्यस्यनुमतत्वात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

स्ववाससोदशाऽभावे कथम् ? उच्यते,—

उपेत्य वसनवतः ॥ ९ ॥

वसनवतः,—दशायुक्तवसनवतः, ‘वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत’,—इत्यनुवर्तते । किं कृत्वा ? उपेत्य । उप, समीपम्, इत्वा गत्वा, न तु तमाह्वय ।

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

अध्वनि पथि, प्रतिभये सति, वस्त्रदशानां व्रीन् ग्रन्थीन् बध्नीत,
प्रकृताभिर्ऋग्भिः । किमात्मनो वस्त्रदशानाम् ? न । कस्य तर्हि ?
'उपेत्य वसनवतः' । वसनवतः सह गन्तुः कस्यचित् , वस्त्रदशानां
ग्रन्थीन् बध्नीत । किं कृत्वा ? उपेत्य ।

एवं वा,—'प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत' । अर्था-
दात्मनः । न केवलमात्मन एव । किं तर्हि ? 'उपेत्य वसनवतः' ।
चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः । वसनवतः,—इति च द्वितीयाबहुवच-
नान्तं पदम् । तदयमर्थः । वसनवतश्चैकसार्थगन्तृन् सहायानुपेत्य
तेषामपि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

स्वाहाकारान्ताभिः ॥ १० ॥

प्रकृताभिर्ऋग्भिः । अहोमकत्वात् कर्मणः स्वाहाकारविलोपं मा
प्रशाङ्गीत्,—इति स्वाहाकारान्ताभिः,—इत्याह ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥
किं पुनरस्मिन् कर्मणि कृते फलं भवति ? उच्यते,—

सहायानाञ्च स्वस्त्ययनम् ॥ ११ ॥

सहायानां आत्मनः सह गन्तृणां, चशब्दादात्मनश्च, स्वस्ति मङ्गलं
तस्यायनं प्राप्तिः,—भयनिवृत्तिरित्येतत् । तस्या एवाभिप्रेतत्वेन
मङ्गलरूपत्वात् । भवति,—इति सूत्रशेषः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्वा
स्वस्तिशब्देनोच्यते । तस्यायनं प्रापकमेतत् कर्म,—इत्ययमर्थ-
स्तदानीं वर्णनीयः । तदिदमुपरिष्ठादैचं वेदितव्यम् । भयस्यानि-
यतकालत्वात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

आचितसहस्रकामोऽक्षतसक्ताहुतिसहस्रं जुहु-

यात् ॥ १२ ॥

आचितशतकामः,—इत्येतद्व्याख्यानेनैव, आचितसहस्रकामः,—
इत्येतदपि व्याख्यातम् । अक्षतैर्यवैर्निष्पन्नाः सक्तवोऽक्षतसक्तवः,
तेषामाहुतिसहस्रं क्षिप्रहोमन्यायेन जुहुयात्,—अन्नं वा एक-
च्छन्दस्यम्—इत्येताभिर्ऋग्भिः । कुतः ? एतासामेवप्रकृतत्वात् ।
मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । आहुतिसहस्रं होतव्यमुपदिश्यते,
ऋचश्च तत्र तिस्रः करणतयोच्यन्ते, तत् कथमयं होमः स्यादिति
तावत् सन्दिह्यते । किं तिसृणामृचामनुरोधात् आहुतिसहस्रस्य
त्रिरभ्यासः कर्तव्यः, आहोस्वित् तिस्रभिरेव ऋग्भिरेकैका
आहुतिर्होतव्या, उताहो आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य ऋक्त्रयेण
होतव्यम् ?—इति । तत्र न तावदाद्यः पक्षः । कुतः ? गुणानु-
रोधेन प्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात् । आहुतिसहस्रमिति संख्यावच-
नाच्च । नापि द्वितीयः । कस्मात् ? एकैकस्या एवर्चो होम-
निर्वाहसामर्थ्यात् । तथात्वे खल्वन्याया एव ऋचः व्यवायाभावेन
करणत्वापत्त्या आययोः ऋचोः करणत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तस्मात्,
पारिशिष्यात् तृतीयः पक्षो ज्यायान् । तस्मात्, आहुतिसहस्रं
त्रिधा विभज्य प्रथमया ऋचा तस्य प्रथमं भागम्, द्वितीयया ऋचा
द्वितीयं भागम्, तृतीयया च ऋचा तृतीयं भागं जुहुयात्,—
इति । अथ, एवमपि अन्या एका आहुतिः शिष्यते, कतमया

पुनः ऋचा असौ होतव्या ? आद्यया,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
मालान्यायेन पुनरपि तस्या एव उपस्थितत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“सक्ताहुतिसहस्रं पुरीषाणाञ्च कीर्तितम् ।

त्रिधाऽभ्यासेन तत् कुर्यादाद्यमन्त्राऽऽहुतिर्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहु-
यात् ॥ १३ ॥

पशून् कामयते,—इति पशुकामः । स खल्वयं बृहत्पशुकामः
—इत्यवगच्छामः । कुतः ? क्षुद्रपशुकामः इत्युत्तरत् सूत्रणात् ।
वत्सश्च वत्सा च वत्समिथुनमुच्यते । कथं ज्ञायते ? मिथुन-
शब्दस्य इन्द्रवाचित्वात् । तयोः वत्समिथुनयोः, पुरीषाणां
शक्तताम् आहुतयः—पुरीषाहुतयः, तेषां सहस्रं जुहुयात् । अन्नं
वा एकच्छन्दस्यम्—इत्येवमादिभिर्ऋग्भिः । कुतः ? एतासामेव
प्रकृतत्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं यदैव यदैव पुरीषं सम्पद्यते,
तदैव जुहुयात् । उत पूर्वमेव सर्व्यं पुरीषं संगृह्य एकस्मिन्नेव
पूर्वाह्ने आहुतिसहस्रं जुहुयात् ?,—इति । एकस्मिन्नेव पूर्वाह्ने,
—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रधानस्य होमकर्म्मणो नानादिन-
कल्पनायां पारिभाषिककालबाधे च कारणविशेषाभावात् । पुन-
रपि सन्देहः । किं प्रकृतयोरेव वत्समिथुनयोः पुरीषसंग्रहः
कार्यः, उत प्रकृतयोरन्ययोश्च कयोश्चिदनियमेन ?—इति ।

प्रकृतयोरेव,—इति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतपरित्यागे हेत्वभावात् ।
तथा चोक्तम् ।

“चतुर्णां वत्सवत्सानां प्रकृतानाञ्च गोमयम् ।

एकस्मिन्नेव पूर्वार्द्धे जुहुयात् सक्तुहोमवत्” ।

इति । ‘सक्तुहोमवत्’—इति वचनादत्रापि आहुतिसहस्रं विधा
विभज्य पूर्ववत् जुहुयात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ॥ १४ ॥

क्षुद्रपशुकामः, अविमिथुनयोः—मेषमिथुनयोः, पुरीषाहुतिसहस्रं
प्रकृताभिर्ऋग्भिः पूर्ववदेव जुहुयात् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सायं प्रातर्जुहुयात्
क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति ॥ १५ ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः,—इत्युक्तार्थम् । कम्बूकान् फलीकरणककु-
शान् सायं प्रातर्जुहुयात्,—क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेत्याभ्यां
यजुर्भ्याम् । अत्रापि सायमाहुतेः पुरस्तात् प्रातराहुतेश्च परस्तात्
होमः स्यात् । क्षिप्रहोमश्चायम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमङ्गिरभ्युचन्
जपेत् ॥ १६ ॥

विषमस्यास्तीति विषवान् सर्पादिः । तेन दष्टम्,—अविशेषात्

पुरुषं स्त्रियं वा । अङ्गिरुदकेन अभ्युक्षन् आभिमुख्येन सिञ्चन् ,
मा भैषीरिति मन्त्रं जपेत्,—आ विषप्रक्षयात् । कथं ज्ञायते ?
प्राणिपीडाऽपनयार्थत्वात् कर्मणः । अभ्युक्षन् जपेत्,—इति कुर्वन्
अभ्युक्षणजपयोर्योगपद्यं दर्शयति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

तुरगोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं
दण्डमुपनिदधीत ॥ १७ ॥

स्नातको गृहमेधी । संवेशनं शयनं स्वापो निद्रा,—इत्यनर्थान्तरम् ।
तस्य वेलायां रात्रावित्यर्थः । कुतः ? दिवास्नापस्य निषेधात् ।
वैणवम्—वेणुर्वंशः तद्भवं, दण्डं यष्टिम्, तुरगोपाय,—इति
मन्त्रेण उप समीपे—शयनसन्निधौ,—इत्येतत् । निदधीत धारयेत् ।
दध धारणे । निशब्दप्रयोगात्तत्रैव सर्व्यां रात्रिं निश्चलं धारयेत्, न
तु मन्त्रप्रयोगं कृत्वा अन्यत्रापनयेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
किमर्थं धारयेत् ?—

स्वस्थ्ययनार्थम् ॥ १८ ॥

मङ्गलप्राप्त्यर्थम्—चौराद्युपद्रववारणार्थमित्येतत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्त्रं देशमङ्गिरभ्युक्षन्
जपेत् ॥ १९ ॥

क्रिमयः प्रसिद्धाः व्रणेषु जायन्ते । क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्, तं

क्रिमिमन्तम्, देशम्—प्राणिव्रणप्रदेशम्, न तु गोमयादि ।
 कथं ज्ञायते ? प्राणिपीडापनयनकर्माधिकारात् । तत्राप्युत्तर-
 सूत्रस्य पशुविषयत्वादेतस्य नरविषयतामवगच्छामः । तस्मिन्
 क्रिमिमन्तं देशं अङ्गिरभ्युक्तं, हतस्ते,—इत्यादिक्रिमिमन्तान्
 सर्वानेव जपेत् । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां क्रिमिमन्त्राणामत्र
 विनियोगः ?—इति । उच्यते । क्रिमिमतो देशस्याभ्युक्षणे विनि-
 योगविधानात् सर्वेषां क्रिमिमन्त्राणामत्रैव विनियोगमवगच्छामः ।
 अन्येषां क्रिमिमन्त्राणां विनियोगान्तरादर्शनात् । न खल्वविनि-
 युक्ताएवान्ये क्रिमिमन्त्राः पठ्यन्ते,—इति युक्तम् । तस्मादुत्तरत्रार्हण-
 मन्त्राणां विनियोगोपदेशादिह सर्वेषामेव क्रिमिमन्त्राणां विनि-
 योगः,—इत्यादरणीयम् । अत्राप्यभ्युक्षणसमकालमेव मन्त्रजपः ।
 एवं कृते किल क्रिमिपीडोपशान्तिर्भवति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

पशूनाञ्चेच्चिकीर्षेदपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य

वैहायसं निदध्यात् ॥ २० ॥

पशूनां गवाश्वादीनां, चेत् यदि, चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । किम् ?
 क्रिमिपीडोपशान्तिम् । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । तदा,
 अपराह्णे—न पूर्वाह्णे । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तस्या लोष्टम्,
 लोष्टः प्रसिद्धः, तमाहृत्य आनीय, वैहायसं आकाशस्थं, निदध्यात्
 धारयेत्,—गृहपटलादिस्थं धारयेदित्येतत् । निशब्दः पूर्व-
 वत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

तस्य पूर्वार्हो पांशुभिः परिकिरन् जपेत् ॥ २१ ॥

तस्य लोष्टस्य । पूर्वार्हो — न अपराहो । अथ, सिद्धत्वादेतदवा-
च्यम् ? अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । एतदवचने खल्व-
पराहो,—इत्यनुवर्त्तेत । अतस्तन्निवृत्त्यर्थम्,—पूर्वार्हो,—इत्यु-
च्यते । पांशुभिः रेणुभिः, परिकिरन्,—प्रकृतस्य पशोः क्रिमि-
मन्तं देशम् । प्रकृतमेव मन्त्रं जपेत् । कुतः ? तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । परिकिरणसमकालं मन्त्रजपो-
व्याख्यातः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य नवमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूते

चतुर्थप्रपाठके दशमी खण्डिका ।

क्रमप्राप्तानामर्हणमन्त्राणां विनियोगमिदानीं वक्तुमारभते,—

उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेरन्नर्हणा पुत्रवाससेति ॥ १ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि । कस्य ? अर्हणप्रदेशस्य । कथं ज्ञायते ?
‘यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः’—इति सूत्रयिष्यमाणत्वात् । गां स्त्रीगवीं
बद्धा । स्त्रीगवीमिति कुतो वर्ण्यते ? लिङ्गादित्याह । धेनुः,—इति
पयस्वती—इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गं खल्वेवमनुगृह्यते । न च पुंगव-
परिग्रहे कारणं पश्यामः । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । तदेवं गां
बद्ध्वा तामेवाभिमुखाः सन्तः, अर्हणा पुत्रवाससा,—इति मन्त्रेणो-
पतिष्ठेरन् आराधयेयुः । उपस्थितत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च तामेवोपति-
ष्ठेरन् न पुनरर्हणीयमिति बोद्धव्यम् । के उपतिष्ठेरन् ? ये
अर्हयिष्यन्तः स्युः । कथं ज्ञायते ? उपस्थितत्वात् । बहुवचन-
निर्देशाच्च । “यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः”—इति ह्यर्हयितार एव
बहुवचनेन निर्देक्ष्यते । यदि पुनरर्हणीय एवोपतिष्ठेत,—तर्ह्येक-
वचनं कुर्यात् । ‘यत्रैनम्’—इत्यर्हणीयस्यैकवचनेन निर्देशात् ।

आह । अर्हयितुरेकत्वात् अस्यामपि वर्णनायां नैव बहुवचन-
स्यार्थवत्तां पश्यामः । एवन्तर्हि बहुवचनं कर्तुरनियमार्थं भवि-
ष्यति । कथं नाम ? ये केचिद्गृह्या उपतिष्ठेरन्, न पुनरर्हयितै-

वेत्यस्ति नियमः,—इत्यभिप्रायः । अथवा । बहुवचनं कुर्वन्ना-
चार्यः सर्वेरेव गृह्यैरर्हणीयार्हणार्थमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्युपदि-
शति । तथाच वाजसनेयके प्रवचने । “यत्र वा अर्ह्य आग-
च्छति, सर्वे गृह्या इव वै तत्र वेष्टन्ति, तथा हापचितो भवति”
—इति । क उपतिष्ठेरन् ? अहणप्रदेशे, तत्सन्निधौ वा । कुतः ?
अर्हणीपदेशसामर्थ्यात् । उत्तरत इत्यनेन तस्यैवोपस्थितेश्च ॥
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

एवमर्हयिष्ठपूषतिष्ठमानेषु खल्वयमर्हणीयः,—

**इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति
प्रतितिष्ठमानो जपेत् ॥ २ ॥**

प्रतितिष्ठमानः जह्वंस्तिष्ठन्, इदमहमिति मन्त्रं जपेत् । अर्थात्
जपानन्तरमासने उपविशेत् । कथं ज्ञायते ? ‘इदम्’ आसनम्,
अधितिष्ठामि,—इति मन्त्रलिङ्गात् । समस्तमन्त्रान्नानं किमर्थम् ?
निराकाङ्क्षत्वार्थमहममुक इति नामादेशो नास्तीति प्रज्ञापनार्थम् ।
समान्नायप्रज्ञापनार्थश्च ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कुत्र प्रतितिष्ठमानो जपेत् ?

यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे, एनमर्हणीयमर्हयिष्यन्तः—अर्हयितुमिच्छन्तः
स्युः भवेयुः गृह्याः । बहुवचनं व्याख्यातम् । तत्र प्रदेशे प्रतितिष्ठ-
मानो जपेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदा वाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

यदा यस्मिन् काले, अर्हयेयुरर्हणं कर्त्तुमारभेरन् । बहुवचनं पूर्व्य-
वत् । तदा वा प्रतितिष्ठमानो जपेत्,—इति गतेन संबन्धः । न
तु अर्हणकर्त्तृषु कार्यान्तरव्यासक्तेषु प्रत्युपस्थानसमनन्तवमेवेति ।
एवं वा—

वाशब्दः तुशब्दार्थः । यदा पुनरेनमर्हयेयुस्तदा विष्टरादीनि वेदये-
रन्,—इत्यनागतेनाभिसंबन्धो वर्णनीयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमर्हणविधिविवक्षयेदमाह,—

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानि कैकशस्त्रिस्त्रिर्वे-
दयेरन् ॥ ५ ॥

विष्टरः,—

“ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः” ।

इति आचार्यपुत्रेण गृह्यासंग्रहे व्याख्यातः । कात्यायनेन तु कर्म-
प्रदीपे,—

“यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटी तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ।

इति विष्टरे दर्भसंख्या निषिद्धा । तदनयोर्विकल्पः,—पञ्चाशदर्धैर्वा

कुशैर्विष्टरः स्यात्, असंख्यातैर्वा,—इति । कथं ज्ञायते ? द्वयो-
रेवाम्मदाचार्याभ्यामनुशिष्टत्वात् अनन्यगतेर्वचनात् । सम्भवे पञ्चा-
शदङ्गैरसम्भवे पुनरपरिमितैरपि कुशैर्विष्टरो भवति,—इति नारा-
यणोपाध्यायाः । रघुनन्दनस्तु दर्भसंख्यावचनमाचार्य्यपुत्रस्येतद-
जानानः कात्यायनवचनविरोधात् तद्वचनं शाख्यन्तरीयमिति वर्ण-
याञ्चकार । अन्यदपि दर्भवटुप्रसङ्गात् पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

स खल्वयं विष्टरः एको वा स्यात् द्वौ वा,—इत्यनियमः । कथं
ज्ञायते ? ‘द्वौ चेत्’—इति वक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचनात् ।

पाद्यम्-पादप्रक्षालनार्थमुदकम् । तथाच लाट्यायनसूत्रम् । “तत्रै-
तदाहरन्ति,—विष्टरं पादप्रक्षालनम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्क-
मिति”—इति । द्राह्मण्यसूत्रम् । “अर्हयिष्यन्त आहरन्ति,—
विष्टरौ पाद्यमर्घ्यम्”—इत्यादि । “विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधु-
पर्की गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते”—इति च गृह्यान्तरम् ।

“पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं जलमेव तत् ।

तत्तैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत्” ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । तस्मात्,—‘पाद्यम्’—इत्येवमेव प्रयोगो-
भट्टनारायणाद्यनुमत आदरणीयः । यच्च भवदेवभट्टेन ‘पाद्याः’,—
इति लिखितम्, यदपि सरलायाम्—‘पाद्याः’,—इति प्रयोगमभि-
धाय, पाद्याः—इति अप्संबन्धात् स्त्रीबहुवचनम्,—इति वर्णि-
तम् । तदसङ्गतम् । कुतः ? अस्मच्छास्त्रे पाद्यमिति निर्देशात् ।
न खलु वीक्षणविधौ मन्त्रे च ‘अपः’—इति दर्शनादत्रापि तथा
कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादयथोक्त एव प्रयोगः ।

अर्घ्यम्,—

“दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम् ।

अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्यो ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ।

दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।

पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणम् । ‘स खल्वयमर्घ्यः कांस्यपात्रेणार्हणीयस्याञ्जली निनेतव्यः । कस्मात् ?

“कांस्येनैवार्हणीयस्य निनेयेदर्घ्यमञ्जली” ।

इति वचनात् । आचमनीयम्—आचमनार्थमुदकम् । मधुपर्कः,—

“सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेदर्हयन् सदा ।

ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ।

कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंहतम् ।

परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम्” ।

इति ।

“दधनि पयसि वाऽथवा कृताच्चे

मधु दद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः ।

दधिमधुसलिलेषु सक्तवः

पृथगेति विहितास्त्रयस्तु मन्याः” ।

इति च गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणः । तदेवं कुन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितयतुर्विधो मधुपर्को भवति ;—सर्पिर्मधुदधि, दधनि मधु, पयसि मधु, कृताच्चे मधु च,—इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च मधुपर्कः कंसस्थः कंसपरिवृतश्च भवति । शिष्टयोः पुनर्नैव नियमः । प्रथमे मधुपर्के तावत् “कंसे त्रितयमासिच्य”—

इत्यादिना तदभिधानात् । यथा खल्वभिक्रमणं प्रयाजमात्रस्यैवाङ्गं
नानुयाजादीनाम्, तद्वदत्रापि स्यात् । द्वितीये मधुपर्के त्वाह
कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम् ।

अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते ।

कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्धमञ्जली ।

कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्” ।

इति । तदत्र प्रथमश्लोकेनार्घ्यं मधुपर्कञ्च परिभाष्य द्वितीयश्लोकेन
यथाक्रमं तयोरर्पणप्रकारमाह । सोऽयं मधुपर्कशब्दः प्रथमश्लो-
कोक्तमेव मधुपर्कं परामृशति । न त्वन्यम् । कथं ज्ञायते ? “प्रकृत-
प्रत्ययञ्च न्यायः”—इति शास्त्रतात्पर्यविदां सिद्धान्तात् । इत-
रथा प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः ।
रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽप्येतदजानानः,—

“साक्षतं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम् ।

अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते” ।

इति वचनं लिखित्वा, ‘दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृता-
सम्भवपरम्’—इति परिकल्प्य, ‘तत्सम्भवे गोभिलः’—इत्यभिधाय
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन”—इति पारस्कर-
गृह्यसूत्रम्,—“पिहितं कांस्यस्थम्”—इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा,
पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्को दीयते
इति वर्णयाञ्चकार । पृथगस्तीष्ठां मधुपर्काणामेकविशेषस्यान्यत्रा-
प्रसक्तोः किमर्थमेतावान् प्रयासः,—इति न विद्मः । पूर्ववचने

पात्रानुपदेशादिति यदुक्तं, तदपि तत्परवचनानवलोनेन । अपि च । मध्वसम्भवे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, स तु मन्यते,—घृतासम्भवे दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः,—इति किमत्र ब्रूमः । तथाच गृह्यान्तरम् । “दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे”—इति । विस्तरतश्चेतत् गृह्यासंग्रहभाष्ये वक्ष्यामः । अग्निस्वामिनस्तु कल्पसूत्रहत्तौ मधुना पृक्तं दधि पयः क्षतान्नं वा मधुपर्कः—इति द्वितीयादिप्रकारत्रयमेवोक्तवन्तः । ‘मधुपर्की-दधिमधुयुक्तम्’—इति ब्रुवाणो भट्टनारायणो द्वितीयं मधुपर्क-मात्रमेवादर्थितवान् ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे । तानेतान् विष्टरादीन् मधुपर्कान्तान् द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिस्त्रिरुच्चार्य, वेदयेरन्—निवेदयेरन्,—इत्यल्पत्वादहंयितुः कर्म प्रथमं सूत्रितम् । वेदयेरन्—ज्ञापयेयुः—इति केचित् । निवेदनञ्च दक्षहस्तेनादाय कर्त्तव्यम् । कर्तुरङ्गस्योपदेशाभावे तस्यैव करस्य कर्मपारगत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“कर्मोपदिश्यते यत्र कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः” ।

इति । तस्मात्,—विष्टरनिवेदने उत्तानहस्ताभ्याम्—इत्यसङ्गता कल्पना भवदेवभट्टस्य । सुखावबोधार्थं प्रयोगः प्रदर्श्यते । विष्टरो-विष्टरो विष्टरः, पाद्यं पाद्यं पाद्यम्, अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यम्, आचमनीय-माचमनीयमाचमनीयम्, मधुपर्की मधुपर्की मधुपर्कः । प्रतिगृह्यताम्—इति सर्वत्र वाक्यशेषं समापयेत् । कुतः ? तथा प्रसिद्धेः ।

योग्यत्वाच्च । विष्टरद्वयपक्षे द्विवचनान्तेन प्रयोगः,—इति भट्टनाराय-
णोपाध्यायाः । पृथङ् निवेदनम्,—इति भवदेवभट्टः ॥०॥ ५ ॥०॥

अथेदानीमर्हणीयकर्मविधिर्वक्तव्यः । स खल्वर्हयित्रा दत्तं विष्ट-
रादिकं—विष्टरं प्रतिगृह्णामि,—इत्यादिना गृह्णीयात् । कथं
ज्ञायते ? योग्यत्वात् । प्रसिद्धेश्च । अर्थमधुपर्कयोस्तु विशेषं वक्ष्यामः ।
स खल्वयमर्हणीयः विष्टरं गृहीत्वा,—

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्याध्युपविशेत् ॥

॥ ६ ॥

या ओषधीः,—इत्यनया ऋचा उदञ्चमुत्तरायं विष्टरमास्तीर्य,
विष्टरम् अधि लक्ष्मीकृत्य आसनस्योपरि उपविशेत् । क आस्तीर्य ?
आसने । कथं ज्ञायते ? “तामह्यमस्मिन्नासने”—इति मन्त्रलि-
ङ्गात् । स खल्वयं मन्त्रः विष्टरस्यासनास्तरणे विनियुक्तः । कुतः ?
उपवेशनस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्, इति व्याख्यातारः ॥०॥ ६ ॥०॥

द्वौ चेत् पृथग्गृभ्याम् ॥ ७ ॥

चेत् यदि, द्वौ विष्टरौ अर्हयित्रा दत्तौ स्याताम्, तदा पृथक्—
नाना, ऋग्भ्याम्—या ओषधीरित्येताभ्यामित्यर्थः । आस्तीर्याध्यु-
पविशेत्,—इत्यनुवर्तते । ऋग्द्वयं मन्त्रब्राह्मणादवगन्तव्यम् । अत्र,
पृथक्,—इति करणात् निवेदनं युगपदवगम्यते । चेत्,—इति
करणाच्च नातीव द्वयोरावश्यकत्वम्,—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

किं द्वितीयमपि विष्टरमविशेषेणासन एवास्तीर्य उपर्युपविशेत् ?
न । किन्तुहि ?—

पादयोरन्यम् ॥ ८ ॥

अन्यमपरम्—द्वितीयं विष्टरम्, या ओषधीरिति मन्त्रेण पादयो-
रधस्तादास्तीर्याभ्युपविशेदित्यर्थः । पादयोरध आस्तीर्य उपरि
पादौ तूर्णीं कुर्यात्,—इति भट्टभाष्यसरले ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यतो देवीरित्यपः प्रेक्षेत ॥ ९ ॥

यतो देवीः,—इत्यनेन मन्त्रेण, अपः,—पादप्रक्षालनार्थमुदकम्—
पादमित्येतत् । प्रेक्षेत अर्हणीयः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तेनोदकेन खल्वयमर्हणीयः,—

सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत्,
दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्
॥ १० ॥

सव्यं पादम्,—इति मन्त्रेण सव्यं वामं, पादं प्रक्षालयेत् । अनेनैव
सूत्रशेषो व्याख्यातः । प्रक्षालयेत्,—इति क्रियाभ्यासः ; निर्देश-
क्रमेण पादयोः प्रक्षालनार्थः । अन्यथा उदक्संस्थतानुरोधात् दक्षिणं
प्रक्षाल्य ततः सव्यस्य प्रक्षालनं स्यात् । तच्चानिष्टम् । पठन्ति च ।

“पादं प्रक्षालयेद्विप्रो दक्षिणं प्रथमं सदा ।

शूद्रसु वामं प्रथमं सामवेदी तथा बधूः” ।

इति ।

“सामगः क्षालयेत् सव्यमादावन्यसु दक्षिणम्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण ॥ ११ ॥

पूर्वमन्यमिति मन्त्रेण उभौ पादौ शेषेणावशिष्टेनोदकेन प्रक्षालयेत्—अर्हणीयः । सन्निकर्षातिशयादक्षिणस्यैव पादस्य प्रक्षालनं स्यात्,—इति तन्निरासार्थम्—उभौ,—इत्याह । आह । पूर्वमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति वक्तव्ये, पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति गुरुकरणं किमर्थम् ? क्रमविशेषार्थम्,—इति ब्रूमः । कथं नाम ? एकैकपादप्रक्षालने यस्य पूर्वं प्रक्षालनं यस्य च पश्चात्, उभयपादप्रक्षालनपक्षेऽपि तस्यैव पूर्वं तस्यैव च पश्चात् प्रक्षालनम्,—इति । तदेतत् क्रमविशेषसूचनार्थं पूर्वापरत्वानुकीर्तनमिति बोद्धव्यम् । मन्त्रे च पूर्वशब्दोऽग्रिमवाची अपरशब्दः पश्चाद्वचनः । तथाच अग्रिमप्रक्षालितमन्यं सव्यं पश्चात् प्रक्षालितमन्यं दक्षिणञ्चोभौ पादाववाननिजं पूर्वेणैव क्रमेण प्रक्षालयामि,—इति मन्त्रलिङ्गादपि स एव क्रमोऽवगम्यते । अतएव उदक्संस्थतानुरोधादिह प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य ततः सव्यं प्रक्षालयेदित्ययमपि पक्षो मन्त्रलिङ्गविरोधादेवोपेक्षणीयः । मन्त्रलिङ्गसूचनार्थमेव ‘पूर्वमन्यमपरमन्यम्’—इति मन्त्रप्रतीकस्योपादानम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसि,—इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्यं यथोक्तलक्षणं प्रतिगृह्णी-
यात् अञ्जली गृह्णीयात् अर्हणीयः । अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि,—इत्यर्घ्यं
प्रतिगृह्णीयादित्यसङ्गतैषा कल्पना भवदेवभट्टस्य । ‘प्रतिगृह्णीयात्’
—इत्यस्य अञ्जली गृहीत्वा शिरसि दद्यात्,—इति रघुनन्दन-
व्याख्यानेऽपि प्रमाणं न पश्यामः । मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव
शिरस्यर्घ्यं दद्यात्,—इति तु स्यात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

यशोसि,—इति मन्त्रेणाचमनीयमाचमनार्थमुदकम्, आचामेत्
सम्यक् भक्षयेत्,—अर्हणीयः । आचामेत्,—इति करणात्,—
वारत्रयमुदकं भक्षयेत्, अथ यथोक्तेन विधिना इन्द्रियाण्युपसृशेत्,
—इत्यवगच्छामः । ‘तच्च सकृन्मन्त्रेण भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षे-
येत्’—इति भट्टभाष्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यशसो यशोसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

यशसो यशोसि,—इत्यनेन मन्त्रेण मधुपर्कमर्हणीयः प्रतिगृह्णी-
यात् । अपरे पुनरेतद्विद्वांसो भाषन्ते,—मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति
मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्य खल्वस्य मधुपर्कस्य,—

यशसो भक्षोसि महसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि
श्रियं मयि धेहीति त्रिः पिबेत् ॥ १५ ॥

यशसो भक्षोसि,—इत्येवमादिना मन्त्रेण, त्रिः—वारत्रयं पिबे-
दर्हणीयः । आह । समस्तमन्त्रान्नानं किमर्थम् ? उच्यते । मन्त्रे
भक्षशब्दस्य त्रिः पाठात् त्रिः पानविधानाच्च भक्षशब्दान्तैरेव मन्त्रा-
वयवैः पानं स्यात्,—इत्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्त्र-
मतेः । अतस्तन्निरासार्थं मन्त्रान्तेन पानप्रतिपादनार्थम्, समा-
न्नायप्रज्ञापनार्थञ्च समस्तमन्त्रान्नानम् । तस्मात्, कौथुमादीनां
मन्त्रान्तेनैव पानम् । येषान्तु ‘श्रियो भक्षोसि’—इति मन्त्रपाठः,
तेषां मन्त्रावयवैरेव पानं स्यात् । तथा च कृन्दोगगृह्यान्तरम् ।
“मधुपर्कं त्रिः पिबेद् यशसो महसः श्रिय इति, तूष्णीं चतुर्थम्”
इति । तदत्र, मन्त्रप्रतीकोपादानात् प्रतीकैरेव पानमवगम्यते ।
‘श्रीर्भक्षोसि’—इति खल्वस्मच्छाखायां मन्त्रपाठः ।

इदमिदानीमत्र सन्दिह्यते । किं प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिः, उक्तं
सक्तमन्त्रेण पानत्रयम् ?—इति । सक्तमन्त्रप्रयोगः,—इति केचित् ।
कुतः ? “एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सक्तमन्त्रवाचनं कृत्वा,—इति वच-
नात् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? द्रव्यभेदात् । द्रव्यभेदः खल्वत्र
भवति । न हि यदेवादितः पिबति, परस्तादपि तदेव पिबति,—
इत्यप्रमत्तः शक्नोति वदितुम् । तस्मादस्त्यत्र द्रव्यभेदः । उत्तरत्र
तूष्णीमिति करणाच्चात्र प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिमवगच्छामः । आह ।
मध्ये तर्हि आचमनं प्राप्नोति ? । अन्यथोच्छिष्टः कथं द्वितीयं
तृतीयञ्च पानं करिष्यति, मन्त्रं वा पठिष्यति । उच्यते । उत्तरत्र

आचान्तोदकाय,—इति करणादिहोच्छिष्टतैव न भवतीत्यवगच्छामः ।
तस्मात् , प्राणाग्निहोत्रवत् सोमभक्षणवच्च अकृताचमनस्यैव मन्त्र-
प्राठः स्यात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“मधुपर्कं तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद्दिप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्कं तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः” ।

इति । इदमपरं चिन्त्यते । मधुपर्कस्य पिबति—चोदना तावदुप-
लभ्यते, मन्त्रे च भक्षशब्दश्रुतिः । तत्र, किं पात्रेण पातव्यम् ?
आहोस्वित् हस्तेन भक्षयितव्यम् ?—इति । तत्र केचिदाहुः ।
मन्त्रलिङ्गात् प्रसिद्धेश्च हस्तेन भक्षयितव्यम् । पिबति—चोदना
तु भोजनधर्मस्य पूर्वापरद्विराचमनादेर्निवृत्त्यर्थतयाऽप्युपपद्यते,
—इति । अपरे ब्रुवन्ति । मन्त्राणामविधायकत्वात् प्रसिद्धेश्चा-
नेकान्तिकत्वात् विधिवलीयस्त्वाच्च पात्रेण पातव्यम्,—इति ।
अन्ये तु मन्यन्ते । मधुसंयोगात् द्रवश्चेन्मधुपर्कः स्यात्, तदा
पात्रेण पातव्यम् । अथ दध्नः काठिन्यात् पानानुपपत्तिः, प्रागेव
तु कृतान्नस्य, तदा हस्तेन भक्षयितव्यम्—इति । तदत्र भग-
वन्तो भूमिदेवाः प्रकाणम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १६ ॥

मधुपर्कस्य पिबेत् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १७ ॥

भूयः--पुनरपि, एवकारकरणात्,--तूष्णीमेव, अभिपाय आभि-
मुख्येन पीत्वा, शेषमवशिष्टं ब्राह्मणाय दद्यात् । तच्च पुत्राय
शिष्याय वा, न पुनरविशेषेण यस्मै कस्मैचित् । कथं ज्ञायते ?
“उच्छिष्टं कस्यचिन्न पातव्यं नापि दातव्यम्”--इति शास्त्रान्तरे
अन्यस्मै उच्छिष्टदानस्य अन्योच्छिष्टभक्षणस्य च निषेधनात् ।
गुर्वाद्युच्छिष्टभोजनन्तु प्रसिद्धमेव । तथा स्मृत्यन्तरम् । “नोच्छिष्टं
कस्यचिद्दद्यादन्यत्र जायापुत्रशिष्येभ्यः”--इति । वशिष्ठोऽप्याह ।
“उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम्”--इति । तदभावे पुनरब्राह्मणायापि
दद्यात्, तच्च अङ्गिःसंप्रोक्ष्य,--इति विशेषः । तथाच द्राह्मा-
यणसूत्रम् । “तदभावेऽङ्गिः सम्प्रोक्ष्याब्राह्मणाय”--इति । लाव्या-
यनोऽप्येवमेव सूत्रयाञ्चकार ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिब्रूयात् ॥ १८ ॥

आचान्तोदकाय अर्हणीयाय । तादर्थ्ये चतुर्थी, क्रियाग्रहणात् वा ।
आचान्तोदकमर्हणीयमुद्दिश्य,--इति वा वर्णनीयम् । नापितो-
गौरिति त्रिवारत्रयं ब्रूयात् । आचान्तोदकाय,--इति कुर्वन्
उच्चैस्त्वं क्षीतयति । कथं नाम ? यथा खल्वर्हणीयः शृणोति,
तथोच्चैर्ब्रूयात्,--इति । एवं खल्वआचान्तोदकार्थता कथनस्य
सम्पत्त्यति । अन्ये तु वर्णयन्ति । ‘आचान्तोदकाय,--इति
सप्तम्यर्थे चतुर्थी । तेन, अर्हणीये आचान्तोदके सतीत्यर्थः’,

—इति । मधुपर्कभक्षणे उच्छिष्टता न प्राप्नोति,—इति खल्वाचार्य आचान्तोदकाय,—इत्याह । तेन, इतः पूर्वं नास्त्येवाचमनम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

नापितेन त्रिगौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः, तमेव नापितम्,—

मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं
जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिवतूदक-
मिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

मुञ्च गामिति मन्त्रं ब्रूयात् । आह । समस्तमन्त्रान्नानं किमर्थम् ? समान्नायप्रज्ञापनार्थम् । एवमेव मन्त्रस्य पाठार्थञ्च । तेन, मे,— इत्यादी निराकाङ्क्षत्वार्थं न नामप्रयोगः । तेन, अमुष्य,—इत्यप्य-
नूह एव स्यात्,—इति केचित् । ते खलु, 'मेऽभिधेहीति'—इत्यत्र, इति—कारं किमिति न लिखितवन्तः,—इति प्रष्टव्याः । तस्मात्, 'अमुष्य'-पदस्थाने तावदर्हयितुर्नामादेशः कर्त्तव्यः । कुतः ? अदःपदस्थाने नामादेशस्य प्रसिद्धत्वात् । "समस्तमन्त्रान्नानं 'जहि' 'अमुष्य'—इति पदयोरन्तरा शब्दान्तराध्याहारशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा, मम विष्णुदत्तस्य च,—इत्येवं प्रयोगः स्यात् । तच्चा-
युक्तम् । मेऽभिधेहीति मे—शब्देन तदर्थसिद्धेः"—इति केचित् । तेषामपि तदुक्त्यैव युक्त्या अध्याहारशङ्काया अप्रसक्तेः समस्त-
मन्त्रान्नानं किमर्थमिति न विद्मः । मेऽभिधेहीति,—इत्यत्र इतिकरणं किमर्थम् ? परस्तान्मन्त्रपदस्य रूपान्तरत्वप्रज्ञापना-
र्थम् । प्रागितिशब्दप्रक्षेपात् यथापठितानामेव मन्त्रपदानां प्रयो-

गार्थञ्च । तेन, 'अमुष्य'-परस्थाने नामादेशः स्यात् । तर्हि 'तम्' --इत्यात्रापि स्यात् ? नैष दोषः । इतिकरणात् प्राक्तनेन 'हिष-
न्तम्'--इति पदेन तस्य सम्बन्धात् ।

तस्मादियमेवावधारणा ;--'समस्तमन्त्रान्नानं समान्नायप्रज्ञा-
पनार्थम् । मध्ये इतिकारकरणं ततः प्राक्तनस्य मन्त्रभागस्य यथा-
श्रुतपाठार्थम् , पराचीनस्य 'अमुष्य' पदस्य स्थाने नामादेशसूच-
नार्थञ्च । अन्यस्य पराचीनत्वेऽपि न नामादेशः, प्रमाणाभावात् ।
नाप्यध्याहारः, समस्तमन्त्रान्नानात्'--इति । तथा च कुन्दोग-
गृह्यान्तरम् । "सञ्चोदितामनुमन्त्रयेत मुञ्च गामित्यमुष्य चेत्य-
र्हयितुर्नाम ब्रूयात्"--इति । भट्टभाष्येऽप्युक्तम् ,--"मेऽभिधेहीत्य-
न्नेतिशब्दप्रक्षेपात् 'मेऽभिधेहि'-इत्येव प्रयोगः । न तु निराकाङ्क्षी-
करणाय मे वक्तुरिति । अमुष्यपदस्थाने अर्हयितुर्नामादेशः"--इति ।

अत्र च, पठ्यमानमन्त्रकाण्डे 'इति' पदं न पठ्यते, केवल-
माचार्येणैव उक्तमर्थं प्रतिपिपादयिषुणा प्रक्षिप्तं तदिति बोद्धव्यम् ।
भट्टनारायणोऽपि प्रक्षिप्तत्वमितिकारस्य स्पष्टमाचष्टे । व्याख्या-
तारोऽपि पूर्वाचार्या एवमेव प्रतिपन्नाः । भवदेवभट्टोऽपि मन्त्रे
इतिकारं न लिखेत् । यच्च,--उक्तभट्टभाष्यप्रतीकं लिखित्वा, रघु-
नन्दनेनोक्तम् ,--"मेऽभिधेहीत्यत्र भवदेवभट्टेन यत् इतिपदं न
लिखितम् , तद् हेयम् , भट्टभाष्यविरोधात् , प्रमाणाभावाच्च",--
इति । तदेव हेयम् । कस्मात् ? भट्टभाष्यविरोधाभावात् । तत्र
खल्वितिशब्दस्य प्रक्षेपत्वकथनादप्रतिपक्षमितिशब्दस्य मन्त्रानङ्गत्वमुक्तम् ।
प्रमाणञ्चात्र मन्त्रसमान्नायोऽध्येतसम्प्रदायश्च । तस्मात् ,--भट्ट-

भाष्यपङ्क्ते स्तात्पर्यापूर्यालोचनात् समान्नायाद्यनवलोकनप्रमादाच्च
अप्रमाणं प्रमाणविरुद्धञ्च वर्णितमित्यनादरणीयम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥
ततो नापितेन मुक्तां तामेव गामवलोकयन्नर्हणीयः,—

माता रुद्राणामित्यनुमन्तयेत ॥ २० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं सर्वत्रैवार्हणकर्त्रेण नापितेन गौरित्युक्ते मुञ्च गामित्युक्त्वा
माता रुद्राणामित्यनेन तामनुमन्तयेदर्हणीयः ? एवं खलु प्राप्तम् ।
एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । तस्मादन्यत्रैवं कुर्यात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

यज्ञे तर्हि किं कुर्यात् ? उच्यते,—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

यज्ञमधिकृत्य,—इत्यधियज्ञम् । यज्ञमधिकृत्य यदर्हणं क्रियते, तत्र
नापितेन गौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः ‘कुरुत’—इति ब्रूयात् ।
कुरुत आलभध्वमित्यग्निस्वामिप्रभृतयः । “कुरुतेति गवि प्रोक्तायां
ब्रूयात्”—इति च लाट्यायनसूत्रम् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

कति पुनर्हणीया भवन्ति ? उच्यते,—

षडर्घ्यार्हा भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्घ्यमर्हणम् । तदर्हन्तीत्यर्घ्यार्हाः । ते खल्विमे षट्सङ्ख्याका-
भवन्ति ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

त इमे षडर्हणीया नामतो निर्दिश्यन्ते,—

आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियो-
ऽतिथिरिति ॥ २४ ॥

आचार्य्यः,—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तलक्षणः । ऋत्विक्,—

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मुखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते” ।

इत्युक्तलक्षणः । स्नातकास्त्रयो व्याख्याताः । राजा अभिषेकादि-
गुणयुक्तो नरेश्वरः । विवाह्यो विवाहयितव्यो जामाता,—इत्येतत् ।

प्रियः,—विद्यातपःप्रभृतिर्गुणैः प्रीतिविषयोऽतिथिर्यथोक्तलक्षणः ।

इत्येते षडर्घ्यार्हा नामतो निर्दिष्टाः । प्रियः—इति विशेषणात्
विद्यादिगुणवानेवातिथिरर्घ्यार्हो भवति, न यः कश्चित्,—इति
दर्शयति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

किमेतानाचार्यादीन् सकृदेवार्हयेत् ? न । किन्तर्हि ?,—

परिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २५ ॥

परिगतः संवत्सरो येषां, तान् परिसंवत्सरान् आचार्यादीन् अर्ह-
येयुः । 'पुनर्',—इति पराचीनमिहाप्यन्वीयते । मध्यमणिन्या-
यात् । तेन, एकस्मादर्हणकालादारभ्य संवत्सरादूर्ध्वमागतानेता-
नाचार्यादीन् पुनर्हयेयुरित्यर्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

यज्ञविवाहौ व्याख्यातौ । तयोर्निमित्तभूतयोः संवत्सरमध्येऽप्या-
गतानाचार्यादीन् पुनर्हयेयुः । अपर आह । 'यज्ञविवाहयो-
र्निमित्तयोरर्वांगपि संवत्सरादृत्विगाचार्यौ प्राप्ता पुनर्हयेयुः',—
इति । चः समुच्चये परिसंवत्सरकालमेव समुच्चिनोति । पुनर्यज्ञ-
विवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च,—इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरि-
समाप्तिं द्योतयति ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अत्रैव शिवम् ।

शाण्डिल्यस्य महामुनेरकलुषे वंशे प्रसंशोत्तरे
क्षीराध्यावकलङ्कमञ्जुलवपुः कान्तः कलानां निधिः ।
वाक्पीयूषकरैर्ह्रस्वतितरां चेतांस्यरीणामपि
क्षान्तोऽभूत् परमात्मबोधनिपुणोभोगेष्वनासक्तधीः ॥
राधाकान्तो निरवधि मतः सर्व्वथा सज्जनानां
मेधोत्कर्षप्रथितमहिमा धीमतामग्रगण्यः ।
शास्त्रालापव्यसनरसिकः सन्निवृत्तोऽन्यदोषात्
साक्षात् दोषाकर इव सतामाकरो ऽभूद्गुणानाम् ॥

सिद्धान्तवागीश इति प्रसिद्धो-
यः सर्वसिद्धान्तगणेष्वभिन्नः ।
काले मितं वाक्यमुदर्कपथं
यद्योपदेष्टाऽऽगमवज्जनानाम् ॥

कृपापारावारः स खलु शरणं रूढविपदां
परानिष्टहेष्टा परमभिनिविष्टः श्रुतिविधौ ।
स्फुरद्भक्तिश्रद्धाविमलमतिरुच्चैर्गिरिसुता-
पदाम्भोजहृदयप्रचुरमकरन्दे मधुकरः ॥

योऽध्यापयामास परःसहस्रा-
ननन्यकाम्मानपि शिष्यसङ्घान् ।
यश्चान्तकाञ्चे विससर्ज देहं
सुरापगातीररसान्तरस्थः ॥

अद्वैतवादनिरतो नवावतार इव भक्तियोगस्य ।
अपरिमितो यत्प्रेमा रोमाञ्चमिषादलक्षि वाद्येऽपि ।

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्त्तिते विश्वपतेः प्रसङ्गे ।
वास्यप्रपूरः परितः प्रसर्पन्
वपुर्विभोः प्लावयतेऽस्य यस्य ॥

श्रीचन्द्रकान्तनामा ब्रह्मविदः कौथुमो धरादेवः ।
तस्मान्महानुभावात्तर्कालङ्कारलाञ्छनो जातः ॥
सोऽयं ब्रह्ममयीसुतो मतिमतामाराधनेषूत्सुकः
पितृवामरगुर्व्वनूनमतिना भूयो विनीतोऽसृशत् ।

तस्योच्चैश्चरणारविन्दकपयाऽन्येषां गुरुणान्तथा
 किञ्चिद्वोधलवोदयातिचपलः शार्दूलविक्रीडितम् ॥
 कामरूपत्रयपुत्रावन्तरा कैकयेषु यः ।
 पुण्ये शैरपुरे रम्ये करोति वसतिं द्विजः ॥
 श्रीमद्विजयिनी देवी साम्प्रतं भारतेश्वरी ।
 यदङ्गसाम्राज्यगतं तद्रक्षाधिकृतान्नया ॥
 मन्वादीनां सम्यक् तथा वचांसि च निबन्धकर्तृणाम् ।
 बुद्ध्या विचार्य भूयो मीमांसाहितयमप्यथालोच्य ॥
 गौतमकणादतन्त्रमवलोक्य कपिलमुनिरचिततन्त्रमपि ।
 अपि च पतञ्जलितन्त्रं सामानि विशेषतः समालोच्य ॥
 लाट्यायनीयकल्पं द्राष्ट्यायणरचितमाश्वलायनकृतम् ।
 गृह्यान्तरकर्तृणां परिशिष्टकृताञ्च विचार्य वचः ॥
 रचयाञ्चकार भाष्यं कठिनच्छन्दोगगृह्यसूत्रेषु ।
 श्रीचन्द्रकान्त एतत्तरलाप्यमतिर्यथाबुद्धि ॥
 वेदाङ्गशैलचन्द्रे शकनरपतिहायने समाप्तैषा ।
 आश्विनमङ्गलवारे रसेन्दुदिवसे कतिस्तस्य ॥
 खलितं यदत्र देवास्तदखिलमखिलेश्वरः शमं नयतु ।
 प्रीणातु परपिताऽसौ बालकपरिचापलादस्मात् ॥
 मन्दोत्तममध्यानामुपासकानामनुग्रहार्थं यः ।
 धत्ते विविधशरीरं स हरतु दुरितं ममेशानः ॥
 यस्यान्नाविवशाऽचलापि चलति भ्राम्यन्ति शून्ये ग्रहा-
 वातो वाति तपत्यथापि तपनो मृत्युस्तथा धावति ।

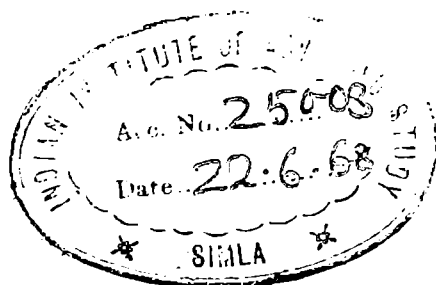
यः सर्वत्र गतोपि नैव सुमहानप्यन्तिके लक्ष्यते
 सोऽयं श्रीपरमेश्वरः प्रकुरुतादन्तेऽपि मे मङ्गलम् ॥
 पितृश्वरणसरोजं विकसतु हृदये ममानिशं बलु ।
 तमसां विघटनदक्षाः स्फुरन्ति नखरेन्दवो यत्र ॥
 सन्तः सन्ति जगत्सु ये परगुणं दोषोत्करैरावृतं
 सङ्गाधं परिशोध्य साधु बहुलीकुर्वन्ति निर्व्वसनाः ।
 तेषां तदुन्नतमेव, तेषु विफला सत्यं कृपाप्रार्थना
 तद्भक्तिप्लुतमानसास्तु शिरसा तेभ्यो नमस्तुभ्यंहे ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतो गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ० ॥

समाप्तच्चेदं गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम् ॥ ० ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

Nyāyavārtika (Text) Fasc. 1-5 @ /10/	Rs.	3	12
*Nirukta, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nītisāra, Fasc. 2-5, @ /10/ each	...	2	8
Nityacārāpaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each	...	4	6
Nityacārāpradīp, Fasc. 1-8 @ /10/-	...	5	0
Nyāyabinduṭīkā, Fasc. 1	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	5	0
Padumawati, Face. 1-5 @ 2/	...	10	0
Paricista Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Prākṛta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II Fasc. 1, @ 1/-	...	1	0
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	...	1	8
Parācāra Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ /10/ each	...	19	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Sankara Vejaya, Fasc. 2-3 @ /10/	...	1	4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/	...	1	4
Sraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6	...	3	12
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4	...	2	8
*Taittīreya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ /10/-	...	12	8
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1-3 @ /10/-	...	1	14
Tāpdyā Brāhman, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	...	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 2-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	23	12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3	...	1	14
Trīkāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/	...	1	14
Tul'sī Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1	...	0	10
Varsa K. yā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc. 1-8 : Vol. II Fasc. 1	...	5	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Vihāt Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Sîn, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	14	0
Rtogs brjed dpag khkharī Sîn (Tib. & Sans. Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0

Arabic and Persian Series.

Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	8	2
Āl-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	...	3	0
Āl-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	...	34	0
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	...	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/	...	15	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /10/	...	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/	...	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/-	...	31	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies can not be supplied.

Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	Rs	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ 1/10/ each	...	5	10
Ditto of Āzādi, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/10/ each	...	2	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, Fasc. I. @ 1/2/	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	7	8
Iqbāl-nāmāh-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	...	1	14
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	...	51	0
Magīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-10;			
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;			
Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/- each	...	35	0
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/10/ each	...	9	6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.			
1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/10/ each	...	11	14
Ma'āṣir-i-'Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. I	...	0	10
Nizāmī's -Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2/ each	...	1	8
Riyāzu-s-Salātīn Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	5	0
Tabaqāt-i-Nāgiri, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Ditto Index	...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc 1-7 @ 1/10/ each	...	4	6
Tārīkh-i-Firūshāhi, of Shama-i-Sirāj Alif, Fasc 1-6 @ 1/10/ each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	3	0
Tuzuk-i-Jahāngiri, (English) Fasc. I	...	1	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
4. *N.B.*—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
Journal and Proceedings, S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. E. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kacmīracab-dāmrta, parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmīr, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Aḥmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.